

Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében

A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016)
három szimpóziumának előadásai

Szerkesztette:

BENŐ ATTILA – GÚTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA –
TERBE ERIKA – TRÓCSÁNYI ANDRÁS

**Tudományköziség és magyarságtudomány
a nyelvi dimenziók tükrében**

A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
(Pécs, 2016. augusztus 22–27.)
három szimpóziumának előadásai

Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében

A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
(Pécs, 2016. augusztus 22–27.)
három szimpóziumának előadásai

Szerkesztette:

BENŐ ATTILA – GÚTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA –
TERBE ERIKA – TRÓCSÁNYI ANDRÁS

Termini Egyesület
Törökbálint, 2017

© Szerzők és szerkesztők, 2017

© TERMINI Egyesület, 2017

TUDOMÁNYKÖZISÉG ÉS MAGYARSÁGTUDOMÁNY A NYELVI DIMENZIÓK TÜKRÉBEN

A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016)

három szimpóziumának előadásai

Szerkesztette:

Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Szoták Szilvia –

Terbe Erika – Trócsányi András

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Együttműködési Alap

ISBN: 978-615-80914-1-1

A kiadásért felelős a Termini Egyesület elnöke

Lektorok: Benő Attila, N. Fodor János, Horváth László, Juhász Dezső,
Kiss Jenő, Kolláth Anna, Korompay Klára, Medve Zoltán, Nádor Orsolya,
Pirisi Gábor, Rác Szilárd, Slíz Mariann, Terbe Erika, Tésits Róbert

Műszaki szerkesztő: Bucsy Balázs

Borítóterv: Endrődiné Benkő Erika

Nyomdai kivitelezés:

OOK-Press Kft., Veszprém

Szathmáry Attila

Tartalom

Előszó	7
  TUDOMÁNYKÖZISÉG ÉS MAGYARSÁGTUDOMÁNY – DIMENZIONÁLIS NYELVÉSZETI KERETBEN	
Bárth M. János	
Erdélyi településnév-típusok a névföldrajzi adatok tükrében.	10
Horváth László	
<i>A volna: lenne</i> kettősség középmagyar kori magánéleti szövegekben.	21
Juhász Dezső	
Egy új magyar nyelvjárástörténeti kézikönyv terve	31
Korompay Klára	
Szókészlettani vizsgálat az archaikus népi imádságok köréből: a középkori Grál-motívum kifejezőkincse	42
Rancz Teréz	
Standardizációs törekvések és nyelvjárásmentő attitűd találkozása a felső-háromszéki beszélőközösségben	50
Révay Valéria	
A görögkatolikusok első magyar nyelvű liturgiájának nyelvéről	58
T. Somogyi Magda – Tiner Tibor	
Topánfalvától az Északi pólusig – A földrajzi nevek Jókai műveiben	65
Szentgyörgyi Rudolf	
A középmagyar múlt idők rendszerének vizsgálata dimenzionális nyelvészeti keretben	76
Terbe Erika	
Hangjelölési kérdések Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezésében	85
Zelliger Erzsébet	
Honfoglalásunk vitás kérdéseihez	96

NYELVI SOKSZÍNŰSÉG: A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁG JELENE ÉS JÖVŐJE

Tolcsvai Nagy Gábor	
A magyar nyelv és nyelvközösség (Közép-)Európában.	
Tudományközi értelmezés	104
Péntek János	
Etnonimák és identitások	114
Fóris Ágota	
A magyar terminológia-politikáról és stratégiáról	126
Szoták Szilvia	
Nyelvi tájképek és a gazdaság	135
Benő Attila	
A Termini online szótár etimológiai kérdései.	148
M. Pintér Tibor	
Adatbányászat a kétnyelvűség mögött	158
Szoták Szilvia – Kocsyné Takács Ildikó	
Mélyszegénységben magyarul	168
Molnár Csikós László	
Társnyelvek korlátozott önállósága	177
Demeter Gáborné – Gúti Erika – Hoss Alexandra	
Magyarországon elismert kétnyelvű nemzeti kisebbségi gyermekek	
a pedagógiai szakszolgálat rendszerében	183

IDENTITÁS, RÉGIÓ, NEMZETISÉG

Máté Éva – Pirisi Gábor – Trócsányi András	
A felszakadozó térszerkezet Magyarországa –	
Esettanulmány a Dél-dunántúli régióból	196
Janek István	
Szlovák–magyar bilaterális kapcsolatok és revíziós elképzelések	
1938–45 között.	206
Minorics Tünde	
Az örökségpolitika hatása a helyi társadalmakra, nemzetiségi vonatkozásai	215
Szakál Imre	
Beregszász és az első világháborút követő hatalomváltás	227

ELŐSZÓ

Kötetünk a 2016. augusztus 21–26. között Pécsen megrendezett, *Kultúra- és tudományköziség. Magyarságtudomány a 21. században* címet viselő, VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus három, elsősorban nyelvészeti, illetve azon túl(mutató), multidiszciplináris szimpóziumának előadásait tartalmazza. A következő szimpóziumokról van szó: 1. Tudományköziség és magyarságtudomány – dimenzionális nyelvészeti keretben (szimpóziumvezető: Juhász Dezső és Terbe Erika), 2. Nyelvi sokszínűség: A Kárpát-medencei magyarság jelene és jövője (szimpóziumvezető: Péntek János és Szoták Szilvia), 3. Identitás, régió, nemzetiség (szimpóziumvezető: Gúti Erika és Trócsányi András).

Az egyes szimpóziumok egyben az előadások témakörét, a nyelvi, nyelvhasználati jelenségek elemzési szempontjait is jelzik. Ezért kötetünk anyagát a jelzett szimpóziumok alapján három részre tagoltuk.

Tudományköziség és magyarságtudomány – dimenzionális nyelvészeti keretben című részben közölt tanulmányok a nyelvet időbe, térbe, kultúrába ágyazottan mutatják be a dimenzionális nyelvszemlélet jegyében. Az írások ugyanakkor többéves kutatási programokat ismertetnek, és a terület újabb kutatási eredményeiről is számot adnak, s így a tematikai sokszínűséget is megjelenítik.

Nyelvi sokszínűség: A Kárpát-medencei magyarság jelene és jövője című szimpózium előadóinak többsége a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat munkatársa. Ezek az előadások a külső régiók és a magyarországi nyelvi változásokkal kapcsolatos szociolingvisztikai kérdéseket ismertették. Az interdiszciplináris megközelítés szellemében íródott tanulmányok a Kárpát-medencei nyelvi helyzetek, jelenségek és folyamatok sokféleségét elemzik, utalva a nyelvtervezési feladatokra is.

Az Identitás, régió, nemzetiség címmel közölt tanulmányok multidiszciplináris keretben elemzik a regionalizmus jelenségköréhez kapcsolódó problémákat: a kisebbségi, nemzetiségi kérdéseket. A regionalizmus szemlélete alapján a szerzők a jelenséget nyelv(észet)i, jogi, esztétörténeti, politikatörténeti, politikai földrajzi, szociológiai és politológiai megközelítésben tárgyalják.

Kötetünk nem tartalmazza az egyes szekciók valamennyi elhangzott előadását, mivel egy részük már megjelent, vagy írott változata nem készült el határidőre, illetőleg nem bizonyult közlésre alkalmasnak.

A kötet tanulmányait lektoráltattuk. Itt fejezzük ki köszönetünket a lektorainknak: Benő Attilának, N. Fodor Jánosnak, Horváth Lászlónak, Juhász Dezsőnek, Kiss Jenőnek, Korompay Klárának, Medve Zoltánnak, Nádor Orsolyának, Pirisi Gábornak, Rácz Szilárdnak, Slíz Mariann-nak, Terbe Erikának és Tésits Róbertnek.

A könyv a Termini Egyesület gondozásában jelenik meg a Nemzeti Együttműködési Alap támogatásával.

Ajánljuk a kötet írásait mindazoknak, akiket foglalkoztat a Kárpát-medencei magyar nyelvváltozatok jelene, múltja és jövője, a nyelvi norma története, a kétnyelvűség és a nyelvi tervezés, a nyelvi és társadalmi folyamatokat meghatározó regionális kontextusok kérdése.

Budapest, 2017. március 12.

A Szerkesztők

Tudományköziség és
magyarságtudomány –
dimenzionális
nyelvészeti keretben

ERDÉLYI TELEPÜLÉSNEV-TÍPUSOK A NÉVFÖLDRAJZI ADATOK TÜKRÉBEN

BÁRTH M. JÁNOS

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest

barth.janos@btk.elte.hu

1. A történeti helynév-tipológia a névtan talán legtöbbet kutatott, legszerteágazóbb, leginkább tudományos témája. Valószínűleg ennek egyik fő oka az, hogy a településnevek állománya a helynévrendszer legszilárdabb része, a korai magyar helységnevényag típusaival a minket ma is körülvevő helynévvilág is jórészt leírható. Valamint ez a nyelvészeti tudományterület érintkezik legerősebben a tártudományok horizontjával: a történettudomány az írott forrásokban szűkölködő korok kronológiai és etnikai viszonyainak, egy-egy település keletkezési idejének és alapítói-lakói nyelvi-etnikai képének meghatározására törekszik a névtípusok jellemzőinek leírásán keresztül. A történeti helynév-tipológia módszertanának a kezdetektől fontos része a névtípusok földrajzi elterjedésének vizsgálata, hiszen segítségével a Kárpát-medence benépesülésének fázisai, irányai rajzolhatók meg. Jelen tanulmányban is a területiség szemszögéből vizsgálom meg egy jelentős helynévtípus, az összetétellel keletkezett, *-falva*, *-laka*, *-háza*, *-telke* stb. utótagos helységnevek erdélyi előfordulásait, összevetve az egyes utótagok földrajzi elterjedését egyéb (kronológiai, szemantikai, formai) jellemzőikkel. A dolgozat célja az, hogy rámutasson a roppant gazdag idevágó szakirodalom egyes még nem tisztázott kérdéseire, árnyalja az erdélyi helynévényag névföldrajzi összképét, és a jól kirajzolódó területi variabilitás okaira válaszokat keressen.

2. Vizsgálatom fő forrása egy Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtéséből (ETH.) készített, lokalizált helynévadatokat tartalmazó adatbázis¹. Ez a gyűjtemény legfőképpen Erdély teljes területére kiterjedő gyűjtőköre és a benne található közel négyszázezer, zömmel 17–19. századi mikrotoponima miatt jelentős; ezek névföldrajzi elemzésével foglalkoztam több korábbi írásomban (Bárh M. 2015, 2016a, 2016b). Helységnevek terén az adattár nem teljes (sem a települések, sem a történeti adatoltság szempontjából), viszont jó alapot biztosított egy lokalizált erdélyi történeti helységnevé-adatbázis kiépítéséhez, amelyben elvégeztem a nevek szerkezeti, tipológiai osztályozását is. A Szabó T. Attila-féle gyűjtés jócskán tartalmaz eltűnt, más településbe olvadt helységekről is történeti névadatokat, de részletes helységnevé-tipológiai elemzésekhez szükség van további források bevonására is. Szerencsés kutatói helyzet, hogy az elmúlt években két olyan gyűjtemény is megjelent (V. András é. n., Szabó M. 2004), amely könnyen hozzáférhetővé teszi több klasszikus gyűjtemény történeti helységnevényagát (Györffy, Csánki, Suciú, Jakó stb.). A széles körű adatgyűjtés jelentőségét jelen téma esetében több tényező is erősíti: 1. az írásos adatok közismert szűkössége a kora középkorból az erdélyi, különösen a székelyföldi területeken; 2. az Árpád-kori helynevek kutatásának legfontosabb összegző adattára, Györffy György történeti földrajza nem készült még el teljesen, pl. a Székelyföldről nem tartalmaz adatokat. A dolgozat témájának

1 Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár térképes alkalmazással is összekapcsolt online változata már az interneten is elérhető: eha.elte.hu.

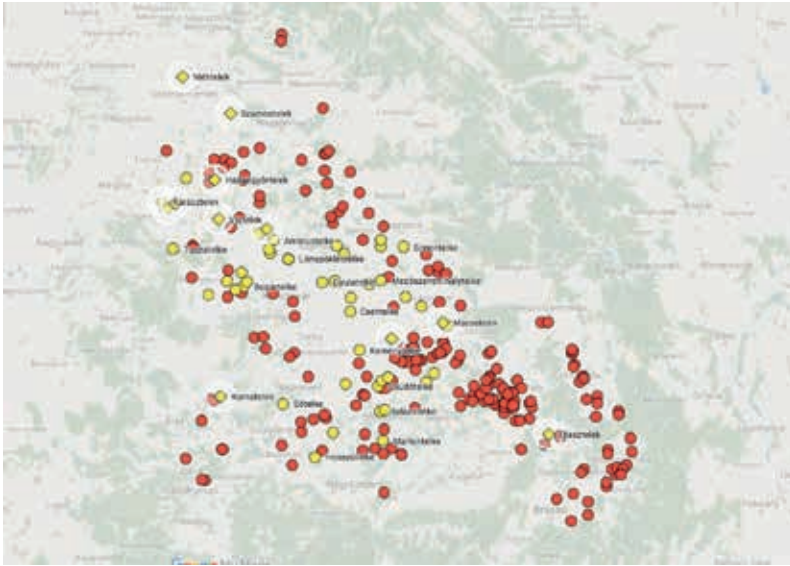
újrágondolását ugyancsak indokoltá teszi, hogy miközben a helynév-tipológia klasszikusai sokat foglalkoztak a témakör erdélyi, székelyföldi problematikájával, az elmúlt évtizedekben megjelent írások – miközben több ponton módosították, finomították a helynevek típusairól alkotott képet – kevésbé foglalkoznak az erdélyi helynévanyag megítélésével. Mindemellett fontos megjegyezni, hogy a társtudományok újabb eredményei, például a régészeti kutatások kérdésfelvetései (Botár 2008) is az erdélyi helynevek tipológiai vizsgálatának újraértékelését sürgetik.

3. Bár a korai magyar helynévtípusok története ezer szálon összefügg, és bizonyos értelemben csak komplex módon vizsgálható, jelen kötetben, a korlátozott terjedelemben való tekintettel (és részletesen kielemezett forrásanyag híján) nem foglalkozhatok számos problémával. A témához szorosan kapcsolódna a törzsnévi eredetű helynevek erdélyi hiánya (a tágabb témakör legújabb összefoglalását lásd: Rác 2016), illetve közvetlenül összefügg vele a pusztá személynévi eredetű és a *-d* képzős helynevek elterjedése, e nevek kronológiai határai, „etnikai” értéke. Ez utóbbi típusok, bár a Székelyföldön is nagy számban vannak jelen, földrajzi elterjedésük elemzésével és nyelvjárási adatokkal, földrajzi köznevek névföldrajzával való egybevetéssel Benkő Loránd arra mutatott rá, hogy sok esetben (pl. Maros- és Udvarhelyszék nyugati területein) korai magyar nyelvű, nem székely népességre utalnak. E névtípusok átfogó kronológiai-pragmatikai értékeléséről, a klasszikus helynév-tipológiai álláspontok kritikájáról legújabban Tóth Valéria könyvéből tájékozódhatunk (2017). Ezen „revízió” Benkő által írottakkal való összevetése szintén dolgozatom tematikájához kapcsolódó, sürgető feladat. Szintén nem fér e tanulmány kereteibe az *-i* képzős helynevek és a foglalkozásnévi eredetű helynevek belső-erdélyi jelenléte és székelyföldi hiánya, illetve ezen típusok kronológiai megítélése. (Az ilyen típusok kronológiájának meghatározásához lásd: Hoffmann 2016.) Talán legszorosabban a patrocíniumi eredetű helységnevek markáns székelyföldi jelenléte tartozna még témámhoz, ezt a kérdést legutóbb Tóth Valéria tekintette át (2010), és magam is érintettem egy tanulmányomban (Bárh M. 2016b).

4. Jelen dolgozat kiindulópontja az ún. utótagos vagy összetétellel alkotott helységnevek típusának erdélyi megoszlása, amelyet az 1–5. ábra szemléltet.²

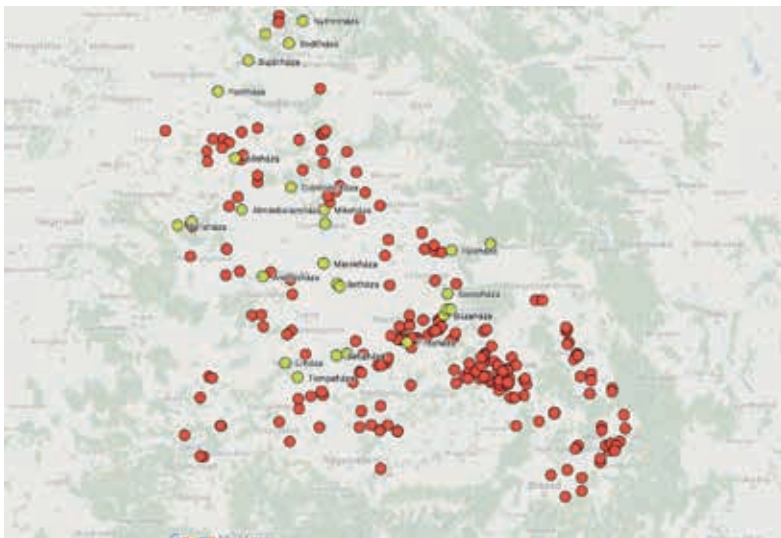
A *-falva* utótaggal alkotott településnevek valamennyi erdélyi tájon előfordulnak, de koncentráltan a Székelyföldön jelentkeznek – az ide tartozó települések közel fele (100/207) az egykori székely székek területére esik (1. ábra).

2 A helységnevek adatbázisához hozzárendeltem a települések koordinátáit, kivéve az elpusztult, lokalizálhatatlan falvakat. Az adatokból a Google térkép szolgáltatásával hoztam létre a térképlapokat, amelynek online, kattintható változata az alábbi linken érhető el: <https://www.google.hu/maps/d/edit?mid=1b4AyIN0y3IKhjN1ADK3krXBIVlw&ll=46.820161760867215%2C23.495883750000075&z=8>

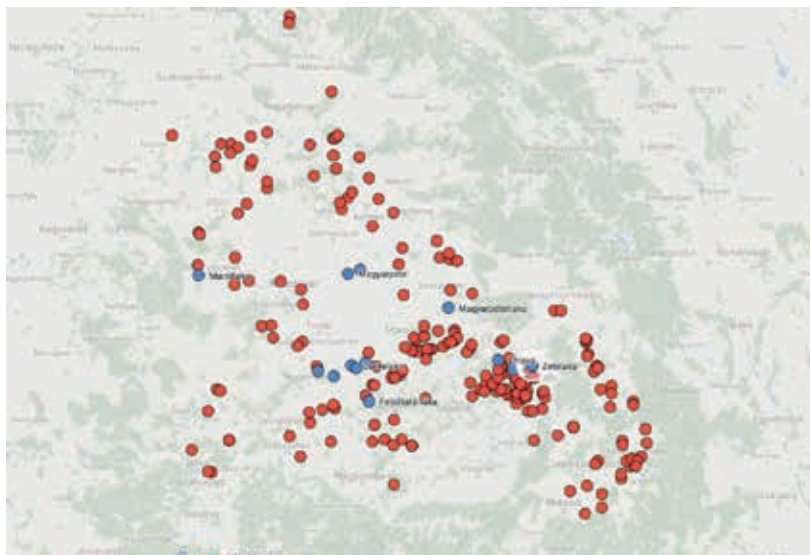
2. ábra. A *-telke* utótagos nevek ●, a *-telek* utótagos nevek ◆, és a *-falva* utótagos nevek ●

A *-háza* utótagos nevek (27) leginkább Erdély középső és északi területeiről adatolhatók, legkeletebbre a Székelyföld nyugati határvidékén, Marosszék északi részén található *Búza-háza*, *Deményháza* és *Mikháza*, Marosszék déli részén *Fintaháza*. Tőlük keletre, a Székelyföld belső vidékein nem találunk efféle összetételt (3. ábra).

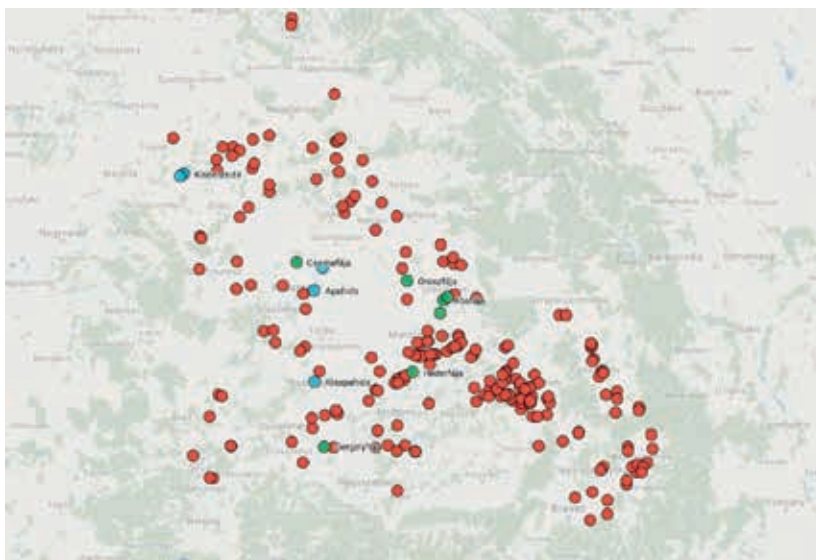
3. ábra. A *-háza* utótagos nevek ●, és a *-falva* utótagos nevek ●

A *-lak*, *-laka* utótagos településnevek (14) főleg dél-erdélyi megyékben tűnnek föl nagyobb számban, de a Székelyföldön, Udvarhelyszék északi részén is akad három ilyen név: *Zetelaka*, *Énlaka* és *Farkaslaka* (4. ábra).

4. ábra: *-laka* utótagos nevek ●, és a *-falva* utótagos nevek ●

Bár ritkábbak, de érdemes az előzőekkel együtt megvizsgálni, hogy a földrajzi köznévi jelentésében nem településre utaló, de idővel településnév-formánssá vált *-fája* utótaggal alkotott településnevek (7), *Abafája*, *Csoma-fája* stb. és a *-hida* utótagos településnevek (5), *Apahida*, *Bonchida* stb. szintén nem adatolhatók a Székelyföldről (5. ábra). A csak egy adattal rendelkező *-népe* utótag (*Asszonynépe*), Alsófehérből kerül elő.

5. ábra. A *-fája* utótagos nevek ●, *-hida* utótagos nevek ● és a *-falva* utótagos nevek ●

5. Ez a névföldrajzi mintázat párhuzamba állítható sok egyéb névadási jegy területi megoszlásával (bizonyos névalkotó földrajzi köznevek elterjedtsége; névszerkezeti sajátságok, mint a jelölt birtokos szerkezet gyakorisága, lásd: Bárh M. 2015, 2016a, 2016b): tehát a Székelyföld helynévmintái – a nyelvjárási jelenségek elkülönüléséhez hasonlóan – lényegesen különböznek más erdélyi területektől.

A *-falva* utótagos nevek székelyföldi túlsúlyának és a *-telke*, *-háza*, *-laka*, *-fája*, *-hida* utótagokkal álló helységnevek székelyföldi hiányának hátterében bizonyára többféle, nyelvi és nyelven kívüli indok húzódik meg. Bár ezek az okok szerves összefüggésben hozzák létre egy terület névadási modelljének specifikus vonásait, ez esetben érdemes különválasztanunk a kronológiai, településszerkezeti, társadalomtörténeti és areális tényezőket, mert a történeti helynév-tipológia eredményeinek túlságosan merev alkalmazásával a körkörös érvelés csapdájába futhatunk bele. Például: azzal magyarázzuk a *-falva* utótagos nevek nagy számát, hogy a székelyföldi területeket később népesítette be a székelység, mint a belső-erdélyi területeket azok magyar lakossága, és ekkor az „ún.” régi névtípusok (puszta személynévi, *-d* képzős stb.) már nem voltak divatosak, illetve: abból következtetünk a székelyföldi területek kései „megszállására”, hogy nagy arányban fordulnak elő *-falva* utótagú helynevek. Ehhez hasonlóan azzal a gondolatmenettel is körbe-körbe járnánk, ha azt feltételeznénk, hogy azért nincs (annyi) *-laka*, *-háza*, *-telke* stb. utótagos név, mert ezek korábban divatosak, régiesebbek, mint a *-falva*, illetve: azért tartjuk régebbinek, hamarabb kiavulóbbnak a *-laka*, *-háza*, *-telke* stb. utótagos neveket, mert ezek hiányoznak a székelyföldi névanyagból. Pontosabb válaszokat természetesen csak a történeti adatok és a tüzetes (más területekre vonatkozó, egyes névtípusokat feldolgozó) vizsgálatok összevetésével kaphatunk kérdéseinkre.

6. Kronológiai fogódzónk a Székelyföld betelepüléséről roppant kevés van: a történettudomány eredményeit summázva: a székelyek a 12. század második felében települtek be Biharból Telegdiszékre (a mai Udvarhelyszék területére), és közel azonos időben más nyuga-

ti székely csoportok Marosszékre. Ekkor Maros- és Udvarhelyszék bizonyos területein már lehetett magyar lakosság. A „külső székely karéj”, Háromszék, Csík-, Gyergyó- és Kászonszék betelepülése még az Árpád-korban, a 13. század folyamán megkezdődött, és legkésőbb a 14. század elejére befejeződött. Először Sepsi-, majd Orbai- és Kézdiszék, végül Csík- és Gyergyószék szánták meg a betelepülőket. Utóbbi területre valószínűleg csak a 14. században érkeztek a székelyek. Háromszékre való beköltözésük összefügg az erdélyi szászok behívásával: a magyar uralkodók a 12. század végén – 13. század elején hívták és telepítették le őket a „Királyföld” területén, ahol korábban (a helynevek tanúsága alapján) székelyek éltek: *Kézdi, Sebes, Orbó* vidékén (Egyed 2006).

Az egyes helynévtípusok keletkezésének szigorú kronológiai határvonalai, amelyek Kniezsa István munkáira (1938, 1943) alapozódva hagyományozódnak a névtani és történeti irodalomban, napjainkra több tekintetben tarthatatlannak bizonyultak. (A jelentős mennyiségű szakirodalmi utalás közül itt csak az elméletcsoport „erózióját” elindító Kristó Gyula-tanulmányt, és Tóth Valériának, Rácz Anitának, valamint Hoffmann Istvánnak néhány, a kérdéskört részletesen taglaló, közelmúltban megjelent névtani munkáját említem meg: Kristó 1976, Hoffmann–Tóth 2016, Hoffmann 2016, Rácz 2016a, Tóth 2017). Mégis, éppen az utótagos összetétellel alakult helynevek típusáról mondható el legkevésbé, hogy az újabb kutatások jelentősen módosítottak volna kronológiai viszonyainak megítélésén. Kniezsa szerint az efféle nevek a 13. század közepétől bukkannak föl és szorítják ki a pusztá személynévből származó helyneveket, majd a következő évszázadokban uralkodóvá válnak. Megemlíti azt is, hogy a különféle utótagok területi megoszlása és kronológiai értéke eltérhet: megfigyelése szerint a *-telke*, *-laka*, *-háza* utótagos nevek divatja korábbi, mint a *-falva* utótagosaké, és másként alakul földrajzi elterjedésük is (Kniezsa 1943: 128). Az időbeli keretek Kristó Gyula által javasolt szélesítése, az utótagos nevek 11–12. századi jelenlétének kimutatása (Kristó 1976: 89–97) a vizsgálatba bevont nem helységnévi természetű adatok és a kései oklevelekből származó nevek kétes hitele miatt nem járt sikerrel (Makkai 1979, Tóth 2017: 146–155). Tóth Valéria összegzése szerint azt nem jelenthetjük ki, hogy a személynévből metonimikus névadással alakult helynevek kiszorultak volna a névadási gyakorlatból, de a 13–14. századtól a „névalkotási módok terén jelentős elmozdulás következik be”, és ekkortól az összetételek szerepe erősödik meg (Tóth 2017: 154). Kázmér Miklós jeles monográfiájának tanúsága szerint a *falva* utótagú helynevek a 13. századtól jelennek meg, és a 14–16. században tömegesen jelentkeznek (Kázmér 1970: 59). A *-falva* utótag kései ómagyar korbeli gyakorivá válásával párhuzamosan az egyéb településnév-formánsként használatos földrajzi köznevek (*-telke*, *-háza*, *-laka* stb.) jelentősen visszaszorultak (Tóth 2017: 154–156).

Benkő Loránd fontos szerepet szán e típus székelyföldi túlsúlyának Maros- és Udvarhelyszék betelepülését taglaló tanulmányában. A székely ösfoglalású és a korábban már magyar nyelvű népesség által megszállt területeket a következőképpen különíti el: az Udvarhelyszék délnyugati sávjában található, zömmel pusztá személynévi, *-d* képzős neveket felmutató területet korábbi magyar népesség szállásterületének, a *-falva* utótagú és patrocíniumi nevekkal teli vidékeket a székelység későbbi évszázadokban megszállt területeinek tekinti: „A csupán székelyektől megszállt területen csak igen kevés régi típusú nevet találunk, ezzel szemben túlteng a *személynév* + *-falva*, *-laka*, *-háza*, *-telke* és a védőszentnév típus. Elsősorban a *-falva* összetételek és a védőszentnevek vehetők székelyeseknek, mert a székelyföldön jóval nagyobb számban találhatók, mint Erdély egyéb vidékein.” (Benkő 1991/2003: 21).

7. A névadatok első előfordulásaira alapozó kronológiai vizsgálatok tehát arra utalnak, hogy a székelység mai lakóhelyére költözése nagy vonalakban egybeesett a névmodellek jelentős módosulásával. E változások hátterében minden bizonnyal településszerkezeti, birtoklástörténeti megújulás is áll. Kiss Lajos véleménye szerint a *-háza*, *-laka*, *-ülése*, *-földje*, *teleke* stb. utótagú helynevek „a nemesség számszerű növekedésével, családi osztódásával párhuzamosan szaporodtak el”, és az efféle helynevek nem mai értelemben vett „falu”-t, hanem egy-két szolgacsallót foglalkoztató, tanyaszerű objektumot jelöltek (Kiss 1999: 199). A *-falva* elterjedése kapcsán Kázmér Miklós is arra utal (Szabó István véleményére támaszkodva), hogy a névtípus kialakulása és térhódítása több társadalmi okra vezethető vissza: a települések állandóságával, a nemzeti szervezeti lazulásával, majd megszűnésével, a családi birtokok osztódásával és a királyi várispánságok felbomlásával is összefügg (Kázmér 1970: 58). Tóth Valéria mindezeket túl egyes területek esetében a tudatos telepítések jelentőségét is kiemeli a *-falva* típusú nevek felszaporodásának kapcsán (a beregi kenézi falvak példáján, bővebben lásd: Sebestyén 2010). Bár a Székelyföld benépesüléséről ez utóbbi példához hasonló, tudatos telepítésről nincsenek okleveles információink, a *-falva* utótagos helynevek tömeges, koncentrált előfordulása mögött valószínűleg efféle motívumot is joggal feltételezhetünk.

8. A *-telek* lexéma helynevekbeli szerepe, jelentéstartalmának többféle társadalom-, illetve településtörténeti vonatkozása számos kutató érdeklődését fölkeltette. Makkai László (1957) a mezővárosi földhasználat 13. századi tanyaszerű előzményeként, Györffy György (1961) a tatárjárás okozta pusztasodás lecsapódásaként mutatott be *-telek* utótagú helyneveket. Földes László (1971) részletes tanulmányban vizsgálta a szó jelentéstörténetét: a ’földterület’, az ’elpusztult faluhely’ és a ’valakinek a birtoka, települése’ szemantikai tartalmak összefüggéseit. Tóth Valéria kiemeli, hogy az ezzel az utótaggal képzett helynevek óriási hányada Erdélyből, különösen Kolozs és Doboka vármegyéből kerül elő (Tóth 2008: 190). Álláspontját, mely szerint egyes területeken a *-telek/-telke* más földrajzi köznevekhez hasonlóan (*-hida*) ’település’ jelentésű névformánssá vált, Bátori István önálló tanulmányban is bizonyította (2015).

A településnév-formánsi szerepben álló *-telke* lexéma közép-erdélyi koncentráltasága, de a kevesebb példával, szűkebb területen sűrűn előforduló *-laka*, *-háza*, *-fája* lexémákkal alkotott helységnevek csoportjai (*Ispánlaka*, *Csekelaka*, *Oláhpéterlaka*; *Búzaháza*, *Deményháza*, *Mikháza*; *Körtvélyfája*, *Abafája*, *Radnótfája* és a székelyföldi *Énlaka*, *Farkaslaka*, *Zetelaka*) is arra utalnak, hogy az efféle helynévminták elterjedésében a kronológiai és településtörténeti tényezőkön túl az areális viszonyoknak, a földrajzi közelségnek is nagy jelentősége van: e három tényező együttes hatásának köszönhető a névtípusok látványos területi megoszlása. A névmodellek területi differenciálódásának elméleti kérdéseire minden bizonnyal még további névelemek és névadási típusok tüzetes névföldrajzi vizsgálatán keresztül kaphatunk válaszokat a jövőben.

Hivatkozások

- Bárth M. János 2015. Birtokos jelzős szerkezetű helynevek Erdélyben. In: Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 335–342.
- Bárth M. János 2016a. A névföldrajz szerepe a nyelvjárástörténeti kutatásokban. In: *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Szerk.: Benő Attila – T. Szabó Csilla. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 134–143.
- Bárth M. János 2016b. Névföldrajzi jelenséghatárok Erdélyben. In: Vörös Ferenc (szerk.): *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig VII. Névregionalizmusok*. A 2016. június 3-4-i soproni névföldrajzi tanácskozás előadásai. Savaria University Press, Szombathely. 213–226.
- Bátori István 2015. A telek mint helynévformáns. *Magyar Nyelvjárások* 53: 95–106.
- Benkő Loránd 1990b. Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1: 109–22.
- Benkő Loránd 1991/2003. Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 123: 343–58, illetve uő: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból*. III. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 9–28.
- Botár István 2008. Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 71–94.
- Bölcskei Andrea – Havas Péter – Slíz Mariann 2008. *A háromszéki Angyalos és Kökös család- és helynevei*. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest. Magyar Névtani Dolgozatok 203.
- Egyed Ákos 2006. *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda.
- ETH. 1–11. = Hajdú Mihály és munkatársai (szerk.): *Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése*. 2001–2010. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- FNESz.⁴ = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Földes László 1971. A telek – földterület – jelentéstörténetéhez. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.
- Györffy György 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Györffy György 1961. A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: Györffy Lajos (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára*. Túrkevei Múzeum, Túrkeve. 35–38.
- Hoffmann István 2016. A helynevek kormeghatározó értékéről. In: Benő Attila – T. Szabó Csilla (szerk.): *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 39–49.
- Hoffmann István – Tóth Valéria 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 2. 257–318.
- Kázmér Miklós 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. 198–201.

- Knieszsa István 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. 1–3. Szent István-Társulat, Budapest. 2: 365–472.
- Knieszsa István 1943. Keletmagyarország helynevei. In: Deér József – Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. I–II. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve, Budapest. 111–313.
- Kristó Gyula 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, Szeged.
- Makkai László 1957. A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII–XV. században.) In: Bodor András – Cselényi Béla – Jancsó Elemér – Jakó Zsigmond – Szabó T. Attila (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Tudományos Könyvkiadó, Kolozsvár.
- Makkai László 1979. Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. [Ismertetés.] *Magyar Nyelvőr* 103: 97–106.
- Rácz Anita 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Rácz Anita 2016a. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: Benő Attila – T. Szabó Csilla (szerk.): *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 50–62.
- Rácz Anita 2016b. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Sebestyén Zsolt 2010. A történelmi Bereg megye -falva utótagú helységneveiről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 139–149.
- Szabó M. Attila 2004. *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- SzO. = Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga (szerk.). 1983–1994. *Székelv Ökle-véltár. Új sorozat*. I–III. Kriterion, Bukarest–Budapest.
- Tóth Valéria 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- Tóth Valéria 2010. A patrocíniumi településnevek nyelvföldrajzi tanulságai. In: P. Lakatos Ilona – Sebestyén Zsolt (szerk.): *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Bessenyei Könyvkiadó, Nyíregyháza. 133–140.
- Tóth Valéria 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- V[istai] András János: *Tekintő. Erdélyi helynévkönyv* I–III. [évszám és hely nélkül az interneten: www.fatornyosfalunk.com/html/erdelyi_helynevkonyv.html]

Bárth M., János

Geographical distribution of settlement name types on Transylvania

This paper deals with a characteristic type of Transylvanian settlement names. The source is a digital place name database including coordinates prepared from ATTILA SZABÓ T.'s collection of Transylvanian historic place names. The paper shows the geographic distribution of place names with posterior constituent on maps. This type (with posterior constituents such as *-falva*, *-laka*, *-háza*, *-telke*, etc.) according to traditional toponymic typology became frequent from the 13th century, which makes it a relatively new settlement name type. The geographic distribution shows that place names with *-falva* posterior constituents are common in the territory of Székely land, while the others are prevalent in the western and the middle part of Transylvania. The paper deals with the chronological, sociohistorical, territorial reasons explaining this geographical distribution.

A VOLNA : LENNE KETTŐSSÉG KÖZÉPMAGYAR KORI MAGÁNÉLETI SZÖVEGEKBEN

HORVÁTH LÁSZLÓ

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest

horvath.laszlo@nytud.mta.hu

1. A feltételes mód jelen idejében a létigét és a vele azonos alakú segédigét mind *volna*, mind *lenne* típusú formák képviselhetik. Kettősségről természetesen csakis ebben az esetben beszélhetünk; olyankor persze nem, ha nincs lehetőség a formák közötti választásra. Kizárhatjuk tehát az elemzésből a feltételes mód múlt idejének *volna* segédszavát („Jobban tanulhattál *volna*”), valamint a ’válík vmivé, vmilyenné’ jelentésű *lesz* igének a feltételes módú formáját („Belőled kitűnő tanár *lenne*”).

A *volna : lenne* párról a múlt század közepén az akadémiai nyelvtan így írt: „A *van* ige feltételes jelen idejeként nyelveművelőink szerint jelenre vonatkoztatva a *volna*, jövőre ellenben a *lénne* való [...]. A valóságos nyelvhasználat azonban nem mindig így alakul, még nagy költőinknél sem” (Tompai 1961: 492). A Nyelveművelő kézikönyv szintén azt az álláspontot képviseli, hogy „a két igealak különválasztására vonatkozó régebbi nyelvhelyességi szabályt nem kell mereven értelmeznünk” (Kovalovszky 1985: 1244), ezért gondosan elkülöníti egymástól a nyelvhasználat bemutatását és saját ajánlásait. A kézikönyv nyomán összeállított Nyelveművelő kéziszótár megfelelő szócikkét a rövidítések feloldásával idézem: „Hagyományosan a *volna* a jelenre, a *lenne* a jövőre vonatkozik: *ha nem volnék beteg, ott lennék holnap az előadáson*. A mai nyelvben már nemigen érvényesül ez a különbség, a *lenne* a jelenre vonatkoztatva is használható” (Grétsy–Kemény szerk. 1996: 628).

A múlt század utolsó harmadában használt leíró nyelvészeti egyetemi tankönyv a *volna : lenne* kettősséget a létige rendhagyó ragozásával kapcsolatban hozza szóba: „A feltételes mód jelenét [...] mindkét igéből [ti. a *van* és *lesz* igékből] megszerkeszthetjük (*volnék – lennék* stb.), ezek körülbelül azonos jelentésűek, az utóbbiban kissé erősebb a jövő idő képzete” (Velcsovné 1968: 182). Az ezredfordulón megjelent és azóta is használt egyetemi leíró grammatikában pedig ez áll: „Sajátos ragozáson azt értjük, hogy a paradigma kivételes, csak kevés vagy éppen egyetlenegy szóhoz tartozik, tehát nem produktív. Ilyen a *van* és a *lesz* létige és segédige paradigmája, amelyben a két igező (és megfelelő alternánsai) hol egymást kiegészítve, hol egymás mellett párhuzamosan jelenik meg. Az alakkiegészülés (suppletivizmus) tette lehetővé a létige teljes paradigmájának kialakulását. A párhuzamos alakok között jelentés- és funkcióbeli különbség is van. Ez olykor csak árnyalatnyi, például *volnék ~ lennék*: az előbbinek erőteljesebb a jelenidő-, az utóbbinak a jövőidő-vonatkozása, amit azonban a nyelvhasználók inkább csak a nyelvi kódexet képviselő munkákból tudnak” (Kugler 2000: 119).

A létige paradigmájában az alakkiegészülés egyrészt kizárólagos használatú formákat, másrészt párhuzamosakat eredményezett. A kétféle típus kialakulásához vezető folyamatot E. Abaffy Erzsébet mutatja be az 1990-es években megjelent történeti grammatikai szintézis fejezetében. Megállapítja, hogy a felszólító módban és a jövő időben a *lesz* kizorító jellegű alakkiegészüléssel épült be a *val-* (azaz a *van*) ragozási rendszerébe: a *legyen-* és a *lesz-*féle formák használata kizárólagos, vagyis ezek nem váltakoznak a *vol-* ~ *val-* töből származók-

kal. „A két ige [*van* és *lesz*] közötti kölcsönhatás másik fajtája abban nyilvánul meg, hogy éppen az előbbieket [felszólító mód, jövő idő] analógiájára a *lenni*-t most [az ómagyarban] már behatol olyan paradigmákba is, ahol a *val-* volt a szokásos, s megmaradt továbbra is elevennek és gyakorinak. A kettő tehát egymás mellett él. [...] Ez a fajta analogikus keveredés legkönnyebben valószínűleg a feltételes mód jelen idejében mehetett végbe, az óhajtást vagy feltételt kifejező *volna* és *lenni* jelentése ugyanis igen közel áll egymáshoz” (E. Abaffy 1992: 147). – A történeti grammatikának a kései ómagyar nyelvelmélekekből (főként kódexrészletekből, kisebb részesedéssel misszilisokból, versekből stb.) összeállított törzsanyaga statisztikai felmérésre is lehetőséget ad: „a *volna* és a '*volna*' jelentésű *lenni* váltakozási aránya a következő: *volna* = 87%, *lenni* = 13%” (E. Abaffy 1992: 148).

2. Mindennapi tapasztalataink szerint ma ez az arány kétségtelenül egészen más. Így gondoltam ezt persze már az 1990-es évek végén is (l. Horváth 1999), amikor megkezdtem azt a vizsgálatot, amelybe a mostani előadás is illeszkedik. – Itt jegyzem meg, hogy a vizsgálatosbeli statisztikai összevetésekben az eltéréseket $p < 0,05$ esetén, azaz a véletlennek 5%-nál kevesebb esélyt hagyva tekintetem és tekintem szignifikánsnak.

Leginkább az a kérdés foglalkoztatott, milyen lehet a *volna* : *lenni* arány „ma”, azaz a 20. század végén. Természetesen kíváncsi voltam arra is, kimutatható-e funkciómegoszlás a kétféle alak között annak megfelelően, hogy a használatuk a jelenre vagy inkább a jövőre vonatkozik-e. Felderítésre érdemesnek tartottam azt is, más-e a két forma egymáshoz viszonyított gyakorisága az igei, illetőleg a segédigei szerepben.

Az akkori elemzésem alapjául egy drámagyűjtemény (Rivalda 86–87; adatait l. Horváth 1999: 166) szolgált. Várakozásomnak megfelelően az ómagyar korhoz képest a *lenni* nagyarányú térhódítását figyelhettem meg: részesedése a hajdani 13%-kal szemben az 1980-as évek drámáiban elérte a 43%-ot. – Ami az idő kifejezésével kapcsolatos funkciómegoszlást illeti, a felmérés lényegében alátámasztotta az 1. pontban idézett szakirodalmi megállapításokat: a drámakötetben a *lenni* részesedése a jelen idejű használatban is csaknem 40%-nyi volt, és a *lenni* ilyen adataiból négyszer több volt a jövőt kifejezőknél. Részleges megoszlás mégis észlelhető: a drámákban a *volna* csupán kivételesen vonatkozik a jövőre; a jövő kifejezésében a *lenni* dominál. – A drámakorpuszban a *volna* : *lenni* arány az igék és a segédigék körében hasonló.

A sort megnyitó statisztikai felmérést követően kontrollvizsgálatra kerítettem sort (Horváth 2001a) annak a megállapítására, hogy nem csupán a drámára mint műfajra jellemzők-e az előzőleg kapott eredményeim. Ellenőrzésül a drámagyűjteménnyel azonos korú elbeszéléskötet anyagát dolgoztam fel (Körkép 86; adatait l. Horváth 2001a: 167–168). A *volna* : *lenni* arányt a két műfajban hasonlóan találtam. Az elbeszéléskötet a jelen : jövő és az ige : segédige vonatkozásban is megerősítette a drámagyűjtemény vallomását, összhangban van vele. Ez az összhang egyben hozzájárul annak az esetleg felvetődő gyanúnak az eloszlatásához is, hogy a történeti nyelvten ómagyar törzsanyaga és az 1980-as évek drámakötete a *volna* : *lenni* pár tekintetében csakis a műfaji okból mutat különböző képet. (Bennem egyébként sem élt ilyen gyanú, de a kontrollvizsgálat eredménye mások meggyőzéséhez is hozzájárulhatott.)

A következő lépcsőben a vizsgálódást diakrón irányban tágitottam, hiszen természetesen adódott a kérdés: az ómagyar kor óta eltelt időszakban mikor nőtt meg jelentősen a *lenni* részesedése, mikorra alakulhattak ki a maihoz (pontosabban: a közelmúltbelihez) hasonló arányok? A válasz keresését azzal kezdtem meg, hogy az 1980-as évekből való drámakorpuszt

a közép- és az újmagyar kor fordulóján (1768 és 1775 között) előadott minorita iskoladrámakéival vettem össze (Horváth 2001b). Választásomat egyfelől a műnembeli azonosság indokolta, másfelől pedig az, hogy a minorita korpusz keletkezési ideje nagyjából félúton van a kódexek kora és a 20. század vége között. – A *volna* : *lenne* kettősségre nézve a minorita korpusz és az 1980-as évekbeli között szignifikáns a különbség: a 18. századi iskoladrámákban a *lenne* részesedése csak 17%-os, vagyis az ómagyar korhoz áll közel. – Mindkét szövegmintán belül szignifikáns a jelent és a jövőt kifejező adatesoport közötti különbség: a jelenre vonatkozó használatban mind a két korszakban a *volna*, a jövőre vonatkozóban ellenben a *lenne* van többségben, tehát mindkét korpuszban kimutatható a funkciómegoszlás. Ugyanakkor a jelen kifejezésekor a *lenne* látványos megszaporodásával együtt gyengült a funkciómegoszlás mértéke: a *lenne* viselkedése az 1980-as évekre közelített a *volna* formájához. A jövő kifejezésekor viszont mintha erősödött volna a megoszlás: ez a szerep a 20. század végén határozottabban köthető a *lenne* alakhoz, mint a 18. századi drámákban. – Az igék és a segédigék csoportja a két drámakorpusz egyikében sem különbözik szignifikánsan egymástól. Diakrón összevetésben a *lenne* előretörése természetesen mindkét szófajt tekintve megfigyelhető, de a segédigék körében erősebb.

A diakrón összevetés határozottan arra vallott, hogy a *volna* : *lenne* arány a középmagyar kor után tolódott el jelentősen a 20. század végén megfigyelhető kép felé, vagyis a *lenne* az új- vagy az újabb magyar periódusban vált a korábbinál számottevően gyakoribbá. A kormeghatározás pontosítására irányuló következő vizsgálatomban (Horváth 2006) egy harmadik drámakorpuszt vontam be a kutatásba: a 20. század első két évtizedéből, azaz az újmagyar kor végéről valót. Az időszak kiválasztásában az vezetett, hogy a feldolgozandó szövegminta hasonló távolságban legyen a másik két drámakorpusztól. – A 20. század eleji korpuszban mért *volna* : *lenne* százalékarány 86 : 14. Ez nagyon hasonlít mind az ómagyar korhoz, mind a minorita drámákban látotthoz, a 20. század végétől viszont szignifikánsan különbözik. Ebből az következik, hogy a *lenne* látványos előretörése az újabb magyar korra tehető. – A funkciómegoszlás annyiban gyenge, hogy a *volna* a jövő kifejezésében sem szorul a *lenne* mögé. Ezzel együtt azonban az is igaz, hogy a *lenne* csak a jövő kifejezésében méltó ellenfele a párjának, és ez akár a funkciómegoszlás egyfajta jelének is tekinthető. Mindenesetre az, hogy a *lenne* alkalmazása az összképet és a jelen kifejezését tekintve a 20. század végére közelített a *volna* alakéhoz, a jövő kifejezésében viszont a *lenne* javára erősödött a funkciómegoszlás, minden bizonnyal újabb magyar kori folyamat eredménye. – Érdekes, hogy míg a másik két drámakorpuszban a *volna* : *lenne* arányra nézve az igék és a segédigék csoportja nem különbözik lényegesen egymástól, a 20. század elejének drámaiban a *lenne* segédigéként sokkal nagyobb részesedésű, mint igeként. A *lenne* részesedése a 20. század eleji igék között nemcsak a század végénél kisebb jelentős mértékben, hanem a 18. századi drámakorpuszban mértnél is. Ez tehát inkább divatjelenségnek tűnik, mint egyenletes történeti változás következményének. A segédigék között a *volna* : *lenne* arány nem tér el jelentősen a minorita iskoladrámákban látottól, a 20. század végére viszont erőteljes a *lenne* előretörése.

3. Ezek után a vizsgálatsorban a következő cél természetesen annak a felderítése lehetne, hogy az újabb magyar korban a *lenne* részesedése mikor került a *volna* formájának a közelébe. Előadásomban mégsem ezzel foglalkozom, hanem a *volna* : *lenne* kettősség középmagyar kori történetéhez próbálok adalékokkal szolgálni. A 20. századi arányváltozás idejének kérdését célszerűbb más alkalomra hagynom, mivel a szimpózium dimenzionális nyelvészeti témaköréhez jobban illik egy középmagyar korpusz megvallatása.

Vizsgálatom anyaga és egyben eszköze az MTA Nyelvtudományi Intézetében épülő Történeti magánéleti korpusz, rövidítve: TMK.¹ Ez a gyűjtemény 16–18. századi misszilisok és perek szövegét tartalmazza, morfológiai elemzéssel. Forrásainak listája megtalálható az internetes lelőhelyen (tmk.nytud.hu).

A korpuszt a *volna : lenne* kettősség diakrón kutatására nézve több okból is hasznosnak tartom. – Jelentőségét elsősorban középmagyar volta adja, a *volna : lenne* pár történetének ez a szakasza ugyanis felderítetlen. Csak példaként említem, hogy még Szathmári István-nak a régi magyar nyelvtanokról és az egységesülő irodalmi nyelvről szóló, számos jelentőséget részletesen vizsgáló könyve (1968) sem foglalkozik vele. – A TMK. olyan műfajokat képviselő szövegeket tartalmaz, amelyek viszonylag közel állnak a beszélt nyelvhez, ezért a *volna : lenne* kettősség történetéről való ismereteinket talán új elemekkel gazdagíthatja. – Hézagpótló szerepe lehet azért is, mert E. Abaffy Erzsébetnek az ómagyar kort tárgyaló grammatikafejezetét időbeli hídként kötheti össze diakrón vizsgálatsorommal, amelynek eddig a közép- és az újmagyar kor fordulójáról való minorita drámakorpusz volt a legrégebbi pontja. – A dimenzionális nyelvszemléletre (vö. pl. Juhász 2002) gondolva pedig érdemes megnézni, hogy a TMK. milyen lehetőségeket kínál szociolingvisztikai és nyelvjárástörténeti vonatkozásban.

A TMK. folyamatosan bővülő korpusz. Azok a számadatok, amelyeket a következőkben ismertetek, a pécsi kongresszus előtti hónapban, azaz 2016 júliusában rögzített állapotot tükrözik.

Előbb jellemzem a *volna : lenne* kettősség TMK.-beli összképét, és belehelyezem a korábbi vizsgálatokkal feltárt diakrón folyamatba, majd pedig a dimenzionális elemzés szempontjait figyelembe véve szólok a TMK. képének összetevőiről.

Terjedelmi okból lemondok arról, hogy a statisztikai szemlét példamondatokkal színesítek. Példák idézését egyébként elsősorban az tenné szükségessé, ha az elemzésben a feltételes mód funkcióárnyalataira is kitérnék. Erre itt nincs módom, de más alkalommal szeretnék rá sort keríteni.

4. A TMK. képét összevetve vizsgálatsorom eddigi állomásaival, hangsúlyoznom kell, hogy amazok valódi szinkrón metszeteknek tekinthetők, míg a TMK. egésze egy teljes nyelvtörténeti korszakot, több évszázadot fog át. Nem feledkezhetünk meg tehát arról, hogy a T M K . ö s s z k é p e nem pillanatnyi vagy igen rövid időre érvényes állapotnak a tükrözője. Az összkép felvétele inkább a történeti nyelvtan kései ómagyar statisztikájára (vö. E. Abaffy 1992) emlékeztető eljárás, de a TMK. egésze az ottaninál is jóval hosszabb időszakra terjed ki. Mindezek ellenére úgy gondolom, diakrón szempontból nézve megvan a haszna annak, ha a TMK. egészének statisztikai képét behelyezem eddigi vizsgálataim sorába, de az értékeléskor figyelembe kell venni, hogy ebben az esetben nem pillanatfelvétellel van dolgunk.

Az olyan esetekben, amelyek elvileg mind a *volna*, mind a *lennie* típusú forma használatát megengednék, vagyis amelyekben a pár tagjai versengenek egymással, a TMK.-ban a *volna* 685, a *lennie* pedig 170 adattal fordul elő. Ez 80 : 20 százalékarányt jelent, tehát hasonlóan a történeti nyelvtan kései ómagyar törzsanyagában mérthez (mint említettem, az 87 : 13; l. E. Abaffy 1992: 148).

1 A korpusz építése és feldolgozása a Dömötör Adrienne vezette munkacsoportban folyik az OTKA K 116217 számú projektumaként. A kongresszuson való részvételemet és tanulmányom közlését is ez a projektum támogatta.

A diakrón vizsgálat soromban feldolgozott szövegminták adatszámait – beleértve a TMK.-belieket is – az 1. táblázatban foglalom össze.

A *volna* : *lenne* kettősséget illetően a TMK. összképe a 18. századi minorita iskoladrámákéhoz, sőt még a 20. század eleji drámákéhoz is hasonló. Csak a 20. század végi szövegminták különböznek szignifikánsan tőle. Ez a tény újabb adalék ahhoz, hogy a *volna* : *lenne* arány csak az újabb magyar periódusban változott meg jelentősen.

A jelent, illetőleg a jövőt kifejező adatokról a 2. és a 3. táblázat ad diakrón összképet.

A TMK. egészében igen erős a funkciómegoszlás: a jelen kifejezésében elsöprő többségben van a *volna*, míg a jövőé határozottan a *lenne* formához kötődik. Szinte az az érzésünk támad, mintha a Tompa József (1961: 492), Kovalovszky Miklós (1985: 1244) és Kugler Nóra (2000: 119) említette nyelvművelő irodalom a középmagyar korpusz alapján alkotta volna meg funkciómegoszlási szabályát...

Szófaji szempontból, azaz az igék, illetőleg a segédigék csoportjának viselkedéséről a 4. és az 5. táblázat ad (diakrón) összegzést.

A TMK.-ban az igék és a segédigék csoportja között szignifikáns a különbség. Az eddig megvizsgált szövegminták közül ezt csupán az újmagyar, 20. század eleji drámákban tapasztalhattuk, de fordított előjellel: ott a segédigei státusz kedvez sokkal jobban a *lenne* használatának, míg a TMK.-ban az igei.

Korpusz	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
TMK. (perek és levelek, 16–18. sz.)	685	80,12	170	19,88	855
Minorita iskoladrámák (18. sz.)	59	83,10	12	16,90	71
Újmagyar drámák (20. sz. eleje)	137	86,16	22	13,84	159
Rivalda (drámák, 20. sz. vége)	86	56,58	66	43,42	152
Körkép (elbeszélések, 20. sz. vége)	58	52,25	53	47,75	111

1. táblázat. Diakrón összegzés a szövegmintákról

Korpusz	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
TMK.	658	95,09	34	4,91	692
Minorita	54	90,00	6	10,00	60
Újmagyar	129	90,21	14	9,79	143
Rivalda	83	61,03	53	38,97	136
Körkép	56	56,00	44	44,00	100

2. táblázat. A jelent kifejező adatok

Korpusz	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
TMK.	27	16,56	136	83,44	163
Minorita	5	45,45	6	55,55	11
Újmagyar	8	50,00	8	50,00	16
Rivalda	3	18,75	13	81,25	16
Körkép	2	18,18	9	81,82	11

3. táblázat. A jövőt kifejező adatok

Korpusz	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
TMK.	339	71,67	134	28,33	473
Minorita	14	73,68	5	26,32	19
Újmagyar	58	93,55	4	6,45	62
Rivalda	29	51,79	27	48,21	56
Körkép	21	56,76	16	43,24	37

4. táblázat. Összegzés az igék adatairól

Korpusz	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
TMK.	346	90,58	36	9,42	382
Minorita	45	86,54	7	13,46	52
Újmagyar	79	81,44	18	18,56	97
Rivalda	57	59,38	39	40,63	96
Körkép	37	50,00	37	50,00	74

5. táblázat. Összegzés a segédigék adatairól

5. Az előző pontban látott összkép részleteit vizsgálva – tekintettel arra, hogy a TMK. a középmagyar periódus egészét átfogja – célszerű a korpuszt több időszakra bontani, hogy megállapíthassuk, van-e diakrón változás a korszakon belül. A legkézenfekvőbb felosztás az évszázadok szerinti, bár persze igaz, hogy száz év is meglehetősen hosszú ahhoz, hogy rá alapozva valódi szinkrón metszetet készíthessünk. Ezen nem sokat változtat az, hogy a 16. és a 18. századnak a középmagyar korra eső része „csak” háromnegyed évszázadnyi.

A *volna* : *lenne* pár adatait évszázadok szerint a 6. táblázat csoportosítja.

Évszázad	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
16.	139	78,09	39	21,91	178
17.	85	74,56	29	25,44	114
18.	461	81,88	102	18,12	563
Összesen	685	80,12	170	19,88	855

6. táblázat. A TMK. adatai századonként

A táblázatból kitűnik, hogy az egyes évszázadokra nézve mért arányok között nincs szignifikáns eltérés. Még a középmagyar korai és kései szakasza, azaz a 16. és a 18. század sem különbözik lényegesen egymástól.

A korpuszadatok évszázadokra bontását természetesen a jelent és a jövőt kifejezők körében is elvégezhetjük. Ezt mutatja be a 7. és a 8. táblázat.

Jelen	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
16.	132	94,29	8	5,71	140
17.	81	100,00	–	0,00	81
18.	445	94,48	26	5,52	471
Összesen	658	95,09	34	4,91	692

7. táblázat. A jelent kifejezők a TMK.-ban

Jövő	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
16.	7	18,42	31	81,58	38
17.	4	12,12	29	87,88	33
18.	16	17,39	76	82,61	92
Összesen	27	16,56	136	83,44	163

8. táblázat. A jövőt kifejezők a TMK.-ban

A kép mindkét adatszoporton belül homogén. A jelen idő kifejezésében a *lenne* részese-dése mindhárom évszázadban 6% alatti, sőt a 17. századi anyagban nem is fordul elő ilyen adat. A jövő idő kifejezésében viszont mindhárom században a *lenne* dominál 80 és 90% közötti képviseléssel.

Az igék és a segédigék csoportjáról évszázadok szerinti bontásban a 9. és a 10. táblázat tájékoztat.

Ige	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
16.	77	69,37	34	30,63	111
17.	43	60,56	28	39,44	71
18.	219	75,26	72	24,74	291
Összesen	339	71,67	134	28,33	473

9. táblázat. Az igék adatai a TMK.-ban

Segédige	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
16.	61	92,42	5	7,58	66
17.	42	97,67	1	2,33	43
18.	243	89,01	30	10,99	273
Összesen	346	90,58	36	9,42	382

10. táblázat. A segédigék adatai a TMK.-ban

A segédigéket tekintve homogén a kép: a *lenne* részesedése egyik században sem haladja meg a 11%-ot. – Az igék körében a 16. századi aránytól a másik két évszázad nem tér el jelentős mértékben. A 17. és a 18. század között viszont szignifikáns a különbség: az előbbiben a *lenne* részesedése majdnem eléri a 40%-ot, míg az utóbbiban csak 25%-nyi.

A 6–10. táblázatsor alapján elmondható, hogy a TMK. tanúsága szerint a *volna* : *lenne* arányra nézve a középmagyar kor évszázadai nem különböznek jelentősen egymástól. Ez egyben azt is jelenti, hogy a *volna* : *lenne* kettősség történetét szemlélve nem származik baj, félresiklás abból, ha a TMK. összképét mint egészet illesztjük korábbi vizsgálatosorom állomásai közé.

6. Szociolingvisztikai és nyelvföldrajzi szempontból a TMK. anyagát csakis a benne képviselt műfajokkal összefüggésben lehet értékelni.

A levelek legnagyobb része nemesi, ezen belül is előkelő körökből származó misszilis. Ehhez képest a jobbágylevelek jelenléte jelentéktelen. Vannak az anyagban olyan levelek is, amelyeket nyugat-európai egyetemeket látogató peregrinusok küldtek patrónusuknak. – A levélanyag a magyar nyelvterület jelentős részére kiterjed: a Dunántúl nyugati és déli részétől kezdve a mai Magyarország északkeleti sarkán és annak határvidékén át Erdélyig.

A korpusz másik részét boszorkányperek alkotják. Nyelvhasználatuk részint a lejegyzőikre, részint a tanúként vagy vádlottként megszólaltatott jobbágyokéra jellemző. – Származási helyük szerint a perek nagyjából a mai Magyarország területét fedik le, néhol azon kissé túlnyúlva. (A szövegminta egyébként erdélyi anyaggal is bővülni fog.)

A *volna* : *lenne* kettősség szempontjából a műfajoktól független társadalmi vagy területi nyelvhasználati jellegzetességet (egyelőre) nem sikerült felfedeznem.

A műfajok szempontjából a 11–13. táblázatsor segítségével vethetjük össze a *volna* és a *lenne* használatát.

Műfaj	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
Per	263	90,07	29	9,93	292
Levél	422	74,96	141	25,04	563
Összesen	685	80,12	170	19,88	855

11. táblázat. Műfajok szerinti összevetés

17. sz.	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
Per	15	75,00	5	25,00	20
Levél	70	74,47	24	25,53	94
Összesen	85	74,56	29	25,44	114

12. táblázat. A műfajok a 17. században

18. sz.	<i>volna</i>	%	<i>lenne</i>	%	Összesen
Per	248	91,18	24	8,82	272
Levél	213	73,20	78	26,80	291
Összesen	461	81,88	102	18,12	563

13. táblázat. A műfajok a 18. században

Boszorkányperek a TMK. anyagában a 16. századból nincsenek. A 17. és a 18. századi perek között szignifikáns a különbség: a *lenne* részesedése a 17. században 25%-os, a 18.-ban viszont a 10%-ot sem éri el. Lehetséges, hogy az eltérésnek pusztán az az oka, hogy a 17. századból kevés az adat, így a *volna* fölénye nehezebben tud megmutatkozni.

A levelekben megfigyelhető *volna* : *lenne* arányban az évszázadokat tekintve nincs jelentős különbség.

A korpusz egészére nézve a boszorkányperek és a levelek között szignifikáns az eltérés: a perekben 10% alatti a *lenne* képviselete, míg a levelekben 25%-os. Hogy ezt a különbséget a műfajok mely tulajdonsága okozhatja, azt egyelőre nem sikerült megállapítanom. – A 17. századot tekintve szinte nincs is különbség a perekbeli és a levelekbeli arány között. A 18. században viszont a levelekben sokkal nagyobb a *lenne* részesedése, mint a perekben.

A műfajokon belüli és a műfajok közötti összevetés is azt mutatja, hogy a 18. századi boszorkányperekben a *volna* valamilyen okból feltűnően gyakori.

7. A TMK. vizsgálata a *volna* : *lenne* kettősség történetét illetően nagy meglepetéssel nem szolgált. A korpusz statisztikája beleillik abba a diakrón képbe, amely E. Abaffy Erzsébetnek a kései ómagyar korra vonatkozó grammatikafejezete (1992) és saját vizsgálatsorom (Horváth 1999, 2001a, 2001b, 2006) alapján megrajzolható. Közvetve a mostani felmérésem is megerősítette azt, hogy a *volna* : *lenne* pár utóbbi tagjának nagyarányú megszaporodása az újabb magyar korhoz, azaz az 1920 utáni időszakhoz köthető.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézisztár*. Auktor Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth László 1999. A *volna* : *lenne* kettősség mai drámákban. In: Kugler Nóra – Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 165–170.
- Horváth László 2001a. A *volna* : *lenne* kettősség kontrollvizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 125: 158–168.
- Horváth László 2001b. Diakrón összevetéssel a *volna* : *lenne* kettősségről. *Magyar Nyelv* 97: 303–313.
- Horváth László 2006. A *volna* : *lenne* kettősség néhány kései újmagyar drámában. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, [Budapest].
- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány-szemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*: Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10. Debreceni Egyetem, Debrecen–Jyväskylä. 165–172.
- Kovalovszky Miklós 1985. *volna* – *lenne*. In: Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.): *Nyelvművelő kézikönyv* II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1243–1244.

- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 104–126.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. [Nyelvészeti Tanulmányok 11.] Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TMK. = *Történeti magánéleti korpusz*. tmk.nytud.hu (2016. 07. 31.)
- Tompá József 1961. Az igeragozás. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 482–514.
- Velcsov Mártonné 1968. Az igeragozás. In: Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest. 170–185.

Horváth, László

The variants *volna* : *lenne* in Middle Hungarian informal texts

Modern Hungarian displays two stems in the present conditional paradigm of the *be*-verb. One of these is *volna*, in which it is the stem of the *be*-verb (*vol-*) that hosts the conditional marker. The other is *lenne* containing the stem *le-*, which originally meant 'to become', and entered the paradigm as a suppletive form first in the future tense. Its extension into the conditional mood is a later development, but it is still old enough in the sense that it can already be attested in Old Hungarian. The competition of these two variants is present throughout the written history of Hungarian. As for Old Hungarian, the older variant is predominant (87%), whereas *lenne* seems to be marginal (13%). According to Author (1999), this distribution has changed significantly (57% vs. 43%) by the end of the 20th century.

The author of the present paper has conducted a series of corpus studies in order to determine the period in which the distribution of the two forms changed, and suggested that this change took place after 1920. The present study belongs to this series of studies, investigating an annotated corpus containing text types representing informal language use (private correspondence and records of witch trials) from the period between the 16th and 18th centuries. The results are in accordance with the assumption that the change in the distribution of the two forms is a relatively late development, as the data from this corpus show a distribution similar to the Old Hungarian data (80% : 20%). Keeping in line with the theme of the symposium, i.e. dimensional linguistics, the study addresses the question what role certain sociolinguistic, dialectal and stylistic features play in the choice of the variants.

EGY ÚJ MAGYAR NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETI KÉZIKÖNYV TERVE

JUHÁSZ DEZSŐ

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest
juhasz.dezso@btk.elte.hu

Benkő Loránd emlékének

1. Bevezető gondolatok

1981 óta, azaz több mint három évtizede foglalkozom a magyar nyelvjárástörténet kérdéseivel. Gondolataimat konferencia-előadásokon, cikkekben, tanulmányokban igyekeztem a szakmai közvélemény elé tárni. Ami a konferenciákat illeti: főleg dialektológiai és nyelvtörténeti fórumokon, hazai és nemzetközi szimpóziumokon, kongresszusokon adtam elő idevágó kutatásaimat, de szívesen megjelentem ezzel a témakörrel a Nemzetközi Hungarológiai Kongresszusokon is. A 2001-es jyvaskyläi magyarságtudományi találkozón azonban egy szimpózium szervezése kapcsán tágabb keretet szerettem volna teremteni a nyelv történeti, társadalmi-kulturális és táji változatosságával kapcsolatos vizsgálatoknak, és egy névtani meg egy szociolingvisztikai szekció szakmai közösségével összefogva adtuk ki előadásainkat Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet címmel (Hoffmann–Juhász–Péntek szerk. 2002). Akkori előadásom címe Történeti dialektológia és szociolingvisztika: tudományos szemléleti kérdések (Juhász 2002). Azóta hagyománnyá vált, hogy minden hungarológiai kongresszuson szervezünk – kollégákkal és szellemi szimpatizánsokkal – dimenziális nyelvészeti szimpóziumot, változatlan érdeklődés mellett. Az idei hasonló tematikájú szimpózium szervezésekor úgy gondoltam, hogy egy régi tervemet szintén ezen a számomra kedves szakmai fórumon mutatom be. Ez pedig egy új nyelvjárástörténeti kézikönyv megalkotása, majd elkészítése.

2. Egy klasszikus előkép

Benkő Loránd klasszikussá vált könyve, a Magyar nyelvjárástörténet (1957) jövőre tölti be 60. évét. Ez még egy kutatói pályán is jeles dátum, egy egyetemi tankönyv számára pedig matuzsálemi kornak számít, azaz lassan fel lehet készíteni a nyugdíjas évekre. De lesz-e utódja, amelyik átveszi a helyét? Vagy élesebben fogalmazva: kell-e egyáltalán egy új magyar nyelvjárástörténeti könyv? És ha igen, milyen legyen a tartalma, milyen célokat, milyen célközönséget szolgáljon? Számomra az elsődleges kérdés, hogy tudniillik kell-e ilyen vagy hasonló könyv, egyértelmű igennel válaszolható meg. Viszont arra, hogy mi legyen a tartalma, célrendszere, arra nyilván több jó válasz is adható. Vagyis többféleképpen lehet korszerű nyelvjárástörténeti kézikönyvet összeállítani.

Előadásom címében tudatosan használtam a *kézikönyv* szót, mert véleményem szerint – távlatosan – egy kicsit többre, másra is kellene vállalkozni, mint egy egyetemi vagy főis-

kolai kompendium megírására. Benkő könyve és a könyvet befogadó sorozat, az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek is legalább kettős célt szolgált. Az első nyilvánvalóan a magyar szakos egyetemi oktatás, a második viszont a tudományos kutatás. Például Bárczi több kiadást megért hang- és szókincstörténete (1954/1958; 1951/1958), D. Bartha Katalin képző-története (1958) vagy Berrár történeti mondattana (1957) sokáig azt a tudományos etalont, alapot jelenítette meg, amelyre egy nyelvtörténeti szacikknak is hivatkozni illett – még a sorozatot követő Bárczi–Benkő–Berrár-féle egyesített egyetemi tankönyv megjelenése (1967) után is! Egy tankönyvsorozat azonban csupán lehetőséget kínált egy akkor újszerű téma, a nyelvjárástörténet bővebb, mégis racionális méretű kifejtésére. A szükségszerűséget a kor tudománytörténeti együttállásaiból tudjuk levezetni.

3. Az első virágkor: a Bárczi-féle nyelvjárástörténeti iskola

Ez a virágzás lényegében a második világháborút követő évektől a 20. század hatvanas éveinek a végéig számítható, de ha idesoroljuk Imre Samunak, a magyar nyelvjáráskutatás egyik meghatározó személyiségének Szinkronia és diakronia a magyar nyelvátlasz anyagában (1971) című tanulmányát, akkor 1971-et adhatjuk meg korszakhatárként (a magyar nyelvjárástörténeti kutatások korszakairól bővebben 1. Juhász 2016).

Bárczinak történelmi érdemei vannak több korszakos vállalkozásban, például a magyar nagyatlasz megtervezésében és munkálatainak megszervezésében, egyetemi tankönyvek írásában. De tudnunk kell, hogy ő mindenekelőtt nyelvtörténész volt: a Szófejtő szótár (1941), a Tihanyi alapítólevélről írt monográfiája (1951) és A magyar nyelv életrajza (1963/1966/1975) című népszerűsítő könyve mind erről tanúskodnak. Soha nem tért ki kora kihívásai elől, de egyik nagy álmát, a magyar nyelvjárástörténet mélyre ható kutatását csak részlegesen tudta megvalósítani. Előbb, a negyvenes évek második felében, egyéni kutatási tervébe vette fel (1947a: Régi magyar nyelvjárások, 1947b: A történeti nyelvjáráskutatás), majd az ötvenes évek közepén egyik lehetséges nyelvtudományi kutatási irányként is meghirdette a történeti dialektológiát (1956: A magyar történeti nyelvjáráskutatás). Tanítványait, szellemi követőit arra ösztönözte, hogy írják meg egy-egy nyelvemlék, nyelvemlékcsoporthoz tartozó monográfiáját, és elemzéseikben lehetőleg építsenek a nyelvjárástörténet eredményeire, sőt annak módszertanát is fejlesszék tovább. Még Deme László is, aki nem számított Bárczi közvetlen tanítványának, írt egy szép értekezést a 16. század végi nyelvi norma kérdéséről (1959), továbbá a Nyelvátlaszunk funkciója és további problémái című könyvében (1956) is kitért nyelvjárástörténeti feladatokra, kutatási lehetőségekre (281–313). A legtermékenyebb és a nyelvjárástörténeti tematikára legfogékonyabb Bárczi-tanítvány azonban kétségtelenül Papp László volt, aki négy kismonográfiában foglalkozott a 16. századi világi írásbeliség dialektológiai és normatörténeti kérdéseivel (1959: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása, 1961: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában, 1963: Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika, 1964: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században). A nyelvi normának és az irodalmi nyelvnek a kutatása ettől az időtől kezdve a klasszikus, írott forrásokra építő nyelvjárástörténettel kölcsönhatásban fejlődött. A horizont bővülésében fontos szerepet játszott Pais Dezső 1953-as nagy ívű tanulmánya a magyar irodalmi nyelvről. A jelenségtörténeti monográfiák között kiemelkedik Farkas Vilmos értekezése (1966: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben), a településtörténeti összefüggések módszertani vonatkozásait tárgyalók közül pedig Török Gáboré (1964: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere).

Ebben a szellemi közegben született meg egy lényegében rendhagyó egyetemi tankönyv, amely az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozatban látott napvilágot: a már említett Benkő-féle Magyar nyelvjárástörténet (1957). Amilyen magától értetődően következett a korszellemből egy ilyen kismonográfia megszületése, annál meglepőbbnek tűnhet az, hogy nem Bárczi Géza írta meg, és nem akadémiai kézikönyvként, hanem egyetemi tankönyvként. A fő ok nyilván az volt, hogy Bárczi amúgy is kiugróan sok feladatot vállalt ennek az egyetemi tankönyvsorozatnak az elkészítésében, és az ötvenes évek a nagyatlász szempontjából számára is megfeszített munkával teltek. Felfedezte ugyanakkor, hogy van a környezetében egy olyan tehetséges, ambiciózus fiatal, aki alkalmas egy ilyen összefoglalás gyors megírására. Bár az egyes nyelvi jelenségek számbavétele – tankönyvhöz illően – tömörre sikerült, a bevezető fejezetek messze túlmutatnak egy ilyen mű elvárásain: alapvető kérdéseket tárgyalnak mind az általános dialektológia, mind a nyelvtörténet szempontjából: a nyelvjárások mibenléte, a nyelvjárási jelenségek, a nyelvjárások belső tagolódása, a nyelvjárástörténet forrásanyaga, vizsgálati módjai. Ezek a szempontok később több nyelvtörténeti tankönyvbe is beépültek, például: Bárczi–Benkő–Berrár, A magyar nyelv története (1967), Benkő, A történeti nyelvtudomány alapjai (1988), Kiss–Pusztai (szerk.), Magyar nyelvtörténet (2003).

Benkő e korszakbeli nyelvjárástörténeti munkássága természetesen nem merült ki a tankönyvírásban. Több tanulmánya jelzi, hogy szenvedélyesen érdeklődött a történeti nyelvföldrajz, a település- és népiségtörténeti kötöttségű dialektológia iránt. Különösen a székelykérdés foglalkoztatta: első idevágó nagyobb tanulmánya, a Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez című azonban nem jelenhetett meg, mivel a Századok 1949-es évfolyamát ideológiai és tudománypolitikai okokból bezúzták. A nyelvjárástörténeti tankönyve után némi irányváltás következett be kutatói programjában: akadémiai nagymonográfiájának immár a magyar irodalmi nyelv lett a tárgya (1961a: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában). A területi szempont érvényesítése azonban itt is meghatározó: az egységes nemzeti nyelv kialakulása előtti állapotot próbálja megragadni a regionális irodalmi nyelvváltozatok és az írói nyelvhasználat szemszögéből. Egyéni kötődése viszont olyan erős marad a nyelvjárástörténethez és a történeti nyelvföldrajzhoz, hogy amikor akadémiai levelező taggá választják, ebből a témakörből tartja a székfoglalóját. Az előadás 1966-ban hangzik el és 1967-ben jelenik meg A nyelvföldrajz történeti tanulságai címmel (1967a). A tanulmány fél évszázad távolából is példamutató, és bár néhány jelenség besorolásával, értelmezésével lehet vitatkozni, az általa alkalmazott módszertan ma sem avult el. Figyelmét ugyanis arra koncentrált, miből állapítható meg, hogy a nyelvterület távoli pontjain felbukkanó nyelvjárási azonosságok, hasonlóságok belső nyelvi fejlődés eredményei-e, vagy áttelepüléssel hozott, megőrzött régiségek. A kutatás eredményeit a nyelvtudományon kívül elsősorban a székely településtörténet hasznosította. Felhívta továbbá a figyelmet a középkori és újkori telepítések különválasztható rétegeire. (Bővebben l. Juhász 2007, 2012: 149.) A kérdéskör néhány vonatkozását külön cikkekben is kifejtette, illetve összefoglalta (1961b: Új módszerbe-li lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban, 1967b: Nyelvjáráskutatás és településtörténet). Ezek a fontos írások abból a hatalmas tapasztalatból is táplálkoztak, amelyet Benkő a magyar nagyatlász gyűjtése során a Kárpát-medence legkülönbözőbb pontjain magába gyűjtött.

4. Virágkor után bűvópatak: nyelvjárástörténet a nyelvészeti nagyvállalkozások árnyékában.

A hatvanas-hetvenes évek Benkőnél – sokoldalú egyetemi és akadémiai elfoglaltságai közepette – főleg egy új nagyvállalkozás, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.) jegyében zajlanak: immár nem egyszerű munkatársa egy nagyszabású akadémiai projektnek, hanem főszerkesztője, menedzsere. Ekkor már nemcsak a Pais Dezsőtől örökölt egyetemi tanszéknek, hanem az Akadémia Nyelvtudományi Intézete magyar nyelvtörténeti és dialektológiai osztályának a vezetője, így ennek a két tudományos műhelynek az integrálásával, szellemi erejének koncentrálásával éri el kollektív sikereit. A TESz. országos sikere azonban „meg is pecsételi” a két munkaközösség sorsát: a történeti-etimológiai szótár után logikusan, szükségszerűen következik A magyar nyelv történeti nyelvtana (TNYt.) és a német nyelvű újabb etimológiai szótár (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen = EWUng.) megalkotása. Bár a csapat személyi állománya részlegesen kicserélődik, több, korábban nagyreményű nyelvjárástörténész már csak munkaerejének töredékét tudja ennek a szakterületnek szentelni. (L. pl. a korábban igen produktív Papp Lászlót, aki a TESz., vagy E. Abaffy Erzsébetet, aki a TNYt. egyik szerkesztője lett.)

A hetvenes évektől a rendszerváltásig tehát a magyar nyelvtörténeti kutatásokat a kiemelt projektek uralják, mellettük szinte bűvópatakként folydogál a nyelvjárástörténet, egyéni erőfeszítések keretében. Benkő egy-egy írás erejéig visszatér a székelykérdéshez, tanítványai (Kiss Jenő, Hajdú Mihály, Zelliger Erzsébet, Juhász Dezső stb.) a nyelvjárási változásvizsgálat, a névföldrajz és a történeti nyelvföldrajz területén kísérleteznek új eredményekkel és módszerekkel. A határokon túl Murádin László és Penavin Olga ír olyan nyelvjárási tanulmányokat, amelyeket a történeti dialektológia és a településtörténet is hasznosíthat (l. részletesebben, szakirodalommal: Juhász 2016: 22–23).

5. Az utolsó negyedszázad nyelvjárástörténeti kutatásairól

A rendszerváltás után több vonatkozásban megpezszdültek a nemzetközi és a magyar–magyar kapcsolatok: egyre több olyan konferenciát láthatunk, ahol ez a nyelvtudományi részterület is megjelenhet, és elhárulnak az akadályok fontos forráskiadások elől. Budapestenadtuk ki, de határon túli együttműködésre is építve A romániai magyar nyelvjárások atlaszát (RMNyA.), illetve Szabó T. Attila hagyatékából az erdélyi történeti helynévgyűjtését (ETH.).

Ezeknek az alapműveknek a publikálása nemcsak azért volt kulcsfontosságú, mert tartalmuk a nemzeti kultúra szempontjából felbecsülhetetlen értékű, hanem azért is, mivel az anyaországi hasonló kutatásokkal szervesen összeilleszthető és összeillesztendő. Tudvalevő például, hogy a magyar nagyatlasznak csupán 22 erdélyi településen sikerült gyűjtést végeznie, szemben a romániai nyelvátlasz 136 kutatópontjával. És mivel a romániai atlasz magában foglalja a nagyatlasz teljes kérdőívét, a két mű közös anyagának egyesítésével olyan nagyszabású nemzeti atlasz készíthető, amely Moldvától Burgenlandig kiegyensúlyozott sűrűségű hálózattal képes ábrázolni a 20. századi magyar nyelvjárások releváns sajátosságait, és a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásának pontos tükrözésével kiválóan alkalmas a magyar nyelv számos történeti változásának rekonstruálására is. Az egyesített nagyatlasz azonban már csak újabb nyelvtechnológiai fejlesztésekkel valósítható meg. Ezek mögött olyan adatbázisok és prezentációs rendszerek épülnek fel, amelyek a több milliót számláló nyelvi adat keresésében, rendezésében és térbeli megjelenítésében a kutatók segítségére vannak.

Néhány ilyen szoftver Vargha Fruzsina Sára és Vékás Domokos közös munkájának eredményeképpen készült el (vö. Vargha 2010, 2014). Így került adatbázisba Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése és számos regionális nyelvatlasz anyaga is.

A Debreceni Egyetemen indult a közelmúltban egy projekt, a Magyar Digitális Helynévtár (Tóth 2012), amely immár Magyar Nemzeti Helynévtár címszó alatt folytatja tevékenységét (l. Hoffmann–Tóth 2015). A többfunkciós adatbázis és prezentációs rendszer feldolgozza a 20–21. századi földrajzinév-gyűjteményeket, és nyitott a történeti helynevek befogadására is. A nevekhez kapcsolódó információkon kívül lokalizál is, így lehetővé válik a digitális kartográfiai megjelenítés. A debreceni névtani műhelyben több értékes névföldrajzi tanulmány is született a középkori helynevekről, helynévtípusokról (l. A Magyar Névéarchívum Kiadványai című könyvsorozatot).

Szép kezdeti sikereket mondhat magáénak a modern személynévöldrajz is. Az aktuális népszámlálások adatbázisának felhasználásával, modern nyelvtechnológiai eszközök kifejlesztésével (vö. Vörös 2013a) szinkrón család- és keresztnévterképek készíthetők, amelyek kellő nyelvészeti és interdiszciplináris tudás birtokában történeti elemzésekre is felhasználhatók. Az első ilyen könyv Kis magyar családnévatalasz címmel 2014-ben jelent meg Vörös Ferenc munkájaként. A szerző azonban nem elégedett meg a forrásmunka kiadásával, hanem reprezentatív tanulmányokban is bemutatta a sokoldalú – közte történeti dialektológiai – felhasználás lehetőségeit. Klasszikus történeti elemzések azonban leginkább történeti anyagon végezhetők. A 18. századi népesség-összeírások történeti névföldrajzi feldolgozásával több kutató is foglalkozik: Vörös Ferenc és N. Fodor János jelentetett meg idevágó könyveket és tanulmányokat (pl. Vörös 2013b, 2015; N. Fodor 2014, ill. szerzőtárssal: N. Fodor–F. Láncz 2011).

Az egyik leggazdagabb nyelvtörténeti forrásunk kétségtelenül az Erdélyi magyar szótörténeti tár, amely már „erdélyiségével” is regionális kötődésű; sőt a nagytájon belül is lokalizálja a forrásait, így történeti dialektológiai vizsgálatokra is használható. Izgalmas feladat lesz majd szembesíteni a 20. századi nyelvjárási megoszlást a Tár kínálta táji reprezentációkkal (néhány ilyen előtanulmány már született is, l. pl. Zsemlyei 2007; Vargha 2014). A Szótörténeti Tár munkaközösségének szinte minden tagja vállalkozott arra, hogy közvetlen tapasztalatait felhasználva esettanulmányokat írjon a régi erdélyi nyelvhasználat, írásbeliség egy-egy szeletéről, melyek jól jelzik az anyag változatosságát, többretektségét, történeti szociolingvisztikai, dialektológiai beágyazottságát (l. pl. B. Gergely 2012).

Az újjáéledő nyelvjárástörténeti érdeklődés más nyelvészeti műhelyekben is a helyi levéltárak kutatására ösztönözte a kollégákat: a szegedi írnioki nyelvet Németh Miklós (2004), a Nógrád megyei iratokat Gréczi-Zsoldos Enikő (2007), az északkeleti országrész iratait Révay Valéria vette tüzetesebb vizsgálat alá (2010). De figyelmet érdemelnek a korai nyomtatványok is (l. pl. Kalcsó 2009). Mindezeknek a kismonográfiáknak van még egy közös tulajdonságuk: a feldolgozott anyagukat társadalmi-kulturális beágyazottságukban mutatják be, figyelve a történeti szociolingvisztika módszereinek az alkalmazására. Ez a törekvés többé-kevésbé jellemezte már a Bárczi-iskolát is, illetőleg Benkőnek a magyar irodalmi írásbeliséget elemző írásait, könyveit, ugyanakkor a terminológia és bizonyos új módszerek kibontakozása látható fejlődést mutat. A 21. századi szemléletváltást jelzi a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kis magyar nyelvtörténet című jegyzete (É. Kiss–Gerstner–Hegedűs 2013), amelyben a korlátozott terjedelem ellenére figyelemre méltó fejezet olvasható a nyelvváltozatok történetéről (Hegedűs 2013).

Ezen a gondolatmeneten továbbhaladva érdemes felhívni a figyelmet egy megjelenés előtt álló műre, amelynek kiadását a Tinta Könyvkiadó vállalta, A magyar nyelvtörténet ké-

zikönyve címmel (Kiss–Pusztai szerk. 2017). Ebben külön-külön fejezetet kap a nyelvjárástörténet és a társadalmi nyelvváltozatok története.

6. Hagyomány és újítás szövetsége: néhány szó az új nyelvjárástörténeti kézikönyv tervéről

A magyar nyelvtörténet kézikönyvében rám háruló könyvfejezet megírása (A magyar nyelvjárástörténetéből, in: Kiss–Pusztai szerk. 2017) arra is ösztönzött, hogy áttekintve az elmúlt évszázad nyelvjárástörténeti szakirodalmát, célrendszerét, magam is belevágjak egy önálló, többfunkciós kézikönyv-tankönyv elkészítésébe. Terveim szerint ez több szakaszban fog megvalósulni, és lesznek olyan létformái, amelyekben a bővített változat csak elektronikusan lesz hozzáférhető. A magyar nyelvjárástörténetnek tiszteletre méltó hagyományai vannak (célszerű lenne egy idevágó részletes bibliográfiát is összeállítani), ezért érdemes a maradandó eredményekre építeni. Ugyanakkor elégséges új forrás és elemzés látott napvilágot ahhoz, hogy ne csak egy korrekt összefoglalást adjunk, hanem a friss eredményeknek és új módszereknek is kellő teret biztosítsunk.

6.1. Elmélet, módszertan, nyelvi anyag a kézikönyvben

Kézikönyvem kiemelt „célközönsége” a magyar szakos egyetemi hallgatók lesznek, de az idegen nyelvi, történelmi és néprajzi képzésben részt vevők (főleg mesterképzésbeli és doktorandusz hallgatók) remélhetőleg szintén haszonnal forgatják majd; továbbá azok az olvasók, akik érdeklődnek a magyar nép és nyelv története iránt. Ennek megfelelően készülhet akár egy szűkebb és bővebb változat is: a szűkebb nagyvonalúbb tudománytörténetet, tömörebb elméleti-módszertani alapozást, kevesebb példaanyagot és szemléltető térképet tartalmazna. Ha fellepőzzük Benkő nyelvjárástörténeti tankönyvét, azt látjuk, hogy az általános bevezető (I. A magyar nyelvjárástörténet elvi kérdései, II. A magyar nyelvjárástörténet módszertani kérdései) hosszabb, mint a fő egységnek tekinthető konkrét rendszertörténet (III. A magyar nyelvjárástörténet vázlata). Azt is megjegyezhetjük, hogy a jelzett elvi és módszertani kérdések nagyrészt megegyeznek a nyelvtörténet legáltalánosabb idevágó alapelveivel és módszereivel, így valódi helyük egy összefoglaló tankönyvben van. A szerző eljárása saját korában védhető volt, hiszen akkor még nem készült el az egyébként tervbe vett szintézis, csupán egy évtizeddel később (I. Bárczi–Benkő–Berrár 1967). Természetesen a későbbi egyetemi magyar nyelvtörténet (Kiss–Pusztai szerk. 2003) is tartalmaz egy színvonalas általános bevezetőt. Ez nem azt jelenti, hogy egy 21. századi nyelvjárástörténetnek ne lenne szüksége elméleti-módszertani alapozásra, csupán arra kell összpontosítani a figyelmet, hogy az ott elmondott gondolatok „témaszpecifikusabbak” legyenek.

6.2. A történeti dialektológia filológiai és nyelvföldrajzi alapjai

Változás várható abban is, hogy a történeti dialektológia két pillére közül a korábbiaknál erősebb lábakon áll majd a történeti nyelvföldrajz, mint a csak nyelvemlékekből építkező filológiai nyelvjárástörténet. Az elmúlt fél évszázadban ugyanis nem csupán abban következett be látványos előrelépés, hogy mintegy két tucat általános és speciális magyar nyelvatlasz látott napvilágot, hanem fejlődött annak a módszertana is, hogy miképpen lehet szinkron (20. századi) nyelvföldrajzi tényekből korábbi nyelvjárási állapotokra és mozgásokra következtetni. Az izoglosszák és statisztikailag is leírható jelenségmegoszlások ugyanis sokszor nagyobb biztonsággal jelzik a változások gócait, ütközőzónáit, mint azok a nyelvemlé-

kek, amelyekben a fejlődő nyelvi norma eleve korlátozta a regionalizmusok megjelenését. Ezen a területen természetesen komoly kiaknázatlan lehetőségei vannak az adatbázis alapú nyelvészetnek (ideértve a filológiai alapú nyelvjárástörténetet) és a számítógépes nyelvi kartográfiának.

6.3. Korszaktörténet, jelenségtörténet, régiótörténet

Nagy kérdés még, hogy a konkrét nyelvjárástörténetet milyen szerkezetben tárgyaljuk. Az egyik lehetőség természetesen a nyelvtörténeti korszakok szerint való előrehaladás. Már Benkő is élt ezzel a lehetőséggel, de korszakbeosztása elnagyoltabb volt, és nem is felelt meg a később kidolgozott és kanonizálódott szakaszolással. Mivel a nyelvjárások alakulására nagyvonalakban ugyanazok a külső tényezők hatottak, amelyek a magyar nyelvközösség történetét is alapvetően befolyásolják, érdemes a nyelvtörténeti szakirodalomban elfogadottá vált korszakhatárokkal dolgozni. (A magyar nyelvtörténet kézikönyvében én is így jártam el.) A korszakbevezetőkben azonban szükséges azokat a fő történelmi eseményeket áttekinteni, amelyek az egyes régiókra különböző módon vagy mértékben hatottak, hogy világosabbá váljanak ennek nyelvi-nyelvjárási következményei (pl. a népcsoportok spontán vándorlása vagy tervszerű áttelepítése, az ország három részre szakadása, a Trianon utáni határok változása, interetnikus kapcsolatok, a rendszerváltozás utáni államközi kapcsolatok folyamatos átalakulása stb.). Természetesen lehet készíteni egyes jellegzetes nyelvjárási sajátosságokról is jelenségtörténeti áttekintést, sőt a mai nyelvjárási régiókról is olyan nyelvtörténeti vázlatot, amely belső fejlődésüket és interregionális kapcsolatrendszerük alakulását valamilyen szinten ábrázolja. Itt természetesen óvatosságnak és mértékletesnek kell lenni, mivel az idevágó kutatások elég egyenetlenek.

6.4. Dimenzionális nyelvészeti és interdiszciplináris kapcsolatok

A szűkre szabott tér miatt csak távirati stílusban szölok erről a két vonatkozásról, pedig jelentőségük egyre fontosabb. – Nincs modern nyelvjárástörténet korszerű, dimenzionális nyelvszemlélet nélkül. Ennek lényegét már sokan látják és vallják, de konkrét, érdemi érvényesítése tudományos akaratot és felkészültséget is kíván. A nyelvjárástörténet két kiemelt nyelvi dimenzió, a térbeliség és időbeliség egyidejű és tudatos érvényesítését jelenti, így ab ovo megfelel a többdimenziójú nyelvvizsgálat alapvető elvárásának. De már elődeink is sürűn hangoztatták az élő nyelv és az írásbeliség normájának eltérő voltát, valamint a regionális és nemzeti írott standardok sajátos fejlődéstörténetét, az írnokok és kancelláriák műveltségi beágyazottságát. Ezeket a szempontokat érvényesítve a nyelvjárástörténet is átléphet a két-dimenziós koordináta-rendszerből a háromdimenziósba. Az új kézikönyvnek tehát törekednie kell ennek a nyelvi sokszínűségnek az érzékeltetésére is.

Az interdiszciplináris kapcsolatok között az első helyen a településtörténetet szükséges megemlíteni: az emberek térben való mozgása alapvetően kihat a nyelvjárási tagolódásra, és ezeket a tényezőket minél alaposabban fel kell deríteni. Ugyanakkor a korai idők népmozgásaira a nyelvjárásszigetek létrejöttéből is fontos következtetéseket lehet levonni. – A humán tudományok közül főleg a néprajz és az irodalomtörténet az, amely szorosabb kapcsolatba kerülhet a nyelvjárástörténettel.

6.5. Függelékek, filológiai apparátus

A kézikönyvnek mint tudományos célokat is szolgáló műnek természetesen lesz válogatott szakirodalom-jegyzéke. Kérdés azonban, hogy egy szűkített, elsődlegesen az oktatás

céljait követő változatban legyenek-e szövegközi szakirodalmi hivatkozások. Ugyanis ha igen, akkor a bibliográfia nemcsak egy ajánlott olvasmányjegyzék lesz, hanem a kötelező tudományos apparátus részévé válik. – A hasznos, de fakultatív függelékek közé sorolható egy tárgyszójegyzék, amely egyes kulcsszók szövegbeli előfordulására utalhat; de elképzelhető még egy olyan terminológiai szójegyzék is, amely a nyelvjárástörténet (ill. a könyv) egyes kulcsszavait értelmezi.

A függelékek nélkülözhetetlen részét alkotják azok a térképek, amelyek az egyes nyelvjárási jelenségeket ábrázolják a nyelvatlaszok adatai alapján; vagy olyan történeti jelenségtérképek, amelyek nyelvemlékekből származó adatok térbeli megoszlását mutatják. A térképek optimális esetben színesek, és ott vannak elhelyezve, ahol róluk szó esik. (Sajnos A magyar nyelvtörténet kézikönyvében a kiadó az olcsóbb megoldást választotta: a térképek a könyv végére kerültek.)

Tervezem továbbá, hogy egy kisebb szöveggyűjteményt állítok össze olyan betűhűen közölt régi szövegekből, amelyek valamely nyelvjárási régióhoz úgy köthetők, hogy bennük kellő számban nyelvjárási jelenségek azonosíthatók. Ezek közül is kiemelek – korlátozott számban – olyanokat, amelyekhez didaktikai célból olvasatot (fonetikai interpretációt) mellékelek. Az olvasatok megkönnyítik azok tájékozódását, akik a régi magyar szövegek archaikus helyesírása miatt nehezen tudják az eredeti hangzást rekonstruálni és ezáltal a hangtani jelenségeket pontosan azonosítani. A nyelvtörténeti példaszövegekhez rövid bevezető, illetőleg szükség szerint a kritikai kiadásokban megszokott lábjegyzetek is csatlakozhatnak (pl. személyek, helyek, események azonosítása stb.).

7. Záró gondolatok

A 21. századi információs technológiák lehetővé teszik, hogy egy kézirat, egy készülő könyv több lépésben érje el a közönségét, és mind terjedelmében, mind céljaiban, mind kidolgozottságában fokozatosságot mutasson. Ennek értelmében a születendő mű először olyan elektronikus kéziratként körvonalazódik, amely szűkebb szakmai körben lesz hozzáférhető, hogy részben felkért lektorok, részben kollegiális hozzászólók véleményét nyilvánítsanak róla. A következő szakaszban – akár fejezetenként is – olyan (főleg magyar szakos) egyetemi hallgatók, doktoranduszok elé kerül, akik elektronikus tananyagként találkoznak vele: szakszeminárium, speciálkollégium vagy MA-s óra keretében. A kidolgozottság magasabb fokán a kézirat teljes terjedelmében elektronikus jegyzetként jelenik meg, olyan felületeken, amelyek speciális intézményi hozzáféréseket tesznek lehetővé. A megjelenés klasszikus formája természetesen olyan papír formátumú könyv, amely mögött megfelelő kiadó áll, megfelelő könyvterjesztési apparátussal. Egy jó kiadó ugyanakkor arra is figyelmet fordít, hogy egy többcélú kézikönyv egy idő után javított kiadásban is megjelenhessék. Ehhez azonban az is szükséges, hogy a tudomány és a felsőoktatás kellő szakmai megbecsülésben részesítse ezt az immár évszázados múltra visszatekintő, de folyamatos megújulásra képes szakterületet.

Hivatkozások

- Bárczi Géza 1941. *Magyar szófejtő szótár*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Bárczi Géza 1947a. *Régi magyar nyelvjárások*. A Néptudományi Intézet Kiadványa, Budapest.
- Bárczi Géza 1947b. A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 43: 81–91.
- Bárczi Géza 1951. *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1951/1958. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1954/1958. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1956. A magyar történeti nyelvjáráskutatás. In: Kniezsa István (szerk.): Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. A III. országos nyelvészkongresszus előadásai. Budapest. 301–324.
- Bárczi Géza 1963/1966/1975. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1961a. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1961b. Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. *Magyar Nyelv* 57: 401–413.
- Benkő Loránd 1967a. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. *Magyar Tudományos Akadémia I. Osztály Közleményei* 24: 29–48.
- Benkő Loránd 1967b. Nyelvjáráskutatás és településtörténet. *Magyar Nyelvőr* 91: 455–464.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1957. Magyar történeti mondattan. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Deme László 1956. *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi Értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ETH. = Szabó T. Attila *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése*. 1–11. Szerk. Hajdú Mihály és mtsi. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 2001–2010.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- N. Fodor János 2014. A történeti személynév-földrajz mint a nyelvföldrajz egyik kutatási területe I. *Névtani Értesítő* 36: 23–41.
- N. Fodor János – F. Lánosz Éva 2011. A Történeti magyar családnév-atlasz előmunkálatairól. *Névtani Értesítő* 33: 175–190.
- B. Gergely Piroska 2012. Válogatott tanulmányok az Erdélyi Fejedelemség nyelv- és névhasználatáról. Szerk. Gréczi-Zsoldos Enikő – Kecskés Judit – Kollár Krisztián – Miklós Gabriella – Nagy Judit. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- Hegedűs Attila 2013. Változattörténet. In: É. Kiss–Gerstner–Hegedűs 138–153.

- Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.) 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. [K. n.] Debrecen–Jyväskylä.
- Hoffmann István – Tóth Valéria 2015. Magyar Nemzeti Helynévtár. *Névtani Értesítő* 37: 195–202.
- Imre Samu 1971. Szinkronia és diakronia a magyar nyelvatlasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67: 134–144.
- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány-szemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. [K. n.] Debrecen–Jyväskylä. 165–172.
- Juhász Dezső 2007. A nyelvföldrajz történeti tanulságai – egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpozion. Szombathely, 2007. augusztus 22–24.* Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 133–138.
- Juhász Dezső 2012. Benkő Loránd, a nyelvföldrajz és a nyelvjárástörténet kutatója. *Magyar Nyelv* 108: 145–152.
- Juhász Dezső 2016. A magyar történeti dialektológia korszakai. *Magyar Nyelv* 112: 17–31.
- Kalcsó Gyula 2009. *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi nyomtatványokban*. Pandora Könyvek 21. Líceum Kiadó, Eger.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2017. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest. (Megjelenés előtt.)
- É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila 2013. *Kis magyar nyelvtörténet*. Egyetemi jegyzet. Szerk. Gerstner Károly. Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Szerk. Deme László – Imre Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1977.
- Németh Miklós 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pais Dezső 1953. A magyar irodalmi nyelv. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 425–466.
- Papp László 1959. *A XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp László 1961. *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Nyelvtudományi Értekezések 25. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp László 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp László 1964. *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században*. Nyelvtudományi Értekezések 44. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Révai Valéria 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Gondolat Kiadó – Iskolakultúra, Veszprém.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* 1–11. Gyűjt. Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. [1–2.] Magyar Nyelvtudományi Társaság, [3–11.] Magyar Nyelvtudományi Társaság – Pharma Press Kiadó, Budapest. 1995–2010.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I., II/1–2. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1991–1995.

- Tóth Valéria 2012. Mai Magyar Digitális Helynévtár. Egy kutatási program célja, eredményei, távlatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 19–28.
- Török Gábor 1964. A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. *Nyelvtudományi Értekezések* 45. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vargha Fruzsina Sára 2010. A dialektometria alkalmazása és történeti helynevek nyelvföldrajzi vizsgálata a Székelyföldön. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 223–233.
- Vargha Fruzsina Sára 2014. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár nyelvföldrajzi felhasználhatósága. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Budapest. 291–305.
- Vörös Ferenc 2013a. Térinformatika és névföldrajzi paradigmaváltás. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 15/2: 35–67.
- Vörös Ferenc 2013b. *Mutatvány az 1720-as országos összeírás névföldrajzából*. Savaria University Press, Szombathely.
- Vörös Ferenc 2014. *Kis magyar családnévatlasz*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Vörös Ferenc 2015. *Fejezetek a 18. század eleji Magyar Királyság névföldrajzából*. Savaria University Press, Szombathely.
- Zsemlyei Borbála 2007. Kicsinyítő képzők földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben. In: Hoffmann István – Juhász Dezső (szerk.): *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, Debrecen–Budapest. 249–257.

Juhász, Dezső

The project of a new handbook of Hungarian historical dialectology

The one and so far only handbook of Hungarian historical dialectology was published 60 years ago, in 1957, by Loránd Benkő, in the series of University Booklets of Hungarian Linguistics. Since then both dialectology and historical linguistics has had significant developments. Making a new handbook – which can be used in higher education and in scientific research – is necessary. The lecture and its written version is about this important project. After an introduction to the history of historical dialectology, the article discusses the main chapters and problems: the application of regional and chronological points of view, interdisciplinary embeddedness, the possibilities and limits of philological and geolinguistic research, etc. It also mentions the use of appendixes (eg. maps, sample texts). The article considers the necessity of electronic publishing and updating, as well as publishing a hardcover edition.

SZÓKÉSZLETTANI VIZSGÁLAT AZ ARCHAIKUS NÉPI IMÁDSÁGOK KÖRÉBŐL: A KÖZÉPKORI GRÁL-MOTÍVUM KIFEJEZÉSKINCSE

KOROMPAY KLÁRA

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest

korompay.klara@btk.elte.hu

1. Bevezető gondolatok

Előadásomban egy olyan téma megközelítésére vállalkozom, amely egyszerre több tudományterülethez is kapcsolódik, s valójában azok metszéspontjában helyezkedik el. Ezek közül első a nyelvtörténet (azon belül is a szókészlettan és a jelentéstan), a második a folklór (mivel a vizsgálati anyagot a népi vallásosság egy sajátos műfaja jelenti), a harmadik pedig a középkori francia irodalom, ahol a Grál-motívum a 12. század végétől különleges szerepet játszik, s ahonnan – szövevényes utakon – hozzánk is eljutott, az imák szövegében évszázadokon át fennmaradt, s máig nyomot hagyott. Térben és időben szerteágazó szálak követése a cél; ezek a nyelvhasználat terén is ritka, különleges terepre vezetnek.

Erdélyi Zsuzsanna életművének eredetisége és az általa felfedezett anyag páratlan gazdagsága ma, közel fél évszázaddal a felfedezés után elég közismert ahhoz, hogy bevezetesként elég legyen röviden emlékeztetni (néhány évszám, meghatározó esemény és könyvcím felidézésével) az általa megtett út fő állomásaira.

1968. december 17.: a Somogy megyei Nagyberényben a 98 éves Babos Jánosné Ruzics Rozália a nap végén („tartoztatásképpen”) egy „péntek esti imá”-ba kezd. A gyűjtő, aki ilyen szöveget még sohasem hallott, könyvtári kutatómunkába fog, majd ennek eredménytelenége után terepre megy. Az első hónapok termése minden várakozását felülmúlja; ezek után nagyarányú munkába vág, és három év alatt hatezer imát gyűjt.

1970. február 11.: A Magyar Tudományos Akadémia ülésén Pais Dezső, Mezey László és Holl Béla méltatja az anyag rendkívüli értékét. Ekkor születik meg a műfaj elnevezése is: „archaikus népi imádságok”.

1974: Egy Somogy megyei múzeumigazgató, Kanyar József jóvoltából először jelenik meg a Hegyet hágék, lőtőt lépék című kötet (Erdélyi 1974). Ez a kiadás, a „kis Hegyet hágék”, 137 imát tartalmaz. – 1976: A Magvető Könyvkiadónál lát napvilágot az előbbivel azonos című „nagy Hegyet hágék”, melyben 251 ima olvasható (Erdélyi 1976). A húszezres példányszám lehetővé teszi, hogy ekkor a nagyközönség is felfedezze. Két év múlva utányomás is következik. – 1999: A Kalligram igazgatója az előbbi kötet újabb megjelentetését tervezte, ám Erdélyi Zsuzsanna ragaszkodik a bővítéshez: a „pozsonyi Hegyet hágék”-ban 321 ima szerepel (Erdélyi 1999). E harmadik, bővített kiadást egy negyedik is követi, ugyancsak a Kalligramnál (Erdélyi 2013).

Fontos jelezni, hogy az egymást követő kötetek „fölfelé építkeznek”, azaz az imák eredeti számozása mindig megmarad. (Ezért az alábbiakban a hivatkozás a számokra történik.) Az egyes kiadások rendre nemcsak új anyaggal bővülnek, hanem minden alkalommal új bevezetést, tanulmányt, illetve szakirodalmi anyagot is tartalmaznak.

A gyűjtés és a közreadás mellett Erdélyi Zsuzsanna szívén viselte a feldolgozás hatalmas munkáját is. Az imák középkorba nyúló eredetét és Európában való elterjedtségét egy egész monográfiában vizsgálta (Erdélyi 2001). Ugyanő arról is gondoskodott, hogy a műfaj nem mindennapi fogadtatástörténete – mely egy egész történeti korszak lenyomata – gazdag dokumentációval napvilágot lásson (Erdélyi–Várhelyi 2011).

Jómagam korábban is elemeztem már a címben jelzett témakör bizonyos kérdéseit, hol a lexikai elemekre, hol különösen a francia irodalmi vonatkozásokra fordítva a figyelmet (Korompay 2012, 2013). A szerző és életműve iránti kivételes tiszteletem jegyében egy emlékező írás is született (Korompay 2016).

2. Az ófrancia *graal* közszó

A *graal* a középkori latin *gradalis*-ra vezethető vissza, melynek jelentése 'széles, öblös tál'. A latin szó 1010-ből adatolható, a belőle származó *gré*, *gréau*, *grial* oksztán változatok a 12. század közepén jelennek meg. Az ófrancia *graal* továbbviszi a fenti jelentést; másfelől 1200 körül már számolhatunk a tulajdonnévként megjelenő *Graal*-lal is, mely az Utolsó vacsora tájárát utal. A középkorban az elérendő üdvösség szimbólumává válik; a Grál keresése az Artúr-mondakör központi témája lesz. (A szótörténet alakulásáról: Rey 1999; vö. még Régnier-Bohler 1989: xxi; Delcourt 2000: 27; Ferlampin-Acher–Hüe 2012: 116.) A fent jelzett kettősségre nézve igen tanulságos a Perceval című regény egy részlete, amelyből kiderül, hogy a *graal* nevű edényben általában halat szoktak tálalni; a főhős egy remetétől tudja meg, hogy az a grál, amit ő látott, nem ez a grál.

3. A *graal* a középkori francia irodalomban

A szó irodalmi használata váratlanul, minden ismert előzmény nélkül jelenik meg Chrétien de Troyes utolsó művében, az 1180-as évekből származó, befejezetlen (s ezáltal különösen nyitott jelentésű) Perceval ou le conte du Graal című udvari regényben. Ennek egyik jelenetében a fiatal, tapasztalatlan főhős a Halászkirály várába kerül, s ott a következő látványnak lesz bámuló tanúja. Lássuk először a leírást úgy, ahogyan az eredeti mű ezt elénk tárja (Dufournet 2000: 198–201). A központi szerepet játszó tárgyak nevét itt kurziváljuk.

„Que qu'il parloient d'un et d'el, / Uns vaslez d'une chanbre vint, / Qui une blanche *lance* tint / Anpoignee par le milieu, / Si passa par antre le feu / Et çaus qui el lit se seoient. / Et tuit cil de leanz veoient / *La lance* blanche et le fer blanc, / S'issoit une gote de sanc / Del fer de *la lance* an somet, / Et jusqu'a la main au vaslet / Coloit cele gote vermeille. [...] Atant dui autre vaslet vindrent, / Qui chandeliers an lor mains tindrent / De fin or, ovrez a neel. / Li vaslet estoient mout bel / Qui les chandeliers apportoient ; / An chascun chandelier ardoient / Dis chandoiles a tot le mains. / *Un graal* antre ses deus mains / Une dameisele tenoit, / Qui avuec les vaslez venoit, / Bele et jante et bien acesmee. / Quant ele fu leanz antree / Atot *le graal* qu'ele tint, / Une si granz clartez i vint / Qu'ausi perdirent les chandoiles / Lor clarté come les estoiles / Quant li solauz lieve, ou la lune. / Après celi an revint une / Qui tint *un tailleur d'arjant*. / *Li graaus*, qui aloit devant, / De fin or esmeré estoit ; / Pierres precieuses avoit / *El graal* de maintes menieres, / Des plus riches et des plus chieres / Qui an mer ne an terre soient : / Totes autres pierres passoient / Celes *del graal* sanz dotance. / Tot ausi con passa *la lance*, / Par devant le lit s'an passerent / Et d'une chanbre an autre antrerent. / Et li vaslez les vit passer / Et n'osa mie demander / *Del graal* cui l'an an servoit” (3190–3201. és 3213–3245. verssor).

A jelenet így összegezhető: A vacsora közben minden fogás előtt átvonul a szobán egy menet: elől egy inas, kezében vérző hegyű lándzsával; utána két másik inas, gyertyatartókkal és gyertyák sokaságával, közrefogva egy gyönyörű fiatal nőt, aki egy grált tart a kezében: ennek a fénye elhomályosítja a gyertyák fényét, ahogyan a felkelő Nap a csillagokét és a Holdét. A menetet egy újabb inas zárja, kezében ezüsttálcaival. A grál színaranyból van, drágakövekkel kirakva: ezekhez fogható köveket sem a tengerben, sem a földön nem látott senki. Az ifjú nem mer rákérdezni arra, hogy kinek szolgálnak fel a grálból. A választ a történet egy későbbi szakaszában fogja megkapni: öt év bolyongás után tudja majd meg egy remetétől, Nagypéntek napján, hogy abban az edényben egy ostya volt, s ez az egy ostya táplált 12 éven át egy öreg királyt, aki nem más, mint a Halászkirály apja.

A fenti leírásból kibontakozó jelentés sokértelmű, megfejtethetlen, lezárhatatlan. Jean Dufournet (2000: 22–24) értelmezése szerint az egész középkori irodalom legrejtélyesebb, leggazdagabb jelentésű, legtermékenyebb jelenete ez. Szerinte a *grál* szóra éppen azért esett a választás, mert ennek akkor még nem volt meg a későbbi korokból ismert kötött szimbolikája: éppúgy képviselhette a kelta mondavilág bőségszaruját, mint a keresztény liturgia elemeit; magukra ismerhettek benne az ókor és az egyetemes folklór soha ki nem fogyó táljai, kupái, üstjei is. A kérdés két másik szakembere, Christine Ferlampin-Acher és Denis Hüe (2012: 116) éles szemmel figyelt fel arra, hogy a szöveg nem „a” Grálról beszél, hanem „egy” grálról – ami tehát e kontextusban akár az étkezési kultúra eleme is lehet. Annyi bizonyos: „A Grál úgy jelenik meg, hogy nem tudjuk meg róla, hogy mi az” (i. m. 117). Ez pedig utat nyit az értelmezések egész sorának: jelenti az elérhetetlent, amit mindig keresni kell, ami értelmet ad a kalandnak. Vallásos jelentése is kialakul, noha – teszik hozzá a szerzők (i. m. 121) – az egyház soha nem ismerte el a Grált a krisztusi szenvedéstörténet ereklyéjeként. Jean Dufournet (2000: 23, 24–25) a vallás körébe tartozó jelenségeket is elemzi, ismét a sokértelműséget hangsúlyozva: a rejtélyes menet kereszt-formája (amint erre már korábban rámutattak) a bizánci liturgia bevonulási jelenetét idézi; a grál lehet ostyatartó; lehet az a tál, amelyből Jézus az Utolsó vacsorán evett; lehet az a kehely, amely az első mise celebrálására szolgált... Lényegét tekintve azonban rejtélyes és megfejtethetlen.

A középkori irodalomban a keresztény értelmezés korán megjelenik. Ennek igen régi előzményei között tartják számon az 5. századi Nikodémus evangéliumát. Az itt jelen levő lándzsa-motívum a keresztre feszítés történetében szereplő lándzsának csodatevő erőt tulajdonít, s ezáltal egy jeruzsálemi lándzsa-kultusz kiindulópontja lesz (Dufournet 2000: 26).

A grál kifejezetten keresztény felfogásával az irodalomban először Chrétien de Troyes egy kortársának, Robert de Boronnak a műveiben találkozunk. Ezek közül az első, az 1200 k. íródott Joseph d’Arimathie összekapcsol két bibliai jelenetet: e regény szerint Arimátiai József ugyanabban a kehelyben fogta fel Jézus vérének Nagypénteken, amelyben Jézus Nagycsütörtökön a bort felmutatta; ráadásul ugyanez a kehely táplálta később őt magát is, amikor hosszú évekre börtönbe került. Jelen témánk szempontjából kiemelendő a Ferlampin-Acher–Hüe szerzőpáros egy megjegyzése (2012: 120): sok középkori képen a megfeszített Jézus lehulló vérének angyalok fogják fel egy kehelyben: ez nem más, mint a Grál.

A keresztény értelmezés az 1200-as évektől gyorsan terjed. A 13. század első felében Chrétien Percevaljának négy ófrancia folytatása születik ebben a szellemben; az egyik mű végén a Grál és a lándzsa felszáll a mennybe (Ferlampin-Acher–Hüe 2012: 17). Több ófrancia mű szól még a Szent Grál történetéről, illetve kereséséről (L’Estoire del Saint Graal, La Queste del Saint Graal, L’Estoire du Graal). Ezek arról tanúskodnak, hogy a Grál az Artúr-mondakörben egy olyan lovagideál központi elemévé válik, amely újfajta, szellemi

kihívás elé állítja a Kerekasztal lovagjait. (Az irodalmi hagyomány kibontakozásáról és alakulásáról: Régnier-Bohler 1989: xv–xxvi; Zink 1992: 156–159; Szkilnik 1998: 142–160; Delcourt 2000; Ferlampin-Acher–Hüe 2012: 118–126.) Egyes miniatúrákon a Grál úgy jelenik meg, mint fényt árasztó, ragyogó kehely; ennek szemlélésére sokan törekednek, de csak kevesen jutnak el (Ferlampin-Acher–Hüe 2012: 122–123).

Az Artúr-mondakör európai terjedése is figyelemreméltó. Skandináviától Itálián át Portugáliáig egymás után jelennek meg a különböző nyelvű feldolgozások (Régnier-Bohler 1989: xxxvii–xliii), köztük Wolfram von Eschenbach Parzivalja a 13. század elejéről. Ez utóbbinak különleges vonása, hogy a grál itt egy mágikus kő, amely kifogyhatatlanul ont ételt és italt – varázserejét pedig abból nyeri, hogy minden Nagypénteken rászáll egy galamb, és elhelyez rajta egy ostyát (i. m. xxiii). A mágia és a misztika – mint annyiszor – itt is találkozik.

4. Egy példa az archaikus népi imádságokból

Ismeretes, hogy az e műfajba tartozó imák rendszerint hármas felépítést mutatnak: egy égi látomással kezdődnek; ezt követi a központi rész, benne egy párbeszéd a szenvedéstörténet eseményeiről, gyakran Mária és „Szent Lukács evangyélisa” között; az utolsó elem pedig a záradék, a „kegyes haszon” ígérete annak, „aki ezt az imádságot elimádkozza”. A középső részben, sokszor a dárda és a töviskorona említése után találkozunk egy jelenettel, melyre most egyetlen példát idézek: „Egy csöpp vére lecsöppent, / Az angyalok fölszették, / Aranytányérra tették, / S Krisztus Urunk elejibe úgy vitték” (137. ima). Amint a szakirodalom alapján ezt már jeleztük, itt a Grál jelenik meg. Erre a tényre maga Erdélyi Zsuzsanna is következetesen utal egyrészt az imák jegyzeteiben, másrészt a kötetet kísérő tanulmányai-ban, ki is jelölve ezzel egy új kutatási feladatot. Amikor az erre irányuló gyűjtést elvégeztem, a 321 imát tartalmazó kiadásokban 100 alkalommal találok rá a motívummal: elmondható tehát, hogy ez minden harmadik imának jellegzetes, visszatérő eleme.

5. A grálra utaló magyar szóanyag

5.1. Világos értelmű, a szövegkörnyezetbe jól illő szavak:

- *aranytányér*: „Hét csöpp vére lecsöppent, / Az angyalok fölszették, / Aranytányérra tették” (45.),
- *aranytál*: „az angyalok fel veték / Arany tálba öntötték” (123.),
- *aranykehely*: „Szent angyalok fölszették / Arany kehelybe tötötték” (65.),
- *kehely*: „Paradicsomkertben bevitték / A kehelyben öntötték” (67.),
- *aranypohár*: „Az angyalok fölszették / Arany pohárba tették” (91.),
- *aranyos pohár*: „Az angyalok szedik-veszik, / Aranyos pohárba teszik” (199.),
- *aranymedence*: „Mert én hónyom alatt viszem aranymedencéimet, / Aranymedencémben Krisztus Jézusnak harminchat csepp vérit” (20.). (A megszólaló itt – ritka jelenségként – „Szűz leán Szen’ Margit”, azaz Antiochiai Szent Margit.)

A fenti szavak edényeket, tartály-funkciójú tárgyakat jelölnek, melyeknek itt (és a hasonló adatok egész sorában) szakrális szerepük van. Ezt jelzi a visszatérő *arany*- előtag is, mely a fényszimbolika eleme, amint erre a regény grál-leírása is rávilágít. Közülük csak a *kehely* jelenik meg előtag nélkül, de e szó önmagában is szorosan kapcsolódik az eucharishtiához.

Funkcionális szempontból figyelmet érdemel egy apró részlet a raghasználat terén: „aranytányérra tették” (nem „tányérba”) – ez mintegy érzékelteti a felmutatás gesztusát.

Az e csoportba tartozó szavak körében akadnak szokatlanabb elemek is: *cintányér* (187.), *kolontányér* (84.), *ólomtányér* (263); *melenice* (265., jegyzet), *aranmelenice* (52.), *keresztdebence* (53.), *rézdöbönce* (51.). Ezek egyedi kérdéseiről: Korompay 2012: 182. Vö. az 5.3. pontot is.

5.2. Homályos értelmű, egymással rokon hangzású szavak:

- *álelom*: „Csurran, csurranik, / csöppen, csöppenik, / Az ő szent vére, / Szedik-veszik, / *Álelomba* tetetik, / Mária elejbe vitetik” (48.),
- *áliom*: „Az angyalok felszedték, / *Áliomba* fevítették” (129.),
- *áriom*: „Hét csöpp véri elcsöppent, / Hét angyal fölvette, / *Áriomba* bevitte” (118.),
- *élium*: „Piros vérét csepegtették, / *Éliumba* bevítették” (284., jegyzet),
- *gárdijom*: „Az angyalok fölszedték, / *Gárdijomba* bevítették” (265., jegyzet),
- *gárdilom*: „Az angyalok fölszedték, / *Gárdilomba* elvítették” (265., jegyzet),
- *hórium*: „Az angyalok fölszedik, / *Hóriumba* teszik” (57.),
- *káriom*: „Az Úr angyala fölszette, / *Káriomba* fölvitte” (121.).

A példák sorában előfordulnak olyan adatok, amelyek könnyen helynevek hatását is keltetik (vö. „*Gárdilomba* elvítették”). Úgy vélem, e jelenség hátterében egyrészt a *visz* ige kétféle vonzata (*visz vhová*, *visz vmiben*), másrészt a *-ba/-be* kettős értéke (illativus és inessivus) játszhatott szerepet. A ’*visz vmiben*’ átértékelődhetett ’*visz vhová*’ jelentésűvé – miközben az alaptag jelentése végig homályban maradt.

Ha az idetartozó adatokról a lehetőségig teljes listát adunk (részint a kötetek anyaga, részint a szerző felsorolása alapján, vö. Erdélyi 1999: 38), az alaki változatosság még szembe-tűnőbb: *áleliom*, *álelom*, *áliom*, *árgyelom*, *árgyium*, *árijom*, *áriom*, *bézáriom*, *dárium*, *élium*, *gádalom*, *gália*, *gárdalom*, *gárdijom*, *gárdilom*, *gárgyaom*, *gárgyilom*, *gárgyium*, *gázium*, *gézium*, *glólia*, *glorittom*, *hórium*, *kárdzsaom*, *káriom*, *kárium*, *nárium*, *órétom*, *órium*, *orittom*.

A fentiek mellett, újabb típusként, *-vár* utótagú elemekről is tudunk: *Grál-vár*, *Árgyelom-*, *Dárium-*, *Gádalom-*, *Gárdijom-*, *Gárgyilom-*, *Kárdzsalom-vár* (Erdélyi 1999: 877–878). Ezek valódi meglepetésként hatnak: az elsőként idézett alak az ófrancia formát mutatja, az egész sorozat pedig (akarva-akaratlan) felidézi a regény várbeli jelenetét. Jó lenne ezeket szöveggörnyezetben is látni, de a kötetek válogatása erre nem nyújt lehetőséget.

Vajon hogyan álltak elő, miből eredeztethetők mindezek az elhomályosult alakok? Keltkezőstörténetükhöz feltehetőleg a latin ad kulcsot. Ha számolunk azzal, hogy a *graal* etimonja a latin *gradalis*, s ugyanakkor a magyar szóalakok végén szinte mindig jelen van egy *ium*, *um*, *om* szóvég, amely jól ismert eleme a magyar nyelv számos görög–latin jövevényszavának (vö. *evangélium*, *kollégium*, *testamentum* stb.), akkor – elgondolásum szerint – kiindulópontként elég nagy valószínűséggel rekonstruálható a magyarban egy **gradalium* szóalak. Ebből a *g* kezdetű változatok egy része közvetlenül levezethető (**gradalium* > **gardálium* > *gárdium*), a többi forma pedig fokozatosan alakulhatott tovább, megőrizve néhány közös alaki jellemzőt. Az *ium* mellett ilyen a három szótagúság, mely a versritmussal is összefügg; ilyen egy-egy jellemző hangcsoport vagy mássalhangzó, köztük az *l* vagy az *r*.

Jelentésstanilag a folyamat lényege a deszemantizáció: a lexikai-szemantikai azonosíthatóság megszűnése. A magyar szakirodalomban – a településnevek változástipológiája kapcsán – e kérdéssel behatóan foglalkozott Tóth Valéria (2008: 148–165).

5.3. Világos értelmű, de a szövegkörnyezetbe nem illő szavak:

- *háló*: „A vérit elhullajtották, / Az angyalok arra mentek / Felszedték, *hálóba* tették, / Krisztus elébe vitték; / A tenger közepén van egy kis aranyasztal, / Azon térgyepel az Atyaisten” (75.),
- *liliom*: „drága vére csöpenik / három angyal felszedi / *liliomba* takarja” (94.),
- *ólom*: „A vére e’ folyt, odamentek az angyalok, / *Ólomba* fő’ szöttek, / Kehőjbe dűtötték, / Boldogságos Szűzanyámnak elébe vitték” (109.).

Az adatok e harmadik köre azért meglepő, mert az itt megjelenő szavaknak nagyon is van élő jelentése, csakhogy az nem illik bele a szövegkörnyezetbe. Ilyen különösen a *háló* (ami a korábban látott tartály-funkciónak tökéletesen ellentmond, noha az adott szövegrészletben vonatkozásba lép a tengerrel). A *liliom* vagy az *ólom* esetében hasonló a feszültség a szó és kontextusa között, bár a liliomos példa igazán költői.

Az itt kiemelteken kívül Erdélyi Zsuzsanna felsorolásában (1999: 38) szerepel még néhány ugyancsak kitapintható jelentésű szóalak: *óliliom*, *aristom*, *gvárgyián*, s előfordul két helynév is (*Egyiptom*, *Jeruzsálem*). Ez utóbbiak párhuzamba állíthatók az előző típus helynévszerű elemeivel (vö. *Gárdilom*). Sajátos, az értelmezhetőség szempontjából átmeneti hatást kelt a *glólia* (117.), mely bizonyára nem független a *glóriá*-tól. A teljesség kedvéért idézem még azokat az eseteket, amikor az adott szöveghelyen megjelenő szó jelentése egész más irányba vezet, mint eddig: *fehér gyolcs* (146.), *selemkendő* (271.). A maga egyediségében súlyos és különleges a *szákramentom* (56.).

Érdemes ezek után a hangalakra fordítani a figyelmet, visszatérve az elsőként idézett elemekhez. Ebben kifejezetten Kosztolányit követjük (1933/1971), aki a Paul Valéry által legszebbnek tartott tíz francia szóhoz két sorozat magyar megfelelőt adott: az elsőt a jelentés alapján, a másodikat pedig a hangzást követve (vö. fr. *feuille* ’levél’ ~ m. *főjj*). Ha a fülünkre hallgatunk, meglepő hasonlóságot tapasztalunk az 5.2. és az 5.3. csoport elemei között: egyfelől *álelom*, *álium*, *élium* – másfelől *háló*, *liliom*, *ólom*. Ez utóbbiak minden bizonnyal újabb fejlemények, amennyiben a deszemantizációt itt reszemantizáció is követte, azaz a nem áttetsző szóalak lexikai-szemantikai azonosíthatóságot nyert. (E jelenségről a helynevek kapcsán: Tóth 2008: 165–178.)

6. Tűnődések az értelemről

Az eddig mondottakra visszatekintve joggal feltűnhet valami: a deszemantizációra a példák sokaságát idézhetjük, a reszemantizációra pedig mindössze néhányat. Nem áll ez ellentétben azzal az örök emberi törekvéssel, hogy értelmet keresünk, értelmet adunk, értelmet tulajdonítunk?

Idéznék megfontolásra egy idevágó történetet, amely Mérei Ferenc nevéhez fűződik, s amelyet magam egy rádióműsorban hallottam. Egy riporternő egyszer megkérdezte tőle, mi a véleménye az óvodákban tanított „ingyom-bingyom”-féle szövegekről. Hozzáfűzte rögtön saját véleményét is: „Hiszen azt a gyerek nem is érti!” Mérei tanár úr állítólag így válaszolt: „Olyan nincs, angyalom! Legfeljebb másképp érti.”

Felidézhetjük Nemes Nagy Ágnes (1975) remek esszéjét is, melynek címe: „Rózsa, rózsa”, s mely egy saját belső élményre alapozva a következő kérdést feszegeti: „Mi marad meg a versből legtovább?” (i. m. 72). A kiindulópont egy verssor, mely így bukkant fel emlékezetében: „Rózsa, rózsa, megítális rózsa”. Hosszú kutatásba kezdett (persze a rózsából kiindulva, de a háttérben végig az érthetetlen „megítális”-sal); eredménytelenül. A történet

folytatását szó szerint idézem: „A megoldás váratlanul jött, mintegy mellékesen, ahogy az ilyesmi történni szokott. Egyszerre világosan meghallottam a sort, és tudtam, hogy ez az igazi. [Bekezdés.] *Oh, Róma, Róma, megalázott Róma...*” (Nemes Nagy 1975: 71). Gyulai Pál egy verse ez, melyet gimnazista korában tanult... Rejtélyes játékokat űz az emlékezet, melyről kiderül, hogy leghamarabb mindig a jelzőt ejti ki. Ezzel párhuzamosan szilárdan megmarad a szerkezet: a szavak rendje, szótagszáma; nagyjából a hangalakjuk és a ritmusuk is; azaz maga a gerinc (i. m. 77).

Az imák fent elemzett második szócsoportja pontosan ezt az összefüggést mutatja. Azzal a különleges vonással kiegészülve, hogy mivel szent szövegekről van szó, ezek elemeit a szóbeli hagyomány akkor is kötött formában adta tovább, amikor az imádkozók hosszú sora ezeket már úgy alakította, hogy érthetetlenekké váltak. Sokat elárul az a válasz, amelyet a kutató kapott, amikor egy-egy ilyen szóalak jelentésére rákérdezett. A jellegzetes válasz rövid volt és a lényegre tapintott: „Nagyanyám így imádkozta, így imádkozom én is.”

Jómagam szívesen tűnődöm azon, hogy ezekre az elemekre milyen jelző illik rá a legjobban. Az biztos, hogy nem értelmetlen szavak. Legfeljebb érthetetlenek, homályosak, elhomályosult értelműek.

Jelentéstani szempontból az egész anyag sokféle összefüggést tesz kitapinthatóvá. Az ófrancia *graal* szó első jelentkezésekor a hétköznapi, a mágikus és a szakrális egyszerre van jelen; amikor az utóbbi jelentés válik meghatározóvá, a tartály-funkció különös erővel emeli ki azt, ami lényegét tekintve rejtve marad, sokértelmű és szent. A magyar imákban két fő irány rajzolódik ki: a szavak egy része olyan edényeket nevez meg, amelyek pontosan beleillenek a Passió világába, egy másik csoport pedig – szent szövegek elemeként – maga is rejtéllyé válik, hangalakjával idézve fel egy hajdan volt szó emlékét. Ami nem zárja ki az újraértelmezés vágyát és kísérleteit sem...

A sokféleképpen variálódó *álumok* és *liliomok* tanulságokat kínálnak, és főként tanuskodnak valamiről. Ember és szöveg kapcsolatáról; s arról is, hogy a részlet az egészben értelmezendő, és ott bizonyosan értelmet hordoz. A sokrétű és lezárhatatlan Grál-motívum a magyar nyelvet is megajándékozta máig fennmaradt, különleges hangzású, rejtélyes tartalmú szóalakok egész sorával.

Hivatkozások

- Delcourt, Thierry 2000. *La littérature arthurienne*. Presses Universitaires de France, „Que sais-je?” Paris.
- Dufournet, Jean 2000. *Perceval ou le Conte du Graal*. Traduction inédite et présentation. GF Flammarion, Paris.
- Erdélyi Zsuzsanna 1974. *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Somogyi Almanach 19–21. Kaposvár.
- Erdélyi Zsuzsanna 1976. *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Erdélyi Zsuzsanna 1999. *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Harmadik, bővített kiadás. Kalligram, Pozsony.
- Erdélyi Zsuzsanna 2001, 2004². *Aki ezt az imádságot... Élő passiók*. Kalligram, Pozsony.
- Erdélyi Zsuzsanna – Várhelyi Ilona 2011. „...századokon át, paptalanul...” *Az archaikus népi imádságok fogadtatástörténete*. Szent István Társulat, Budapest.

- Erdélyi Zsuzsanna 2013. *Hegyet hágék, lőtőt lépék*. Archaikus népi imádságok. Negyedik, bővített kiadás. Kalligram, Pozsony.
- Ferlampin-Acher, Christine – Hüe, Denis 2012. *Mythes et réalités, histoire du Roi Arthur*. Éditions Ouest-France, Poche Histoire, Rennes.
- Korompay Klára 2012. „Hét csöpp vére elcsöppent, aranytálba fölverték”. Grál-motívumok az archaikus népi imádságokban. In: Horváth Krisztina szerk., *La Joie des Cours. Études médiévales et humanistes, offertes à Imre Szabics*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest. 176–185.
- Korompay Klára 2013. Littérature médiévale et traditions populaires: le motif du Graal dans les prières archaïques hongroises. In: Egedi-Kovács Emese szerk., *Byzance et l'Occident: Rencontre de l'Est et de l'Ouest*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest. 165–181.
- Korompay Klára 2016. Erdélyi Zsuzsanna (1921–2015). *Magyar Nyelv* 112: 113–115.
- Kosztolányi Dezső 1933/1971. A tíz legszebb szó. In: Uő, *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 241–242.
- Nemes Nagy Ágnes 1975. Rózsa, rózsza. In: Uő, *64 hattyú*. Magvető Kiadó, Budapest. 66–78.
- Régner-Bohler, Danielle 1989. Préface. In: Uő szerk., *La Légende arthurienne. Le Graal et la Table Ronde*. Robert Laffont, „Bouquins”, Paris.
- Rey, Alain szerk. 1999. *Dictionnaire historique de la langue française*. Dictionnaires Le Robert, Paris.
- Szkilnik, Michelle 1998. *Perceval ou le Roman du Graal de Chrétien de Troyes*. Gallimard, Folio. Paris.
- Tóth Valéria 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen.
- Zink, Michel 1992. *Littérature française du Moyen Age*. Presses Universitaires de France, Paris.

Korompay, Klára

Lexical study on archaic folk prayers: expressions of the medieval Holy Grail motif

The present paper explores a topic at the crossroads of language history, folklore and medieval French literature.

In 1968 Zsuzsanna Erdélyi's discovery introduced a new genre into Hungarian folklore, that of archaic folk prayers, which has its roots in medieval times, and had survived for centuries primarily in the oral tradition. A significant number of the prayers evoke a scene of the Passion of Christ in which Christ's falling drops of blood are collected by angels. Our study focuses on expressions of the object used by the angels for this purpose. Three characteristic types of expression have been identified: (i) familiar expressions fitting well into the context (*aranytál* 'golden bowl', *aranykehely* 'golden chalice', etc.), (ii) formally similar elements of unknown meaning (*áliom*, *élium*, *gárdilom*, etc.), (iii) elements which are formally similar to each other and to the previous groups, but fail to fit into the context (*háló* 'net', *ólom* 'lead', *liliom* 'lily'). We assume that the last two groups can be interpreted on the basis of medieval Latin *gradalis* 'flat, deep bowl', via desemantization and resemantization. In the final analysis, the study leads to the Grail motif of medieval French literature.

STANDARDIZÁCIÓS TÖREKVÉSEK ÉS NYELVJÁRÁSMENTŐ ATTITÚD TALÁLKOZÁSA A FELSŐ-HÁROMSZÉKI BESZÉLŐKÖZÖSSÉGBEN

RANCZ TERÉZ

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kézdivásárhely

rancz_t@yahoo.com

1. Egy közösség nyelvileg is definiálja magát, és tagjaitól elvárja e közösségi nyelvhasználatához, annak normáihoz való pozitív viszonyulást. Az anyanyelvnek normális esetben általában presztízsértéke van (vö. Kiss 2002a: 138), ugyanakkor a beszélők „saját nyelvváltozatukhoz fűződő érzelmi, intellektuális, valamint funkcionális kötődésének fokától függően használják többé vagy kevésbé nyelvjárásukat” (Kiss 2007: 9). Még mindig gyakran felbukkanó vélekedések a nyelvjárási nyelvváltozatokkal kapcsolatosan, hogy ezek a köznyelv elkorcsosult változatai, kevésbé értékesek, sőt egyesek szerint a kihálás előtt állnak. Ezek azonban olyan nyelvi tévhitek, amelyek legfeljebb csak részgazságokat tartalmaznak (vö. Lanstyák 2005: 62; Rancz 2014: 109), a beszélők tudatában vagy tudatalattijában gyökereznek. E negatív, a nyelvjárásokat lenéző attitűdök gerjesztői leginkább az iskolák, ezért is vált fontossá az utóbbi időben a tanári pályára készülő ifjúság nyelvi attitűdjének vizsgálata (vö. Sándor: 2001: 87–95, 2009: 231–239; Kiss 2002b: 11–18; Presinszky 2009: 241–248). Az egyetemistákon kívül a különböző életkorú adatközlők nyelvjárási attitűdjeit számos egyéb vizsgálat kutatta (vö. Kontra 1997; Fodor–Huszár 1998; Kiss 1998; Lakatos 2007; Lukács 2007; Streli: 2007; Rancz 2015).

2. Kisebbségi helyzetben az anyanyelv stigmatizációja nyelvcserehez, nyelvvesztéshez vezet(het), presztízsének köszönhetően pedig identitásjelölő szerepe hangsúlyossá válik, identitáserősítő szerepet is betölt (vö. Rancz 2015), hisz kifejezi az adott közösséghez való tartozást, a vele vállalt azonosulást. Ezért e beszélőközösségek sok esetben elvárják tagjaiktól, hogy nyelvhasználatukkal is kinyilvánítsák az adott csoporthoz való tartozásukat. Kutatásomban annak vizsgálatára tértem ki, hogy az erdélyi Felső-Háromszék kistrégiója beszélőinek mi jellemző nyelvi attitűdjére, ezen belül pedig milyen, e nyelvjárás presztízsértékét erősítő eljárásokkal, jellemzőkkel kell számolnunk. Elsősorban azt mértem föl, hogy: milyen normák, szabályok betartását várja el a beszélőközösség a tagoktól; milyen védekező mechanizmusok lépnek életbe, ha e közösség valamely tagja nyelvileg elfordul a vele szemben támasztott elvárásoktól; a közösség hogyan fogadja, értékeli, illetve mennyire tolerálja mindezt; milyen mértékben és mely nyelvi szinteken észlelik ezeket az eltéréseket, és milyen jövőképpel rendelkeznek az adott régió nyelvjárásának fennmaradását illetően.

Céлом az volt, hogy valós adatok birtokába jussak, hiszen magam is e közösség tagjaként tapasztaltam az elzárkózást, az elhárító mechanizmusokat azon esetekben, ha valaki a nyelvjárását a közösségből való időszakos kiszakadása következtében a standardhoz igyekezett közelíteni. A megfigyelésen túlmenően előadásom egy 2008–2012 között végzett kérdőíves kutatás egy kis részterületét értékeli és elemzi, amely felmérés során 446 adatközlő, egyenlő arányban nő és férfi került meghallgatásra. Az életkorok szerinti adatokat a táblázat (1. táblázat) tartalmazza. Igyekeztem a társadalmi státusz szerint is a népszámlálási adatok

arányaihoz igazodni, illetve figyelembe vettem a régió településszerkezetét is. Jelen dolgozatban két nyílt kérdés és tizenegy kijelentés Likert-skálán való megítélésére térek ki.

Sorszám	Életkor	n	%
1.	16–25 év	108	24,2
2.	26–39 év	108	24,2
3.	40–64 év	112	25,1
4.	65 évnél idősebb	118	26,5

1.táblázat. A megkérdezettek életkor szerinti megoszlása

2.1. Elsőként arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a **beszélőközösségnek mi a véleménye a közösség azon tagjairól, akiknek megváltozott a beszéde a huzamosabb ideig való magyarországi tartózkodás után.** Az eredmények magukért beszélnek. A megkérdezettek 64,3%-a elítéli vagy nem nézi jó szemmel ezen személyeket, és kevéssel több mint egynegyede véli természetesnek a bekövetkező változást.

Az életkor döntően meghatározza az egyén témáról való vélekedését. Minél idősebb az adatközlő, annál kevésbé tolerálja a közösségi nyelvváltozat standardhoz közelítését. A korcsoportok közti különbségek szignifikánsak a khi-négyzet-próba alapján. Ugyanakkor az iskolázottság emelkedésével párhuzamosan csökken azok száma, akik rosszzallják, ha valaki anyanyelvváltoztatát az anyaországi vagy más régió nyelvváltozatával cseréli föl, de a felsőfokú képzésben részesültek véleménye e csökkenő tendenciát megfordítja. A relatív gyakorisági mutatók ugyanis arról árulkodnak, hogy ez utóbbiak véleménye a nyolc általánossal rendelkezők véleményéhez van közelebb. Abban tehát, hogy a standardizációs törekvésekkel szembeni elutasító magatartás ilyen markáns, és a nyelvjárási nyelvváltozat presztízse ilyen erőteljes, nem kis szerepe van/volt az értelmiségnek. Bár az iskolázottság szerinti részminták közt a különbségek nem lényegesek, mégis látható, hogy a nyelvi standardizáció legszembetűnőbb preferálói a közepesen iskolázottak csoportja.

A társadalmi státusz szerinti eredmények is hasonló görbét írnak le, mint amit az iskolázottság esetén tapasztaltunk. Az értelmiség véleménye jobban közelít a gazdákéhoz, mint a nem fizikai dolgozókéhoz. A kvalifikációs részminták közti különbségek szignifikánsak.

2.2. Arra kérdésre, hogy **mivel magyarázzák a közösségükből kiszakadt egyén nyelvi viselkedését,** összesen 556 válasz született, amelyeket gyakoriságuk csökkenő sorrendjében a következő csoportokba soroltam:

- alkalmazkodás, beilleszkedés, pl. „*Alkalmazkodtak a magyarországi beszédhez, aztán megszokták.*”
- fennhíjazás, divat, pl. „*Csupa nagyizolás az egész*”, „*Kitörik a nyelvüket, hogy lenézhessenek bennünket.*”
- megbélyegzéstől való félelem, pl. „*Muszáj alkalmazkodniuk, mert ezt várják el tőlük, különben kicsúfolják a beszédük miatt.*”
- a határon kívüli státusz szégyellése, pl. „*Szégyellték bevallani származásukat, s így titkolták el.*”
- a helyi nyelvváltozat értéktelennek tekintése, pl. „*Azt hiszik, az ember attól lesz jobb, ha a sajátját elveti, s valami finnyás beszédre cseréli.*”

- bizonytalan vélemény, pl. „*Nem tudom, miért törték ki a nyelvüket, lehet, jobban tetszett a sajátjukénál, lehet, hogy csak egyet gondoltak, s urizálni kezdtek.*”

Az indokok korcsoportokként lényegesen különböznek: a fiatalok leginkább racionális magyarázatot keresnek, többnyire az alkalmazkodásra (42,6%, $n = 46$) vagy a kényszerítő körülményekre (29,6%, $n = 32$) hivatkoznak, az idősebbek elsősorban emocionális alapon fogalmaznak meg elmarasztaló véleményt, amit leginkább a nagyzólással (40,2%, $n = 57$) és a határon kívüliség szégyellésével indokolnak. Az életkor előrehaladtával csökken azok száma, akik külső okokra hivatkoznak (pl. megbélyegzéstől való félelem, környezeti elvárások), és nő azok száma, akik a csoportidentitás feladásával érvelnek (fennhéjázás, divat, a saját nyelvváltozat értéktelennek tekintése). A korcsoportok közti eltérések szignifikánsak. A szociális változók közül az iskolázottság, a társadalmi státusz, de a családi állapot is meghatározó tényezőnek bizonyult e kérdésben, de ezek bemutatására helyszűke miatt nem térünk ki.

2.3. A helyi nyelvváltozat megváltoztatásának okain túl annak iránya és mértéke is a vizsgálatom tárgyát képezte. Az ötfokú Likert-skálával összekapcsolt három kijelentés annak a felmérését célozta, hogy a beszélőközösségből kiszakadt egyének nyelvhasználata milyen mértékben szenved változást, s e változás mely nyelvi szinteket érinti leginkább; két kijelentés pedig a megváltozott beszédmód tetszésindexét volt hivatott felmérni.

Azon székelýföldieknek, akik huzamosabb ideig Magyarországon tartózkodnak, jelentősen megváltozik a nyelvhasználata kijelentéssel az adatközlők 41,5%-a értett egyet. Míg a nők és férfiak véleménye e kérdés megítélésében nagyjából megegyezik, addig az életkor emelkedésével csökken a jelentős változással teljesen vagy részben egyetértők száma. A fiatalok a változást erőteljesebbnek, az idősek csekélyebbnek vélik. A korcsoportok közti eltéréseket jelzik az egyes részmintákhoz hozzárendelhető átlagok is, rendre: 3,43; 3,31; 3,25; 3,27. Az adatközlők vélekedését a település típusa is meghatározza (egyutas ANOVA alapján $p = 0,010$). Az egyén nyelvhasználati változását a városiak jóval hangsúlyosabbnak ítélik meg a falusiaknál. Előbbiek 71,8%-a ($n = 23$), utóbbiak 39,2%-a ($n = 162$), és az izolált fekvésű falvak lakóihoz viszonyítva a központi fekvésű falvak lakói kevésbé tartják jelentősnek (előbbiek 37,4%-a, $n = 121$; utóbbiak 45,5%-a, $n = 41$).

A huzamosabb ideig Magyarországon tartózkodó székelýföldieknek csak a szóhasználatuk különbözik a háromszékelýi beszélőkétől kijelentéssel az adatközlőknek csupán 20,8%-a értett egyet. A Likert-skála szerinti adatok alapján, ahol az 1 – *egyáltalán nem ért egyet*, az 5 – *teljesen egyetért*, a férfiak és nők átlagai: 2,72 és 2,39. E kérdés megítélésében meghatározó tényezőnek bizonyult a település típusa. A megkérdezettek 60,3%-a azon a véleményen van, hogy a szülföldtől való hosszabb távollét szókincsbeli és kiejtésbeli változásokat egyaránt eredményez. Teljesen vagy részben egyetért e kijelentéssel a fiatalok 82%-a, a két középső korosztály 51,8%, illetve 58%-a, valamint az idősek 61%-a. Mind a nem, mind az életkor szerinti eltérések lényegesek. Összességében tehát az adatközlők 2/5-e észlelhetőnek véli a kisebbségi nyelvhasználatban az anyaországi tartózkodás által okozott változásokat, ugyanakkor kétharmaduk véleménye szerint e változás nem csupán egy nyelvi szinten jelentkezik.

Ami e sztenderdhez közelített nyelvváltozat tetszésindexét illeti, a vélemények lényegesen eltérőek. Az adatközlők közel 12%-a szerint szebb csupán, 60% pedig csúnyábbnak véli, mint saját nyelvjárási nyelvváltozatát. Az életkor előrehaladtával nő azok száma, aki elutasítják, csökken azok száma, akik szebbnek ítélik meg a standardabb nyelvváltozatot. Leginkább fogékonyak a helyi nyelvváltozat standardizációja iránt a diákok (18% szerint szebb), de közel fele (48,6%) szerint a saját nyelvváltozat szépségét korántsem éri el

a magyarországi hatásokat is magába foglaló nyelvváltozat. Íme tehát a nyelvjárás presztízse a fiatalok körében is igen erős.

2.4. A közösség nem csupán ítélkezik az egyéni nyelvhasználati szokásokról, hanem megfogalmazza a vele szemben támasztott elvárásait, normáit. Mivel a társadalmi mobilitás igen erőteljes, illetve mivel a nyelvváltozat a közösségi identifikációban az összetartozás szimbóluma, kitapintható a közösség tagjainak viszonylag erős nyelvjárásvédő attitűdje. Ennek oka nem csupán a mobilitás okozta szembetűnő nyelvi változások, hanem azon tény is, hogy a más régióbelire tapasztalhatóan nincs hatással a helyi nyelvváltozat akkor sem, ha hosszabb ideig e közösség szerves tagjává válik. E nyelvváltozat csupán a helyi beszélők számára presztízserősségű. Ezért erős az újítással szembeni elutasító magatartás, másfelől azonban kirajzolódni látszik a változásra hajlamosabb réteg „közösségi normaszegésének” hangsúlyosabbá válása.

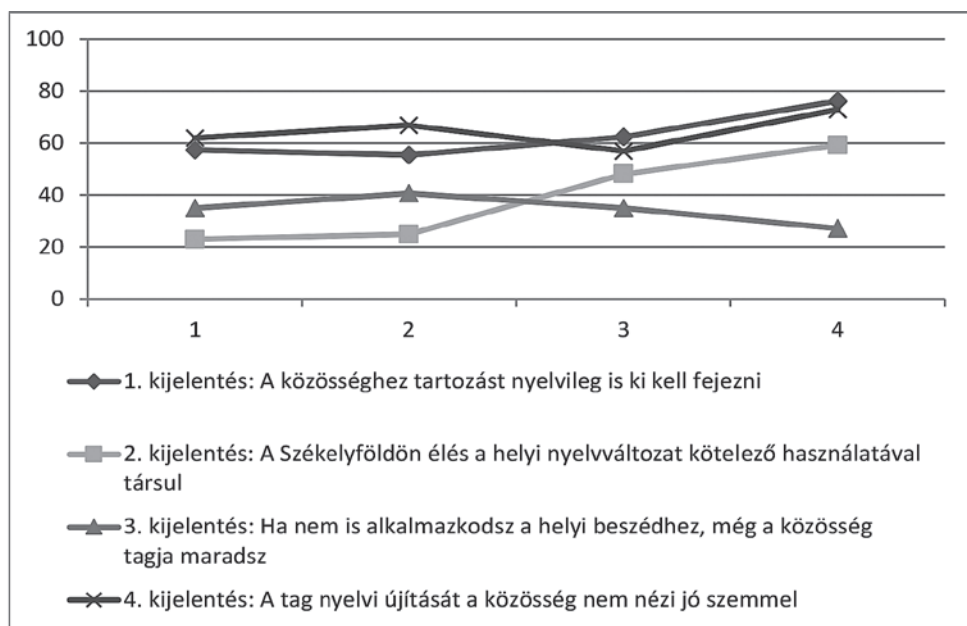
Összesen hat kijelentés segítségével azt vizsgáltam meg, hogy: az adott beszélőközösség milyen nyelvhasználati elvárásokat fogalmaz meg tagjaival szemben; az egyéni nyelvhasználatban e szabályoktól való eltérést milyen mértékben tolerálja a közösség; melyek azok a határok, amelyekről kezdődően már elítéli az egyén közösségen belüli nyelvi viselkedését, standardizációját.

Az első kijelentés: *Azzal fejezed ki székelylevel származásodat és e közösséghez tartozásodat, hogy a helyi beszédmóddhoz alkalmazkods, attól nem térsz el.* Ezzel teljesen vagy többnyire egyetértett az adatközlők 63,2%-a. A közösséghez tartozás e nyelvi feltételének legmarkánsabb képviselői az idős nemzedék (76,3%), a kevésbé iskolázott réteg, de az értelmiség 65%-a is ezen a véleményen van. Minél kisebb a település, lakói annál hajlamosabbak tagjaival szembeni nyelvi elvárások megfogalmazására.

Míg a közösség önmagát nyelvi alapon definiálja, addig „*Aki Székelylevel akar élni, annak kötelessége a helyi nyelvhasználatához alkalmazkodni*” kijelentéssel a megkérdezettek 40%-a ért egyet. Minél iskolázottabb, annál inkább elutasítja (pl. elemivel rendelkezők 43,5%-a, egyetemet végzettek 15%-a), bár a megkérdezettek közel 65%-a szerint számolni kell a beszélőközösség rosszallásával, ha az egyén nyelvileg eltávolodik e közösségtől. Mindössze 35% szerint marad igazi székelylevel valaki akkor is, ha beszéde már nem nyelvjárásias.

Az adatközlők több mint 40%-a a beszélőközösséggel szembeni árulásként értékeli a helyi nyelvváltozattól való elfordulást, hisz a közösség megtagadását, a nyelvváltozat értéktelenség tekintését társítja az adott egyén standardizációs törekvésehez. Az életkor nyilván mindkét változóra nézve szignifikáns eltéréseket eredményez; ugyanakkor a társadalmi státusz emelkedésével csökken azok száma, akik úgy vélekednek, hogy a nyelvjárás feladását a közösségi gyökerek elszakításaként kell értelmeznünk (pl. gazdák 45,6%-a, az értelmiség 38,4%-a ért egyet).

Az alábbi grafikonban összefoglaltam négy, a közösség nyelvi, nyelvhasználati elvárásaira vonatkozó kijelentés korcsoportonkénti megítélését. A nemzedékek közti véleménykülönbség a helyi nyelvváltozat kötelességszerű használatának megítélésében a legszembetűnőbb.

1. ábra. Az attitűdre vonatkozó kijelentés korcsoportonkénti összegzése

2.5. Részösszegzésként elmondható, hogy a saját nyelvváltozat fennmaradását és presztízsének megtartását segítik azon a közösségen belüli elvárások, amelyek íratlan formában ugyan, de működnek a vizsgált régióban. Bár a székelyföldi nyelvváltozatok közül a felső-háromszéki kevésbé kap nyelvi minta szerepet, a saját beszélői szerint közösségformáló identifikációs tényezőként funkcionál, ugyanakkor e nyelvváltozathoz való igazodást, a hozzá való visszatérést a beszélőközösség elvárja tagjaitól. A standardizációval szemben viszonylag erőteljes az elutasító magatartás: az a személy ugyanis, aki az anyaországból való hazatérése után nem tér vissza a helyi nyelvváltozathoz, sokak szerint már nem a közösség szerves tagja. Másfelől kirajzolódni látszik, hogy a vizsgált régióban az egyéni nyelvhasználati elvárások tekintetében egyre élesebbek a véleménykülönbségek: az idősebb generáció vállalja leginkább a hagyományőrző, nyelvváltozatvédő magatartást; a fiatalság és a középkorú réteg inkább kedvezően bírálja el a nyelvújítói szándékot; attitűdváltásra nem csupán a fiatalabb generáció esetén számíthatunk, hanem a különböző kvalifikációjú, iskolázottságú, családi állapotú egyének esetében is. Leginkább a közepesen iskolázottak, a városban élők, a diákok, munkások és gazdák és a még egyedül élők esetében tapasztalni engedékenységet a beszélőközösség nyelvhasználatától eltérő egyénnel szemben.

3. És milyen **előrelátható változásokra** számíthatunk a vizsgált beszélőközösségben? Az adatközlők több mint kétharmada szerint megmarad a helyi nyelvváltozat, 72,6% (n = 324) őszintén sajnálná, ha megszűnne. Minél idősebb az egyén, annál bizakodóbb, ami a nyelvjárás fennmaradását illeti, minél fiatalabb, annál inkább számol a média vagy a társadalmi mobilitás nyelvhasználatra gyakorolt hatásával. Az adatközlők 69,7%-a (n = 311) véli úgy, hogy a televízió, a média, a Magyarországra való kijárás hatással van a vizsgált régió

beszélőinek nyelvhasználatára. A korcsoportok szerinti részminták szignifikánsan különböznek (khi-négyzet-próba alapján $p = 0,016$). Minél képzetesebb az adott személy, annál inkább úgy látja, hogy külső hatások következtében a helyi nyelvváltozat megváltozik (elemít végzetek 58%-a, $n = 40$; nyolc általánossal rendelkezők 69%-a, $n = 80$; érettségizettek 70,5%-a, egyetemet végzetek 85%-a, $n = 17$ egyetért a média nyelvi hatásával). Leginkább a gazdák, legkevesbé a diákok és értelmiségiek bíznak abban, hogy a külső nyelvi minták és hatások érintetlenül hagyják a helyi nyelvváltozatot (előbbieket 56,5%-a, $n = 26$; utóbbiak 87%-a, $n = 62$, illetve 46). Míg az iskolázottság szerinti részminták nem, a kvalifikáció szerintiék jelentősen különböznek (khi-négyzet-próba alapján $p = 0,003$).

4. Az eddigiek alapján tehát összegezhető, hogy a megkérdezettek több mint 2/3-a számol a saját nyelvváltozatra hatással lévő külső tényezőkkel, amelyek új nyelvi mintát közvetítenek/közvetíthetnek. E nyelvi minták nem csupán szókinszbeli változást eredményeznek/okoznak, hanem a helyi beszélők kiejtését is a standard irányába tolják. Mindezek ellenére igen erőteljes a helyi nyelvváltozathoz való ragaszkodás, annak a presztízsértéke. Bár a nemzedékek vélekedése közt lényeges a különbség, az egyén nyelvhasználati újítás és/vagy standardizáció iránti fogékonyságát növeli a magasabb szocializáció és kvalifikáció is.

A nyugdíjasok nyelvi attitűdje elsősorban érzelmi alapú, őket tekinthetjük a hagyományos nyelvjárási nyelvváltozat őrzőinek, letéteményeseinek; leginkább elzárkóznak a standardizációs törekvésektől, alacsony fokú nyelvi tudatosságukat erőteljes érzelmi kötődés kompenzálja, ami befolyásolja őket bizonyos nyelvi ítéletek meghozatalában. Velük ellentétes álláspontot képviselnek a diákok, akik leginkább hívei a standardizációs törekvéseknek, nyitottabbak mindenféle nyelvi újítás iránt, a nyelvi változásokat leginkább olyan szükségszerűen bekövetkező folyamatnak tekintik, amelyet sem az erőteljes emóció, sem az anyanyelvjáráshoz való ragaszkodás nem állít meg, ugyanakkor e csapat tagjai is észlelik/tapasztalják az újítóval szembeni közösségi fenntartásokat, és többnyire alávetik magukat az íratlan közösségi normáknak. Az értelmiség szerint a standardizáció szükségszerű következménye a különböző nyelvi hatásoknak, a média és társadalmi mobilitás által okozott nyelvi hatásokat leginkább pozitív változásként könyveli el, ugyanakkor az anyanyelvjárás presztízsének megtartása érdekében elfogadja a közösségen belüli elvárásokat. Tisztában van az anyanyelvjárás csoport-identifikációs szerepével, ugyanakkor a saját nyelvváltozattal szembeni attitűdjét a nyelvről való gazdagabb tudás határozza meg, nem elsősorban az érzelme. A nyelvvédés jellemző e csoportra, de nem feltétlenül társul a nyelvárulás megbélyegző magatartásával, ugyanakkor jelentős hányada elfogadja a nyelvi alapon definiált közösséget, és e közösségen belüli nyelvi szolidaritás íratlan normájával egyetért.

Hivatkozások

- Fodor Katalin – Huszár Ágnes 1998. Magyar nyelvjárások presztízsének rangsora. *Magyar Nyelv* 94: 196–210.
- Kiss Jenő 1998. Helyes és helytelen. *Magyar Nyelv* 94: 257–269.
- Kiss Jenő 2002a. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 2002b. Gondolatok a magyar dialektológiáról az új évezred küszöbén. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán – Guttmann Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozion*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely. 11–18.

- Kiss Jenő 2007. Kihívások és lehetőségek a magyar dialektológia előtt. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion*. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 8–16.
- Kontra Miklós 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93: 224–232.
- Lakatos Katalin 2007. Kárpátaljai magyar iskolások és pedagógusok nyelvjárási attitűdjéről. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion*. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 156–163.
- Lanstyák István 2005. A nyelvi tévhitekről – röviden. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7/4: 55–66.
- Lukács Csilla 2007. Nyelvjárási attitűdvizsgálat székelyföldi középiskolások körében. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion*. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 164–167.
- Sándor Anna 2001. A nyelvi attitűd kisebbségben. *Magyar Nyelv* 97: 87–95.
- Sándor Anna 2009. A nyelvjárási attitűd vizsgálata a nyitrai magyar szakos egyetemisták körében. In: Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Tinta Könyvkiadó, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 231–239.
- Streli Zita Ágnes 2007. A székesfehérvári székelyek és a szlavóniai csángók. In: Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai szimpozion*. Berzsényi Dániel Főiskola, Szombathely. 244–251.
- Presinszky Károly 2009. Nyelvi attitűdök vizsgálata a nyitrai magyar egyetemisták körében. In: Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. Tinta Könyvkiadó, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra. 241–248.
- Rancz Teréz 2014. A felső-háromszéki nyelvjárás fonémarendszerének és hangjelenségeinek két nyelvjárási atlasz alapján való változásvizsgálata. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár. 101–110.
- Rancz Teréz 2015. *Identitás és nyelvhasználat Felső-Háromszéken*. Expert Print Kiadó, Székelyudvarhely.

Rancz, Teréz

**Standardizing endeavour and dialect-preserving attitude
in the language community of Upper-Haromszek**

A community defines itself also by its language. Its members are expected to comply with the norms of the language variants within the community, to identify linguistically with the community.

In my paper, which is based on a part of a more comprehensive survey based on a questionnaire, I examine the opinions of the community members in Upper-Haromszek about those people who differ in their language usage from the dialectal language variant that stands as a model for the community members, thus being an essential factor in group identification.

I study the unwritten rules by which the community is trying to control and influence the language usage of its members; the divergences shown in the dimension of the social variables of the standardising efforts meant to break these norms; and the reaction their attitudes lead to in the language community that was being surveyed.

I mean to highlight the predictions the surveyed people have about either the conservation of their dialect, or its progress towards the standard language.

A GÖRÖGKATOLIKUSOK ELSŐ MAGYAR NYELVŰ LITURGIÁJÁNAK NYELVÉRŐL

RÉVAY VALÉRIA

Pannon Egyetem, Veszprém

revayv@gmail.com

1. Bevezetés

Bár a görögkatolikusoknak hivatalosan csak 1965 óta engedélyezett a magyar nyelvű liturgia, ám a tiltások ellenére már a 18. század végén is egyre sürgetőbbé vált annak megteremtése. 1795-ben Kritsfalusi György ungvári magyartanár elkészítette Aranyszájú Szent János liturgiájának magyar fordítását, amiről levélben számolt be Bacsinszky püspöknek (Nyirán 2011: 36). Ezt a kéziratos fordítást betűhív átirásban Sztripszky tette közzé 1913-ban.

Ivancsó István 2003-ban „az első ismert Aranyszájú-liturgia szöveg”-ként jelentette meg a fent említett liturgiának Krucsay Mihály „Munkácsmegyei kanonok” által 1793-ban fordított és Lupess István tímári parókus által 1814-ben lemásolt kéziratos változatát, amelynek utószavában Krucsayt nevezi meg a magyar nyelvű liturgia első fordítójaként (Ivancsó 2003: I–XI). Nyirán azonban a közelmúltban meggyőzően bizonyította, hogy a 18. század végén egyetlen teljes liturgiafordítás készült el, amely Kritsfalusi Györgynek köszönhető, és amelynek több kéziratos másolata is keletkezett az 1879-es fordító bizottság által készített, első, könyv formában kiadott liturgiafordításig (2011: 40). Nyirán tehát azt feltételezi, hogy Krucsay csupán másolta Kritsfalusi fordítását, miközben beillesztett néhány, a saját korában már megszokottabb formulát (így Kritsfalusi „*Uram, könyörülj rajtunk!*” kifejezése helyett az „*Uram, irgalmazz minékünk!*” szószerkezetet használta), majd Lupess ezt a változatot másolta le (2011: 40).

Nyirán fent említett tanulmányában nemcsak Lupess kéziratos liturgiájának betűhív átirását közölte, hanem nagy filológiai pontossággal össze is vetette (csaknem 1500 lábjegyzetben) Kritsfalusi eredeti fordításával, valamint a hajdúdorogi Papp Antal nevéhez fűződő másolattal (Nyirán 2011: 43). Ez az eljárás viszont jó alapot biztosít a nyelvészeti elemzésnek, amelyet Kritsfalusi és Lupess szövege alapján végzünk el.

1.1. A liturgia fordítójának és másolójának nyelvi életrajza

A liturgiát ószlávból fordító Kritsfalusi György (1764 k.–1835) szatmárnémeti születésű (Udvari 2004: 231), tanulmányait Nagykárolyban végezte, 1793-ban az ungvári gimnázium magyartanára, majd 1809-től 1831-ig az ungvári görögkatolikus tanítóképző igazgatója (idézi Sztripszky 1913). Krucsay Mihály (sz. Dorog, 1740 k.) Gálszécsen és Sátoraljaújhelyen (1801–1804) volt parókus. Az ő munkájáról másolatot készítő Lupess István (sz. 1768) előbb bűdi (ma Tiszavasvári), azután tímári parókus (1804–1825) volt (Nyirán 2011: 29–30).

A vizsgált liturgiafordításnak és másolatainak készítői tehát Szatmár, Ung (Kritsfalusi), Zemplén és Hajdú (Krucsay), valamint Szabolcs (Lupess) vármegyéhez köthetők, amelyek nyelvileg mind a mai északkeleti nyelvjárási régióhoz sorolhatók, de kisebb-nagyobb különbségek mégis adódnak közöttük annak ellenére, hogy másolatokról van szó.

2. A két liturgia szövegének nyelvi sajátosságai

2.1. A szövegek helyesírása

Az újmagyar kor elején a hangjelölésben még mindig megvan a *c ~ cs* írásmódjának kettőssége. A protestáns gyökerű *tz ~ ts* írásmód mellett a katolikus *cz ~ cs* betűpárt is alkalmazták (Korompay 2003: 698). Szövegeinkben – bár a szerzők katolikusok – a protestáns *ts ~ tz* a gyakoribb (pl. *Kritsfalusi* nevében is), de Lupess olykor a *cs-t* és *cz-t* is használja. A *zs* hangot a *Hosanna* (Kr)¹ ~ *Hozánna* (L) szóban eltérően írják. A magánhangzók időtartamát nem tudjuk vizsgálni, mivel a Lupess-szöveg kéziratának betűhív átírásakor Nyirán e kérdésben a mai helyesírásnak megfelelő egységesítés mellett döntött (Nyirán 2011: 44). Az elmondottakat a jobb áttekinthetőség érdekében táblázatba foglaltam:

Név	cs hang		c hang		zs hang	
	cs	ts	cz	tz	s	z
Kritsfalusi		+		+	+	
Lupess	+*	+	+*	+	+	+*

*a ritkábban előforduló alakot jelöli

1. táblázat. A cs, c, zs hang jelölése a két szövegben

A fordító és a másolók szóelemzés elvét követő helyesírásában csupán néhány kivétel akad: a kiejtésbeli teljes hasonulás szórványos jelölése (*annyának*), vagy a *ly* kettőzése a névmásokban (*melly*, *némelly*, *olly*), míg Lupess az összeolvadást is gyakran jelöli (*ély*, *hallyák*, *malasztját*).

2.2. A fordítás és a másolat nyelvi jellemzői

Az első magyar nyelvű görögkatolikus liturgia fordítója, illetve e szöveg másolói a 18–19. század fordulójának irodalmi nyelvi normáját jól ismerték, és Benkő szavával élve, néhány provincializmustól, azaz az irodalmi nyelvi normával szemben álló írásformától eltekintve (1960: 380) magas színvonalon alkalmazták. Ezzel magyarázható, hogy a két szövegben alig találunk a normától eltérő alakokat.

2.2.1. Hangtani jellemzők

Jelenség	Kritsfalusi	Lupess
Magánhangzók		
<i>a ~ o</i>	<i>magasság ~ magosság</i> 3:1	<i>magasság ~ magosság</i> 1:3
<i>o ~ a</i>	–	<i>alkanyadás</i> <i>el választatt</i>
<i>u ~ o</i>	<i>Evangéliomod</i>	<i>Evangéliumod</i>
	<i>Testamentom</i>	

1 A továbbiakban Kritsfalusi: Kr, Lupess: L.

<i>i ~ ü</i>	<i>idvez</i> (légy) (42) <i>idveség ~ üdvösség</i> 7:1
<i>ö ~ e</i>	<i>temjén</i> <i>fertelemtől ~ fertelemtúl</i>
de:	<i>tökélletes</i> 3:0
T/3. birt. sz.j. -ek/-ök	<i>bennek</i> <i>bémenetelek</i>
<i>e ~ é</i>	<i>bé mégyen</i>
Mássalhangzók	
<i>g ~ gy</i>	<i>Evangelistákért</i>
<i>l ~ lj</i>	<i>feljül</i>

2. táblázat. A magán- és mássalhangzók használatának jellemzői a két szerzőnél

Lupess a magánhangzók jelölésében viszonylag pontosan követi Kritsfalusi fordítását, de a figyelmetlenségből adódó eltérések minden bizonnyal saját megszokott kiejtését, pl. a nyíltabb magánhangzó használatát tükrözik. Udvarinak a Krucsay szövege kapcsán tett megjegyzését, mely szerint abban „markánsan jelentkezik az *e*-zés” (Udvari 2004: 230), úgy pontosíthatjuk, hogy bár a szótövekben ez nem jellemző (lásd: a fenti példák), ugyanakkor a grammatikai kötöttségű *e*-zés a T/3. birtokos személyjelben megtalálható (*bennek*). A mássalhangzók ejtésében palatalizációs hajlam tapasztalható mindkettőjüknél a *g* és az *l* esetében.

2.2.2. Alaktani jellemzők

Lupessnél néhány szóban megtalálható a relatív tö zártabb tövéghangzója: *oltalmom* (72/21v),² *egyházodnak* (93/36r). Ez a sajátosság az északkeleti nyelvjárási régió jellemzői között ma is megfigyelhető (vö. Juhász 2001: 293). Mind a két szövegben gyakori a hangzónyújtó igetőtípus: *ád* (87/31v), *tészi* (89/33r), *végv bé* (56/10r), *légyünk* (L48/4r). A létigének T/3-ban a *gy*-s töve (*vagynak*) használatos. A *jön* ige hosszú magánhangzós változatban is előfordul E/3-ban: *jő* (L75/23v), *v*-s töve pedig az E/3. és T/3.-ban is megjelenik: *jöv* (54/8v), *jövnnek* (51/7v). A *fővebbike* (55/9v) szóban a főnevesült *fő* melléknév hiástustöltőből származó *-v*-s tövéhez járul a középfok jele. Hasonló példát a TESz. az NySz.-re hivatkozva az iskoláit Zemlénben végző, majd Beregszászban tanítóskodó Geleji Katona Istvántól közöl (1: 962).

A képzők közül az *-ít* igeképzőt emeljük ki, amelynek Lupess szinte kivétel nélkül az *-ét* alakját használja, amikor a fordítónál *-ít* (*-it*) olvasható, bár ő sem mindig következetes: *tisztésd-meg* (66/16v).

2 A példák mellett Nyirán (2011) lapszámaira utalok.

A határozóragok közül a korabeli normától eltérő alakban jelenik meg Kritsfalusinál a *-ban/-ben* inesszívusz, a *-hoz/-hez/-höz* allatívusz rag és az *után* névutó, amelyeknek az utolsó mássalhangzóját következetesen megkettőzi: *békességbenn* (63/14v), *Lélekbenn* (61/13r); *ajtóhoz* (52/8r), *Áldozóhoz* (55/10r); *után* (49/5v). Benkő a felvilágosodás korabeli írásbeliséget vizsgálva a Debreceni Grammatikából és Kazinczy korai műveiből hoz példát az inesszívusz rag *n* formánsrészének geminációt tükröztető írásmódjára (1960: 460), az allatívusz ragnak hosszú mássalhangzós alakjára pedig a Révai Miklósnál olvasható *Kihez* névmást idézi (i.m. 221), amelyet „grammatikai alapon való »tudós« kikövetkeztetésnek” tart (1960: 380).³ 19. század eleji szatmári iratokban szintén előfordult az *n* nyúlása (vö. Révay 2010: 39). Mivel ezek az alakok a korszak irodalmi és nyelvi vitáinak kiemelkedő vezéregyéniségeinél és egy közkézen forgó grammatikában is megtalálhatók, gondolhatunk akár az ő példájuk, illetve a nyelvtan normaalkító hatására is e jelenségnek más szerzőknél való felbukkanása kapcsán. A honnan? kérdésre felelő határozóragok egy kivételével középső nyelvállásúak: *kezdetétől* (54/9r), *de fertelemtől* (64/15r).

Mivel mind a két szövegben ingadozó az E/3. birtokos személyjel hangalakja: *népiért* (L 47/3r) ~ *népéért* (Kr), *kezdetétől* (L 54/9r) ~ *kezetitől* (Kr), arra következtethetünk, hogy beszédben mindketten használhatták az *-e* és az *-i* személyjelet is. A veláris hangrendű szavakban az irodalmi normánál gyakoribb a *-ja* személyjel: *állapotjáért* (46/3r), *áldozatját* (73/22r).

A T/3. személyű birtokos személyjel mindkét szövegben *-ek* ~ *-ök/-ok* ~ *-ak* változatban fordul elő, tehát teljesen hiányzik a két felső nyelvállású alak. A *maguk* visszaható névmás is csak nyíltabb magánhangzóval található meg: *magokat* (51/7r). Az *-ük* személyjel helyett az illabiális és nyíltabb *-ek* alakot olvashatjuk: *bennek* (47/3v), „Szenteidnek *esedezése* által” (90/34r), (ezeknek) *idvezsége*kért (47/4r); és Kritsfalusinál a két fokkal nyíltabb *-ak* személyjel is felbukkan a *mindnyájáról* (81/27v) szóban.

Az igeragozásban megtalálható az *-n* személyrag E/3.-ban: *vagyon* (89/33r, *hiszen* (75/23v). Az *áldoz* igét ikesen használják mindketten: *áldozik* (88/32v). Az iktelen igének az északkeleti régióban napjainkban széles körben elterjedt *-l* személyragos alakja E/2. személyben már ekkor is felbukkan: igéiddel *tanítol* (95/38v).

2.2.3. Mondattani jellemzők

Elsőként a mennyiségjelző után álló többes számot emeljük ki: *két egyházi szolgák* (57/11r), *sok ezer Arkangyalok, és sok tíz ezer Angyalok* (75/23r). Amikor azonban nem az egyházi szókinsbe tartozó szó előtt áll számnévi jelző, akkor a jelzett szó egyes számba kerül: *még vagy két, három ének* (52/7v). A birtokos jelzős szó szerkezet meghatározó tagját a fordító és a másoló is a *-nak, -nek* genitívusz raggal látja el: *életeinknek* „minden” napjaiban (54/8v–9r). A *való* folyamatos melléknévi igenév gyakran felbukkan mindkét szövegben: „A *feljűről való békeségért*” (46/3r), *vér nélkül való* (63/14v), de az is előfordul, hogy a fordító által használt alakot beálló melléknévi igenévvel helyettesíti Lupess: „Az 1ső Antifonához *tartozandó Könyörgés*” (48/4v). A határozói igenevet *-ván/-vén* képzős alakban használják: „a Kar *el végezvén* az éneklést” (51/7v).

A múlt idők közül az elbeszélő és a befejezett múltat egyaránt megtaláljuk: „*meg áldá, meg szentelé, meg szegé azt ’s adá a maga Szent Tanítványinak és Apostolinak*” (76/24r); „*az embert a magad képére, és hasonlatosságára teremtetted, és minden kegyelmeddel fel*

3 A *-hozz* alak felbukkanása Kritsfalusinál esetleg kapcsolatba hozható Révai 1775-ös nagykirályi tanárságával.

ékesítetted” (53/8v). A régmúlt és a folyamatos múlt csak egy-egy mondatban jelenik meg a liturgia szövegében: a régmúlt mindkettőjükénél azonos módon: „*mivel az előtt tsak két részét énekelte volt el*” (68/18v); a folyamatos múlt csak Lupessnél: „*azon éjtszakán, mellyen el árultatik vala, vagy is inkább maga által adja vala magát a világ életiért*” (75–76/23v), Kritsfalusi viszont ugyanott szenvedő jelen idejű igét használt: *elárultatik*.

2.3. Archaikus vonások a szövegekben

A görögkatolikus liturgia fordításában jelentős szerephez jut a szakrális szövegekre jellemző hagyományörzés, mely kódexekből ismert szavaknak és kifejezéseknek a szövegbe való illesztése révén valósul meg. Az illabiális magánhangzó kivétel nélküli előfordulása az *üdvöz* szó származékaiban feltehetőleg a liturgiában szereplő imaszövegek rögzült alakban való hagyományozódására utal, hiszen más szavakban nem találunk *i*-zést. Ezt a feltételezést megerősítik az MTA Ómagyar korpuszában normatív alakban is kereshető adatai, amelyek között a mai *üdvöz* szó alakváltozatai a következő arányban fordulnak elő: *idvez* (50) ~ *idvöz* (36) ~ *üdvöz* (7) (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>).⁴ Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a liturgia fordítójának birtokában lehetett valamely régi, akár a kódexek koráig visszavezethető imádságos könyv, amelynek szövegét az imáknak a liturgiába való beillesztésekor felhasználta, és amelyet Krucsay, majd Lupess is változatlanul átvett.

Az archaikus szóhasználatot bizonyítja a liturgia három könyörgésében is szereplő *Tennen magad* (L) ~ *Tennenmagad* (Kr) (48/5r, 50/6v, 85/30r, 93/36v), valamint a T/1. személyű *minnen magunkat* (48/4r, 50/6r, 72/21r), *minen magunknak* (84/29v) ~ *minnen magunknak* (92/35v) névmás is. Az *-n* toldalékos személyes névmások mellett nyomatékosító elemként állhat a vele számban és személyben egyeztetett *magam*, *magad* visszaható névmás (D. Máta 2003: 216), de az ómagyar korban fellazult rendszer fokozatosan visszaszorult, miközben az *-n* toldalékos elemek 'saját' jelentésűvé váltak (i. m. 400). Szövegeinkben a *minnen magunk* névmásban felismerhető ez a jelentésváltozás: „*minnen magunkat, és egy mást 's az egész életünket a Kristus Istennek ajánljuk*” (48/4v). A „*Tennen magad, Uram, a Te kegyességed szerént tekénts reánk*” (48/5r) mondatban a *tennen* névmás inkább a nyomósítást szolgálja. Nem véletlen, hogy ezek a névmások a liturgiában a három antifonához tartozó könyörgésben találhatók, hiszen ezeknek a szövegei nyilván változatlan formában őrződtek meg.

A szövegekben felbukkannak olyan szavak, amelyek archaikus vagy nyelvjárási voltak miatt szélesebb körben ma már ismeretlenek. A vidék nyelvjárásában megőrzött archaikus szavak: az *által* igekötő (*által adván* [70/19r], [TESz. *által*]). A *kíviül* 'nélkül' jelentésű névutóként: „*akár szánt szándékkal, akár szándék kíviül*” (88/32r) (TESz. *kíviül*); a *környül* igekötőként: „*környül menvén*” (L50/6v) vagy határozószóként: „*füstöli a Sz(ent) Helyet körös környül*” (L65/16r) a szótőnek az északkeleti nyelvjárásban is megőrződött (vö. Csúry 1935–1936/2004: 552) eredetibb *-ny* képzős alakjával szerepel (TESz. *körül*). Nyírán nyomdahibának véli (2011: 56) a *gyalánt* névutót (Kr, L), amely megőrzött régiség a nyelvjárásokban (vö. TESz., ÚMTsz. *gyanánt*).

Archaikus szavak és szó szerkezetek a maitól eltérő jelentésben: *elevenítő* 'éltető' (L 94/37v); *engedelem* 'elengedés' („*Adj minékünk, Uram... vétkeink bocsánatját, 's engedel-mér*” (L, Kr, 83/29r), (TESz. *enged* 3. 'könyörül; büntetést elenged'); *emészthetetlen* 'elpusztíthatatlan' (ruházat) (61/13v) (TESz. *emészt* 2.); *emlékezetet téssen* (78/28r) 'megemlékezik vkiről, megemlíti vkit'; a „*nyilván, és titkon*” (75/23r) szó szerkezetben a *nyilván* szó a *titkon*

4 A továbbiakban: Ómagyar korpusz.

ellentéte, azaz 'nyíltan, nyilvánosan' a jelentése (TESz. *nyíltan* 2.); a *viszontag* 'használóképpen' határozószóként áll a „küldje le viszontag nékünk” (82/28r) mondatrészletben (TESz. *viszont*), amelynek használata szintén a kódexek korára vezethető vissza.

Kódexekből vagy a Bibliából ismert kifejezések: az *örökkön örökké* figura etymologica (pl. KazK. 12v – 1/143729) (vö. Ómagyar korpusz). A *szenséges szent* (vö. kódexek, Károli Biblia) jelzős szerkezetben a *szent* szó továbbképzett alakja az erősítés, fokozás eszköze: *Szenséges Szent-Titkaidban* (L 88/32r) vagy a *szenséges szent test* (69/19r) szószerkezetben.

Még nem következett be az egyszerűsödés egyes szószerkezetekben: a *levegő ég* (47/4r) > *levegő*; más esetben, pl. a „*lételre hoztál* (mindeneket)” (L 85/30r) helyett Kritsfalusinál már az egyszerűbb *létrehoz* alakot olvashatjuk.

2.4. Idegen szavak a szövegekben

A liturgia fordítása ószláv nyelvből készült, amely görög elemeket is magába foglalt, de számos egyházi szakszó latin forrásokra vezethető vissza. Ennek megfelelően a latin és a görög vagy szláv eredetű egyházi szókincs elemei is megtalálhatók a szövegben.

A héberből latin közvetítéssel terjedt el a zsidó és keresztény vallásból ismert két angyal, a szeráf és a kerub neve. A *szeráf*szónak az értelmezését a liturgia szövegében is megtaláljuk: „*Szeráfimok, Hat szárnyuak, sok szeműek, felségesek, szárnyasok*” (75/23r); „*a Kerubimok által ditsőitette*” (53/8r). Mindkét szó olvasható már kódexeink szövegeiben is: „*Te neked cherubyn ees serahyn: zenethlen zowal ywelthenek*” (FestK. 21 – 1/116478) (vö. Ómagyar korpusz).

Szövegeinkben a közismertebb latin egyházi szavak olykor magyarázatképpen állnak a kevésbé elterjedt görög eredetű vagy szlávból tükörfordítással keletkezett szavak és kifejezések mellett: *Isteni Sz(ent) Szolgálat* vagy *Mise* (45/2r), *Diákonus* vagy is *Káplány* (46/3r), „*Karnak fővebbike /:kántor:/*” (55/9v), *hirdető* ~ *apostol*, *kar* ~ *Chorus*, *oltár* ~ *szent asztal*. (E szópárok egy részére Udvari is utalt [2004: 230]).

A görögkatolikus egyház jellemző szókincsében görög vagy ószláv eredetű szavak is megőrződtek, amelyek mellett szintén találunk magyar értelmezéseket: „*kezében tartván orár nevezetű ruhát*” (L 52/7v); vagy „*Prokimen nevezetű éneket el énekel*” (L 55/9v). A görög eredetű *antifona* 'a zoltárokat bevezető és befejező kétszólamú ének' (Bakos) is előfordul a liturgiában: „*olvastatik a harmadik Antifona*” (L 50/6v).

A *Seregek Ura* szószerkezet már a legkorábbi magyar nyelvű Biblia-fordításban, a Bécsi kódexben is megtalálható, ám a vizsgált liturgiafordításban és a másolatokban mégis héber eredetű megfelelőjével, a *Szabaoth* szó eltérő írásmódú változataival szerepel: „*Szent, Szent, Szent Szabbaot*” (L75/23v) ~ *Szábbáot* (Kr) *Ur*. Ebben az esetben valószínűleg az eredeti szöveg szóalakját vette át a fordító.

3. Összegzés

A görögkatolikus egyházhoz kötődő Aranyszájú Szent János liturgiájának első magyar nyelvű fordítását az újmagyar kor elején Kritsfalusi György ungvári magyartanár készítette el 1795-ben. Kritsfalusi fordítása és a Krucsaytól származó szöveg Lupess által másolt változata között csupán az északkeleti nyelvjáráson belüli szórványos eltérésekből adódó különbségek találhatók, ami megerősíti azt a feltételezést, hogy a másolat(ok) Kritsfalusi fordításából készült(ek).

Hivatkozások

- Bakos Ferenc 1994. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csűry Bálint 1935–1936/2004. *Szamosháti Szótár*. Nap Kiadó, Budapest.
- Ivancsó István 2003. Utószó az első kéziratos liturgia-fordításunkhoz. In: *Liturgia – Krucsay Mihály Munkács megyei kanonok 1793-ban készült munkája*. Nyíregyháza. I–XI.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 262–316.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Az újmagyar kor. Osiris Kiadó, Budapest. 697–709.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Az ómagyar kor. Osiris Kiadó, Budapest. 393–429.
- Nyíran János 2011. *Az első magyar nyelvű liturgiafordítás Lupess István 1814-es kéziratában*. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola „Görög Katolikus Örökség” Kutatócsoport, Nyíregyháza. 16–19. http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/otka_78739_publikaciok/nyiran_nyomdaba.pdf. (2016. 05. 03.).
- Ómagyar korpusz: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-search.html>. (2016. 07. 20.)
- Sztripszky Hiador 1913. Jegyzetek a görög kultúra Árpád-kori nyomairól. Klny. *Értekezések a történettudomány köréből*. XXIV: 3. http://www.byzantinohungarica.hu/sites/default/files/Sztripszky/sztripszky_jegyzetek.pdf. (2016. 05. 03.)
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- Udvari István 2004. Aranyszájú Szent János Liturgiájának első magyar nyelvű fordítása: Gálszécsi fordító, timári másoló, nyíregyházi értékápoló. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 39/2: 229–231.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2010.

Révay, Valéria

On the Language of the first Greek Catholic Liturgy in Hungarian

The first Hungarian translation of the Liturgy of the Greek Catholic Saint John Chrysostom was made by György Kritsfalusi – a Hungarian Literature and Language teacher from Uzhgorod (Ungvár) – in 1795, at the beginning of the Modern Hungarian Period. The translation, which was made from Church Slavonic, follows the Hungarian language standard of the period; however, the text shows some characteristics of the Northeast Dialect, archaism examples deriving from Hungarian Codices, and words with foreign, e.g. Old Church Slavonic, Greek and Latin origin. Krucsay and Lupess, the copyists of the liturgy only slightly deviated from the original text.

A FÖLDRAJZI NEVEK JÓKAI MŰVEIBEN

T. SOMOGYI MAGDA – TINER TIBOR

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest –
MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, Budapest
somogyi.magda@btk.elte.hu; tiner.tibor@csfk.mta.hu

1. Jókai vilásképe és műveinek helyszínei

Jókai Mór ma is a magyar irodalom legismertebb képviselője itthon és világszerte. Műveit már 1850-től fordították németre, azóta több mint 25 nyelven jelentek és jelennek meg elsősorban regényei és elbeszélései. Ő maga ezen kívül is fontosnak tartotta a magyarság hírnevét öregbíteni a világban, és talán még fontosabb volt számára a világot megismertetni olvasóközönségével. Nem csupán a nagyvilág közeli és távoli tájainak ábrázolására utalunk, hanem arra is, hogy Jókai látóköre minden tekintetben igen széles horizontot fogott át. Nemcsak érdekelte, de lehetőség szerint kora tudományos színvonalának megfelelően alaposan tanulmányozta a csillagászatot, a botanikát, az ásványtant, a geológiát, a földrajzot, a néprajzot, és természetesen élénk érdeklődéssel figyelte korának eseményeit is.

Erősen foglalkoztatta a magyar és a világtörténelem is. Ennek megfelelően a tér mellett az idő is lényeges tényező sok Jókai-műben, mert az író a cselekményt gyakran helyezte a múltba, és esetenként a jövőbe is. E dimenziókat tágitotta határtalan fantáziája segítségével minden irányba, akár egy művön belül is (pl. A jövő század regénye 1872). Erről Önéletírásában így vallott: „elbeszéléseim játszanak a tengereken és azok szigetein, Észak- és Délamerikában, a régi és új Egyiptomban, a caezárok Rómájában, s a forradalmi Rómában, Párisban, Londonban, Szent-Pétervárott (itt különös előszeretettel), Lengyelországban; azután az orosz sivatagokon, Szibériában, Kamcsatkában” (Jókai 1904: 36).

2. Jókai helynevei mint az áttekintés tárgya

Jókai hatalmas életműve az irodalmi névadás vizsgálata szempontjából is kimeríthetetlen kincsesbánya. Regényeinek kritikai kiadása esetenként szentelt némi figyelmet a névadási motivációknak, illetőleg a szereplők és a helyszínek neveinek a valósághoz fűződő viszonyát is igyekezett feltárni, de csak egyes esetekben. Ebben a vonatkozásban a már említett A jövő század regénye jegyzetanyaga figyelemre méltó (Zöldhelyi 1981).

Jókai írói névszótára egyelőre csak terv, viszont az már az előmunkálatokból is látszik, hogy óriási anyagot kell feldolgozni. A helyszínek és színterek rendkívüli gazdagságát tükrözik a földrajzi nevek vagy a névtanban szakszóként inkább használatos helynevek is, amelyek megfejtése nem egy esetben próbára teszi nemcsak a névkutatót, hanem a földrajzzal foglalkozó szakembert is. Jókai enciklopédikus topográfiai ismeretei nemcsak a korabeli magyar vonatkozású helynévanyaggal kapcsolatosan bizonyulnak alaposnak, hanem szinte az egész – az ő korában leírt – világra kiterjednek, sőt a cselekménytől függően a történeti helynévanyagra is.

Most egyelőre csak azt szeretnénk bemutatni, hogy mennyire sokrétű Jókai helynévadása, és azt igyekszünk szemléltetni, hogy ez a változatos névanyag hogyan függ össze a valós helynevekkel. A kitalált helynevek névfunkciója, szerkezeti felépítése is külön elemzés tár-

gya, mennyire valószerűek, illetőleg mennyire illeszkednek a cselekményhez, a megjelenített környezethez, és mennyire illeszkednek bele abba a névrendszerbe, amelyet az adott történet meghatároz.

Áttekintésünkben nem térünk ki az irodalmi műelemzésben fontos szempontokra, a helyszínválasztás okaira, csak utalunk ezek fontosságára egy-egy regény szempontjából (vö. Fábri 1991: 40–45). Nem foglalkozunk a névváltozatokkal, ezen belül az írásváltozatok (vagy elírások) problematikájával sem, ebben a kérdésben az egyes kötetek, művek kritikai kiadásainak szerkesztői, sajtó alá rendezői az aktuális jegyzetekben közlik álláspontjukat.

A tervek szerint a Jókai-névszótárban helyet kapnak a különféle asszociált és intertextuális nevek, mivel ezek az író világképét erősen árnyalják. Most azonban ezektől – legyenek akár bibliai, akár mitológiai vagy egyéb utalások – eltekintünk, mert a valós, illetve fiktív helynevek alkalmazásának vizsgálata szempontjából érdektelenek.

3. A helynevek csoportosítása a valósághoz fűződő viszonyuk alapján

A Jókai-művekben előforduló helynevek funkciója és viszonyuk a valósághoz meglehetősen összetett. A legegyszerűbb névválasztási, névalkalmazási stratégia, amikor valós helynevet alkalmaz az író, fenntartva az írói szabadságot arra, hogy részben vagy egészben kitalált történetet jelenítsen meg a kiválasztott helyszínen. A név valóságosságához nem fér kétség, így a cselekmény is valószerűnek tűnik.

Bonyolultabb a helyzet, amikor a helynév valós, de a cselekmény, a helyszín leírása alapján az derül ki, hogy földrajzilag máshol helyezkedik el. Ha összefüggést keresünk, illetőleg valóságtartalmat, nem mindig lehet eldönteni, hogy tudatos-e ez a névfelhasználás, vagyis névátthelyezéssel van dolgunk, vagy pedig az író egyszerűen nem tudta, hogy ezen a néven létezik település, és az egybeesés a véletlen műve, esetleg valamikor hallott róla, de elfelejtette, és amikor nevet keresett, ez a név öntudatlanul bukkant fel.

Tudatos névadásról van szó azokban az esetekben, amikor az író szándékosan nevez át egy valós helyszínt, amelyet ábrázolni akar, viszont valamilyen okból nem szeretné egyértelműen megnevezni. A név, amelyet ilyenkor választ, fiktív név.

A valóság és fikció szempontjából a legtisztább eset az, amikor kitalált helyszínnek az író kitalál egy nevet. Ezek a nevek lehetnek valószerűek, ha az a cél, hogy a történet hitelesnek tűnjön; és lehetnek hangzásukban és/vagy jelentésükben a mondanivaló szempontjából motivált, sőt beszélő nevek is.

Külön érdekes, amikor egyazon történeten belül valós és kitalált helynevek váltakoznak, tehát a hitelesség, a hihetőség és a fikció mind szerepet kapnak a névadásnál, illetőleg névhasználatnál. A valóság és a fikció szempontjából érdekes J. Soltész Katalin megállapítása, mely szerint a földrajzi nevek esetében az atmoszférateremtő szerep a leglényegesebb, a befogadás szempontjából valóságos és valószerű egyre megy: az olvasó az általa nem ismert, kompetenciáján kívül eső neveket nem szokta visszakeresni (vö. 1979: 459). A beszélő nevek, illetőleg a hangzásukban vagy jelentésükben erősen motivált helynevek kérdésköre természetesen túlmutat ezen a problémán.

3.1. A valóságos irodalmi helynevek Jókainál

Az óriási helynévanyagot, amellyel Jókai dolgozott, korabeli és történelmi térképekből, leírásokból merítette. Nem ismerjük minden forrását, sok esetben nem tudjuk, hogy gyakran elírt adatait honnan vette, de főleg német térképek alapján dolgozott. Könyvtárában megvolt

Adolf Stieler Handatlas című munkája 1870-ből. Több művénél is bizonyítható, hogy ez egyik fő forrása volt (vö. Zöldhelyi 1981: 626). Egyébként művei helyszíneinek a felderítéséhez világtérkép kell; bár akadnak azonosítási nehézségek elsősorban a minden bizonnyal szándéktalan elírások vagy pontatlan adatok felhasználása miatt.

A történelmi tárgyú művekben a régi korok nevei (*Nagyhid utca*, *Ister*, *Lutum* stb.) is előbukkannak, ezek megfeleltetéséhez régi térképek, feljegyzések stb. kellenek.

3.1.1. Valós helyszín – pontos leírás, pontos elhelyezés

Jókai és a térkép viszonyát néhány szemléletes példával mutatjuk be. Topográfiai pontosságra törekvését bizonyítja a *Nepean-sziget* földrajzi helyzetének részletes meghatározása az országos ismertséget meghozó, korai (1845), azonos című elbeszélésben. A név egy létező csendes-óceáni kicsi kopár szigetet jelöl, melyet Jókai útmutatása alapján kereshetünk a térképen: „Százhusz [tengeri] mérföldnyire Botany-Baytől [öböl Sydney mellett] a napfordítokon [Baktérítő] felül fekszik három sziget: egyik a *Norfolk*-, másik a *Fülöp*-, harmadik a *Nepean-sziget*.” (Elb. 1: 13.) A helymeghatározás pontosságát igazolhatjuk (vö. 1. ábra).

A különböző városokban játszódó történetek hihetőségét, esetleges valóságalapját a sokaktól jól ismert, de legalábbis a korabeli várostérképeken pontosan elhelyezhető utcanevek nagymértékben erősítik. Az egészen más kérdés, jelen tárgyunkhoz nem tartozik, viszont a műelemzők számára érdekes lehet, hogy mely művekbe és milyen ábrázolási céllal kerülnek be ezek az utcák. Számunkra most az az elsődleges, hogy bemutassuk, a felsorolt utcanevek valóságok, azonosíthatók, még akkor is, ha megnevezésük esetenként pontatlan.

Természetesen jelen áttekintés szűkre szabott keretei közt mindössze a leggyakrabban előforduló városokra vonatkozóan csak néhány példát említünk a kritikai kiadás megfelelő helyére zárójelben hivatkozva. A térképek közlésétől – hely hiányában – el kell tekintenünk. Ugyancsak zárójelben közöljük a mai megfelelést, azonosítást segítő információkat.

A régi pesti utcák közül a reformkort, az 1838-as nagy árvizet felidézve több egykori utcanév is előfordul a KZ-ban, pl. *Városliget utca* (2: 22; ma: Bródy S. u.), *Úri utca* (2: 240; ma: V. k. Petőfi S. u.), *Stáció utca* (2: 197; ma: VIII. k. Baross u.), *Nagyhid utca* (2: 201; ma: V. k. Deák F. u.).

A RR-ban is találunk korabeli (18. sz.) pesti utcaneveket, pl. *Alsó-bajor utca* (343; ma nincs meg, az V. k.-i Ferenciek templomával szemben volt), *Miseriek utcája* (7; ma: Városház u.), *Újvilág utca* (484; nagyjából a mai V. k. Semmelweis u.).

A 17. századi Pest szörnyű állapotát leírva az olvasót jellemzően a saját korának helyismeretéhez utalja: „a *Kígyó utca* táján van felállítva a sertésállásuk, ahol mindig kész számukra a posvány. Ez az egész kereskedése Pestnek... A *Király utcától* kezdve a *Nagyhid utcán* végig egy bűzhödő árok vágja keresztül a város közepét, melynek partjait embermagaságnyi dudva lepi, s amely házak az ároknak fekszenek, vesszőből font és sárral tapasztott sövénnel vannak bekerítve; ... a legutolsó rongyos kalyiba ott van, hol most a redout-épület áll, azzal vége a városnak” (TVM 116). Az egykori bűzös árokról az *ESM*-ben is olvashatunk: „A *Nagyhid utca* helyén vonult végig a várost védő árok, egy bűzös, dögletes hely, telehányva a partjai szeméttel, tört cserepekkel, s annál is rosszabb dolgokkal” (2: 153).

A GSz. a már említett *Stáció utca* (ma: VIII. k. Baross u.) környékén játszódik. Jókai e kései művében (1890) is elkalauzolja olvasóit a korabeli belvárosban. Az utcaneveket, amelyek nagyrészt megegyeznek a maiakkal, mi kurziváltuk a figyelemfelkeltés érdekében: „A *Bécsi utcáig*, ahol a nagy divatüzlet van, aminek kegyed dolgozik, könnyű eljutni az *Erzsébet téren* keresztül. [...] De a *Hatvani utca* [ma: Kossuth Lajos utca] sarkáig ilyen kegyedforma

kisasszonynak csak a következő marschroután át lehet elkerülni. A *Stáció utcán* végig; mégpedig a baloldali gyalogjárón: a jobboldali már kávéházak előtt visz el. Onnan a *Széna téren* [ma: Kálvin tér] keresztülvágva a *Kecskeméti utcán* végig a *Szerb utca* sarkáig. Ott azután hirtelen átvágni a jobb oldalra; mert az *Egyetem téren* rendszeren fiatal urak csoportosulnak, akik az elhaladó szép leányt szó nélkül nem hagyják.” (117–118).

A Jókai-regények visszatérő helyszíne Bécs, így a bécsi utcák neveinek gyakori előfordulása is jellemző. Az érdekes az, hogy ezeknek a neveknek szinte mindegyike máig fennmaradt. A *Maximilián utca* (FGy 2: 15) a kivételek közé tartozik, 1919 óta Mahler nevét viseli, így a térképen az Opera mellett ma *Mahlerstrasse* néven találjuk. Az utcáknak a (Jókaitól) magyarra fordított nevükkel is találkozhatunk valamely regény lapjain, de az azonosítást ez sem akadályozza, pl. *Verestorony utca* (= Rotenturm Strasse, ÉK 529). Tucatszám lehetne sorolni az idevonatkozó példákat, de a továbbiakban – terjedelmi korlátok miatt – csak a legismertebb utcákat említjük egy-két regénybeli előfordulásukkal, pl. *Kaiserstrasse* (KEF 1: 233), *Singerstrasse* (a város központját a Ringgel összekötő utca, uo.1: 217); *Kärtnerstrasse* (ML 320), *Bank gasse ~ Bankgasse* (uo. 379, KK 2: 33, 165).

A szintén gyakori színhelyként szereplő párizsi utcák esetében sem jellemző a névváltozás, némelyik ugyan többféle írásmóddal olvasható, de ma is jól beazonosíthatók, és akár a térképet böngészve, akár a helyszínen sétálva, az olvasó fel tudja idézni a Jókai-regények cselekményét. Itt is csak néhány példát van módunk említeni, pl. *Rue des Blancs Manteaux* (utca a levéltár mellett 20), *Rue des Ours* (helyesen: Rue aux Ours, NV 5), *Rue Mouffetard ~ Mouffetard utca* (szűk utca a diáknegyedben, uo. 35, EMN 117), *Rue Rivoli ~ Rue de Rivoli* (NV 44, JNy 85), *Rue Saint Martin ~ rue St. Martin* (NV 5, ÉK 453), *Rue Arras* (EMN 118), *Rue Vivienne ~ Rue de Vivienne* (uo. 109, JNy 111).

3.1.2. A helyszínek, helynevek forrásai – névválasztási, névadási motivációk

A művek keletkezésének hátterét feltáró tanulmányok csak közvetetten keresik a választ a névadási motivációkra. A valós helyszínek kiválasztása a cselekményhez többféle forrásból táplálkozhat azon túl, hogy az író a valóság illúzióját akarja kelteni, illetőleg bevallottan a saját élményeit közvetíti, esetleg valamely történet krónikásaként tünteti fel magát.

A nyilvánvaló életrajzi kapcsolat miatt néhány hely kiemelt szerepet töltött be Jókai életében, és ez tükröződik műveiben is. Az író által nagyon jól ismert, különösen kedvelt helyszínek több művében is visszatérően megjelennek. A tárgy bősége és általános ismertsége miatt az idekapcsolható regények közül csak egy-kettőre utalunk. *Komárom* (ECs, AE), *Pozsony* (EMN, MM); *Tardona* és a *Bükk* (TH, BL); *Pest és Buda*, illetőleg *Budapest* (KZ, SzB, GSz).

Nagyon fontosak a különböző úti élmények, utazásai, tanulmányútjai szinte nyomon követhetők regényírói munkásságában. Erdélybe többször is elutazott, legjelentősebbek az 1853-ban, 1858-ban és 1876-ban tett nagyobb utazásai, ahol számos településre ellátogatott, van, ahová többször is (vö. 2. ábra). Ezek hatása több művében elég közvetlenül megjelenik (BV, SzG). Különösen igaz ez az EI esetében, amely műre egyébként tudatosan készült, és a regény olasz földön játszódó részei is saját élmények hatása alatt születtek, tehát a helyszínek valóságossága szinte kézzel fogható. Megjegyzendő, hogy erdélyi tárgyú műveket már azelőtt is szívesen írt, hogy személyesen járt volna Erdélyben, de a későbbiekben is nagy hatással voltak rá olvasmányai, különösen Orbán Balázs műve. Az utazásokkal kapcsolatban érdemes megemlíteni 1899-es hortobágyi útját, amelyből a „pusztai regénye” fakadt (SR 1892).

A helyszínválasztásban nagy szerepet játszottak az olvasmányélmények, illetve esetenként a közvéleményt is foglalkoztató hírek, események. Elég csak arra utalni, hogy a deb-

receni krónikák olvasása számos elbeszélést is ihletett, Lőcse történetének egy időszakát is regénybe foglalta (LFA).

Az inspiráló hírek, események több kalandos történet megírására ösztönözték a nagy mesemondót. Így született az utolsó regénye is (APNI 1904), amelyet a déli tengereken hajózó különc Habsburg főhercegnek, az Orth Jánosként közismert János Szalvátornak a közvéleményt és a sajtót erősen foglalkoztató 1890-es eltűnése ihletett. A főherceg ugyan feltehetőleg a tengerbe veszett, de Jókai szerint csak kivonult a világból egy távoli szigetre. Az író sosem tartotta vissza, hogy valós helyszíneket elsősorban a képzelet alapján kellett ábrázolnia. Természetesen olvasott különböző beszámolókat, de ahol hiányzott az ismeret, hiányos volt a mások leírása, fantáziáját hívta segítségül. Így tudja megjeleníteni többek között az Északi-sarkot (ÉÉP), Dél-Amerikát (JSzR stb.).

Arról már volt szó, hogy erdélyi útjai előtt is többször helyet kapott különböző erdélyi tájak ábrázolása az egyes műveiben. Közismert, hogy a megkapó tájleírást a Vaskapu különleges látványáról (AE) még jóval azelőtt alkotta, hogy ő maga személyesen járt volna arra. Meggyőzően írt orosz tájakról, városokról is (KEF, SZH, JSzR) anélkül, hogy bármelyiket maga is látta volna.

3.2. A fiktív helynevek

Jókai történeteinek nagy része valóságalapú, vagy legalábbis elbeszélésükkor az írója a valóság látszatát igyekszik kelteni. A helyszínválasztás is ehhez igazodik. Ugyanakkor sok esetben a valóságot el kell rejteni, át kell alakítani, hogy senki ne ismerjen magára, illetve véletlenül se lehessen valakit azonosítani. Jókainál elsősorban ehhez kellenek a kitalált helynevek, amelyek megfejtése már a szövegkritikai kutatások terepe.

3.2.1. Valós helyszín átnevezése

Tipikus névadási stratégia, amikor az író egy a valóságban létező települést részben vagy teljesen beemel művébe úgy, hogy azonosítható legyen, de más, kitalált nevet ad neki. Pontosan leírja a kis bükki falut és az odavezető utat (BL 81, 84), amely egyértelművé teszi a látkép és a térkép alapján, hogy *Alacskára* kell gondolni (vö. 3., 4. ábra), de a regényben ez a település *Barátfalvaként* jelenik meg.

3.2.2. Fiktív helyszín fiktív névvel

Jókainál gyakoribb, hogy valószerű történet valószerű helyszíneként számos valós jellemzővel, valós környezetbe helyezett településnek ad fiktív nevet, mégpedig valószerűt. Pl. *Kárpátfalva*, *Nagykunmadaras*, *Szentirma*, *Tiszavárad* (EMN), *Lankadomb* (MM), *Nemesdomb*, *Körössziget* (KEF), *Fertőszeg* (NV), *Bondavár*, *Bonda-völgy* (FGy) stb. Ezekben az esetekben nem egyszerű átnevezésekről van szó, annak ellenére, hogy némelyiküknél elég nyilvánvaló, hogy mi szolgált a fikció alapjául. Országnév is akad ilyen, pl. *Kin-tseu* leírásában (JSzR) Kínára találunk utalásokat, bár nem azonosíthatjuk a kettőt.

Külön kérdéskörbe tartoznak a Jókai-művekben kevésbé jellemző, helynévrendszerhez nem illeszkedő, valószerűtlen fiktív nevek, pl. *Otthon* (JSzR), *Tuhutum vármegye* (KK), illetve a titkolózó nevek: *X vármegye*, *Y vármegye* (KZ).

3.2.3. Fiktív nevek – névát helyezések

Meg kell említeni, hogy találunk olyan települést, amelyet *Barátfalva* néven is említenek, Fényes Elek-nél (1851) is megtalálható. Ez a burgenlandi *Ollersdorf* (korábban *Ullersdorf*),

melynek a magyar neve a *Barátfalva*. Feltehető, hogy Jókai erről nem tudott vagy nem vette figyelembe, és a történethez ő találta ki a nevet. Ugyanezzel a feltételezéssel élhetünk a *Kőhalom* (KZ) és a *Dudar* (BL) helynevek esetében is, amelyek szintén megtalálhatók valós helynévként már Jókai korában is, de egészen más vidéken.

3.2.4. A fiktív helynevek a névrendszerben

Jókai fiktív helyneveit vizsgálva könnyű arra a következtetésre jutni, hogy az író a névadáskor a valószerűsége törekvés vezette elsősorban. Az elnevezéseket egyértelműen a valós nevek hangalaki és morfológiai sajátságainak analógiája alapján alkotta meg nemcsak a magyar, hanem az idegen nyelvűnek szánt nevek esetében is. Erre jó példa a *Monte Vierge* (ÉK), amelynek a mintája a *Jungfrau* volt. Ugyancsak itt említhető a *Prusznóc* mint szlovák (tót) falu neve (KH). Nagyon jól illeszkedik a hasonló nemzetiségű *Rimóc*, *Varbóc* stb. települések valós nevei közé.

A magyar falu- és városnevek között is gyakoriak a *Szent*- előtagúak. Így hihető *Szentirma* (EMN, KZ) létezése is, az olvasó nem firtatja hogy volt-e *Irma* nevű szent (vö. Farkas 2007: 150). Még inkább jellemzőek az utótagok, amelyek fiktív előtagokkal vagy létező, de csak más utótagokkal kapcsolt előtagokkal együtt szolgálnak helynévként Jókai számára, pl. *Almásfalva*, *Kárpátfalva*, *Kokánfalva*, *Petrőcfalva*; *Bondavár*, *Dolnavár*, *Tiszavárad*; *Fertőszeg*, *Körössziget*, *Lankadomb*, *Nemesdomb*, *Bonda-völgy*.

Megjegyzendő, hogy a Kis Miska birtokaként említett (EMN) *Almásfalva* fiktív volta meglepő, annyira beleillik a valós nevek sorába. *Almás* nevű települést többet is találhatunk a különböző jelenkori és történeti névtárakban, de *Almásfalva* csak egyetlenegyszer bukkan fel egy 1601-es székely oklevélben (vö. Szabó T. 2005: 7), feltehetően ebben az esetben alkalmi névkiegészülésre bukkantunk. A településnevekben nagyon elterjedt *-falva* utótag ingadozó használatával többen foglalkoztak, legutóbb Tóth Valéria (2008: 70–79) és Bárh János (2010: 196–197).

A Jókai-példák közül a *-falva* utótagúak közül *Petrőcfalva* érdekes még mint a korabeli névadás tipikus esete az írói ábrázolásban:

„– Hiszen nem is azt kérdeztem, hanem hogy hová való szolgabíró vagyok én?

– Petrőcfalvi! Tudja meg ön. Ezentúl nem Prusznóc, hanem Petrőcfalva; minden falunak magyar neve lesz, minden embernek magyar neve lesz.” (KH 1: 25).

Jókai a helynévalkotás során élt a névképzőkkel is. Az *-s* képzőt alkalmazza pl. a *Burjános* (FV), *Madaras* (EMN), *Szunyogos* (KEF), a *-d*-t, – ahogy erre Bényei Ágnes is felhívja a figyelmet (2007: 59) – pl. a *Talpad* (EMN) és a *Pityód* (ÉK) faluneveknél. Érdekes, hogy a szóképzéssel létrehozott fiktív nevek között gyakrabban találunk jelentésükben motivált beszélőnévszerű helyneveket.

4. Összegzés, kitekintés

A Jókai által felhasznált valós helynevek száma – ha itt eltekintünk is az intertextuális névemlétektől – nagyon tekintélyes, mindenképpen legalább négyjegyű. Ennél pontosabban a Jókai-névszótár anyagának teljes összegyűjtéséig nem mondhatunk. Vannak jellemző, sokszor visszatérő helyszínek, különösen azok a városok, települések, amelyekhez az író személyesen kötődött (vö. Fábi 40–44), de szívesen helyezte a cselekményt egzotikus vagy extrém környezetbe is, amelyek azonosítása a térképen a legtöbbször a nagyfokú kartográfiai pontosságra törekvés miatt sikeres.

Természetesen Jókai sok esetben alkotott fiktív helyneveket is, de ezek a valós nevekhez képest mennyiségileg elenyészőek, néhány tucatra becsülhetjük őket. A fiktív helynevekkel kapcsolatosan a legszembevetőbb, hogy a legtöbbjük meglehetősen valószerű, nagyon jól illeszkednek a valós névrendszerbe, és mind a névalakok, mind a helyszínek mintái is felderíthetőek. Ebben is sokat segítenek a térképek, hiszen Jókai szívesen részletezi a környezetet sokszor valós néven említett létező földrajzi helyek által meghatározva. A beszélő nevek ebben a körben nem jellemzőek, bár egy-kettő akad.

Még számos, a kérdéskörrel kapcsolatos témát lehetne érinteni, pl. Jókai viszonyát a névfordításokhoz vagy a személynevek és a helynevek összefüggéseit. Itt még utalhatunk arra, hogy Jókai műveiben is mennyire meghatározóak a helynév eredetű családnevek, különösen érdekesek azok, amelyek valamely az író által alkotott fiktív helynévhez kötődnek. Külön tanulmány tárgyát képezik azok, amelyek a későbbiekben bekerültek a ténylegesen viselt családnevek közé, és ma névkincsünk elemei (vö. Farkas 2007).

Összességében e rövid áttekintés alapján is megállapítható, hogy Jókait a helynevek kiválasztása és megalkotása esetében egyaránt a hihetőség és hitelesség vezérelte mint írói cél. Ezt szolgálják a tudatos névelhallgatások, a valós és a fiktív nevek keverése, és az a tény, hogy a legvalószínűbb földrajzi neveket megtaláljuk a térképeken, a legvalószínűbbek pedig csak az író fantáziájában léteztek.

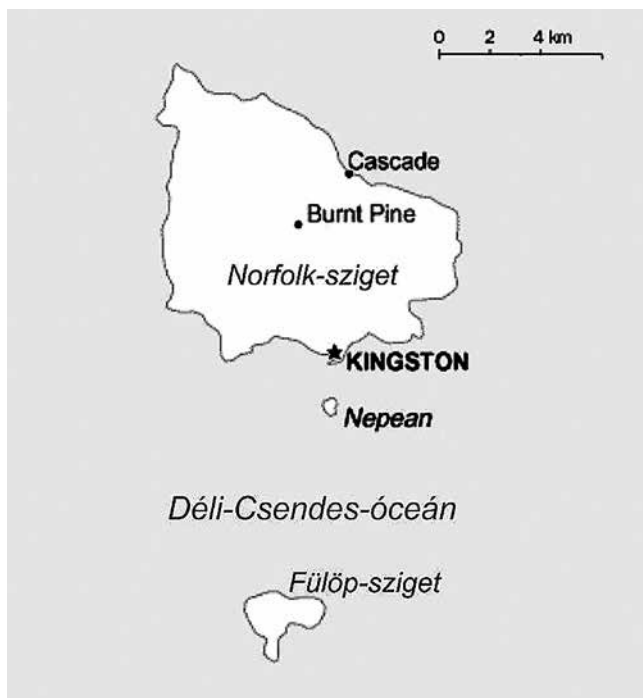
Hivatkozások

- Bárh János 2010. *Székelzföldi történeti helynevek nyelvi elemzése. Névzföldrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárában*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- Bényei Ágnes 2007. Helységnévképzők a fiktív nevek körében. *Névtani Értesítő* 29: 57–63.
- Fábri Anna 1991. *Jókai–Magyarország. A modernizálódó 19. századi társadalom képe Jókai regényeiben*. Skiz, Budapest.
- Farkas Tamás 2007. *Kárpáti, Kárpáthy és a Kárpáti-k*. Egy új keletű magyar családnév művelődéstörténete. In: Hoffmann István – Juhász Dezső szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.)*. Debrecen–Budapest. 147–164. (http://mek.oszk.hu/05100/05146/pdf/hunkong2006_3.pdf)
- Fényes Elek 1851. *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik*. Pest.
- Jókai Mór 1904. Önéletírásom. In: Beöthy Zsolt szerk. *Jókai Mór önmagáról. Önéletrajz és egyéb megemlékezések*. Franklin Társulat, Budapest. 1–52.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév jelentése és funkciója*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó T. Attila 2005. *Udvarhelyszék*. Szabó T. Attila kéziratos gyűjtéséből közléteszi Hajdú Mihály és Bárh M. János. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 6. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Tóth Valéria 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Vita Zsigmond 1975. *Jókai Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- D. Zöldhelyi Zsuzsa 1981. Jegyzetek. In: *Jókai Mór, A jövő század regénye I*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte D. Zöldhelyi Zsuzsa. 541–911.

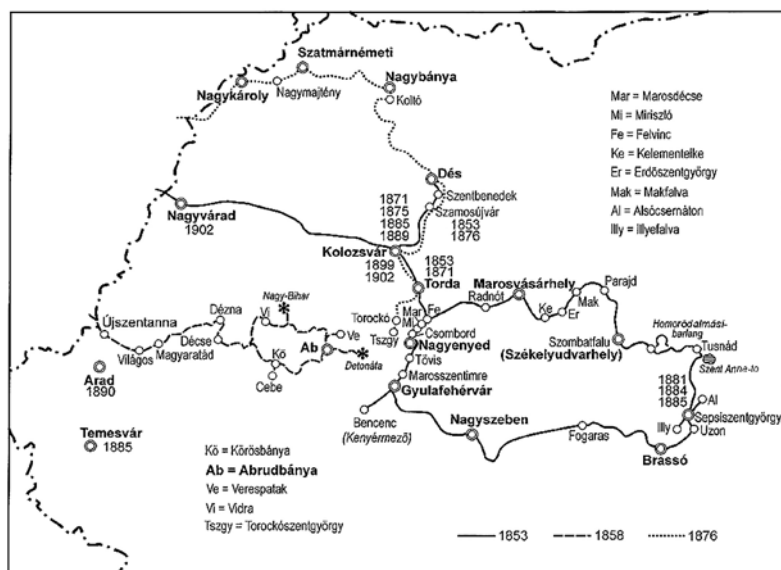
**A Jókai Mór Összes Művei sorozatban az Akadémiai Kiadónál
ún. kritikai kiadásban megjelent fent hivatkozott művek rövidítésjegyzéke:**

- AE = *Az arany ember* (1872), I–II, kiad. Oltványi Ambrus, 1964 (Regények, 24–25).
 APNI = *Ahol a pénz nem isten* (1904), kiad. Kókay György, 1971 (Regények, 71).
 B = *Bálványosvár* (1883), kiad. Téglás Tivadar, 1964 (Regények, 43).
 BL = *A barátfalvi lévita* (1898), kiad. Molnár József, 1969 (Regények, 63).
 ECs = *Az elátkozott család* (1858), kiad. Harsányi Zoltán, 1963 (Regények, 11).
 EÉP = *Egészen az Északi-pólusig!* (1876), kiad. 1976 (Kisregények, 2).
 EI = *Egy az Isten* (1876–77), I–II, kiad. Szekeres László, 1970 (Regények, 69–70).
 ÉK = *Az élet komédiásai* (1875), kiad. Kulcsár Adorján, 1967 (Regények, 31).
 Elb. = *Elbeszélések* (1842–1848), kiad. Oltványi Ambrus, 1972.
 EMN = *Egy magyar nábob* (1853–54), I–II, kiad. Szekeres László, 1962 (Regények, 5–6).
 ESM = *Eppur si muove. És mégis mozog a föld* (1872), I–II, kiad. Margócsy József, Margócsy-syné Oberländer Erzsébet, 1965 (Regények, 22–23).
 FGy = *Fekete gyémántok* (1870), I–II, kiad. Nacsády József, 1964 (Regények, 20–21).
 FV = *Felfordult világ* (1863), kiad. Orosz László, 1963 (Regények, 15).
 GSz = *A gazdag szegények* (1890), kiad. Gergely Gergely, 1969 (Regények, 54).
 JNy = *Egy játékos, aki nyer* (1882), kiad. Nacsády József, 1966 (Regények, 26).
 JSzR = *A jövő század regénye* (1872–74), I–II, kiad. D. Zöldhelyi Zsuzsa, 1981 (Regények, 18–19).
 KEF = *A kőszívű ember fiai* (1869), I–II, kiad. Szekeres László, 1964 (Regények, 27–28).
 KH = *Akik kétszer halnak meg* (1881–82), I–II, kiad. Gergely Gergely, 1966 (Regények, 39–40).
 KK = *A kiskirályok* (1885), I–II, kiad. Oltványi Ambrus, Újházy Sándor, 1968 (Regények, 48–49).
 KZ = *Kárpáthy Zoltán* (1854), I–II, kiad. Szekeres László, 1963 (Regények, 8–9).
 LFA = *A lőcsei fehér asszony* (1885), I–II, kiad. T. Hajós Éva, 1967 (Regények, 46–47).
 ML = *A mi lengyelünk* (1903), kiad. T. Hajós Éva, 1969 (Regények, 66).
 MM = *Mire megvénülünk* (1865), kiad. Orosz László, 1963 (Regények, 16).
 NV = *Névtelen vár* (1877), kiad. Harsányi Zoltán, 1965 (Regények, 34).
 RR = *Rab Ráby* (1879), kiad. Kovács Győző, Nagy Miklós, 1966 (Regények, 38).
 SzG = *Szegény gazdagok* (1860), kiad. Téglás Tivadar, 1962 (Regények, 12).
 SzH = *Szabadság a hó alatt vagy a „Zöld könyv”* (1879), I–II, kiad. D. Zöldhelyi Zsuzsa, 1965 (Regények, 36–37).
 TH = *A tengerszemű hölgy* (1890), kiad. Szekeres László, 1972 (Regények, 55).
 TVM = *Török világ Magyarországon* (1852–53), kiad. Oltványi Ambrus, 1963 (Regények, 4).

Mellékletek

1. ábra. A Nepean-sziget a Csendes-óceán térképéről

2. ábra. Jókai nagyobb erdélyi útjai (Vita Zsigmond [1975] alapján szerk. Tiner Tibor)

3. ábra. Barátfalva alias Alacska

4. ábra. Alacska mai látképe

T. Somogyi, Magda – Tiner, Tibor

Geographical names in Jókai's oeuvre

It is a well-known fact that Mór Jókai with his monumental oeuvre is the most famous Hungarian writer. Actions of his novels and short stories are set in a number of places and geographical areas, not only in Hungary and Europe but nearly in all parts of the globe as well. So, the place-names occurring in his works are not only countless, but very different. We can divide them into two main groups: realistic place-names and fictitious place-names. (Our study will not deal with intertextual place-names.)

Realistic place-names used by Jókai may be old ones or existing geographical names during the writer's age, we can find them on ancient or period maps. It is very important and a characteristic of Jókai's fictitious place-names that they may fit the realistic names in their morphological and phonetic features too.

In his novels and stories Jókai has always aspired to accuracy in topography, which effort can be clearly seen on the few maps found in this study. The mixture of realistic and fictitious place-names in Jókai's works presents the stories as if they all really happened. In our study there is a series of examples illustrating the different groups of place-names used by Jókai.

A KÖZÉPMAGYAR MÚLT IDŐK RENDSZERÉNEK VIZSGÁLATA DIMENZIONÁLIS NYELVÉSZETI KERETBEN

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest
szentgyorgyi.rudolf@btk.elte.hu

1. A vizsgálat célja és dimenzionális nyelvészeti megközelítésmódja

„A dimenzionális nyelvészet olyan új interdiszciplináris tudományterület és vizsgálati módszer, amely az időbeliség tengelye mentén elhelyezkedő történeti nyelvészet, a térbeliség dimenzióját kibontó geolingvisztika, valamint a társadalmi, kulturális tényezők hatásait elemző nyelv- és társadalomtudományi irányzatok eszköztárát és eredményeit integrálja” (Juhász 2011: 61). A dimenzionális szemléletmód „a nyelvi változatosságot és változékonyságot a nyelvhasználat lényegi tulajdonságának tekinti” (Farkas 2014a: 41). (A módszer további szempontjainak összefoglalását lásd: Szentgyörgyi 2015; vö. még: Juhász 2002; Farkas 2014b.)

A nyelvhasználat változatossága és változékonysága sajátosan ragadható meg a stílusban, mely „nyelvi-stilisztikai szinteken meglévő változatok, variánsok közötti válogatással, majd elrendezéssel jön létre” (StilLex. *Stílus*). Mindez szoros kapcsolatban áll az írás- és beszédművek műfajával – és ezúttal nem csupán irodalmi műfajokra gondolhatunk –, az „egyes műfajok ugyanis témakörüknek, céljuknak [...] megfelelő stílust alakítanak ki” (StilLex. *Műfaj*). A stílus, illetve vele összefüggésben a műfaji meghatározottság kétségtelenül az ún. humán dimenzió összetevőikhez tartoznak, mely „magában foglalja a nyelvhasználó társadalmi, kulturális és lélektani meghatározottságát” (Szentgyörgyi 2015: 612; vö. StilLex. *Stílus*).

A hagyományos nyelvtörténetírás az igei paradigmák változását az idő tengelye mentén írja le, változatait pedig a térbeliség dimenziójában helyezi el. A szociokulturális meghatározottság szerepével az ilyen irányú vizsgálatok nemigen számolnak. A tanulmány közép-magyar kori kéziratok források három kiválasztott (egyben reprezentatív) szemelvényével – esettanulmányként – arra kíván rámutatni, hogy különböző forráscsoportokra műfajfüggő választás eredményeiként is jellemző lehet az adott korban párhuzamosan egymás mellett élő, eltérő grammatikai részrendszer, esetünkben múltidő-rendszer. A jelen kutatásban tehát az ún. humán dimenzió kerül a kutatói figyelem középpontjába.

2. Múltidő-rendszerünk ki- és leépülése

Anyanyelvünk önálló életének kezdetén feltételezhetően csupán egyetlen múlt idővel rendelkezünk, az alapnyelvből örökölt $j > i$ jelű (a későbbi -á/-é jeles) múlt idővel (E. Abaffy 1991: 105; Sárosi 2003: 150). Az ómagyar kor utolsó évszázadának kódexem-

lékei a kijelentő módot tekintve négyelemű¹ (az *-á/-é* és a *-t[t]*² jeles egyszerű múlt idők, továbbá a *ø + vala*, és a *-t[t]* + *vala* szerkesztésű összetett múlt idők³), zárt, az aspektus és a tempus mentén szerveződő (Szentgyörgyi 2014: 264–265) múltidő-rendszert reprezentálnak. E rendszer felbomlása esetleg már az ómagyar kor végén (É. Kiss 2008: 21), de legkésőbb a középmagyar kor korai szakaszában megindult. Tudvalevő, hogy e „leépülési folyamat” eredményeként – a köznyelvben és nyelvjárásaink többségében – ismét egyetlen (de nem az ómagyar kor elejével egyező) múlt időnk maradt: a *-t/-tt* jeles.

Nem kapcsolódik szorosan okfejtésünkhöz, de megjegyezzük, hogy nem feltétlenül a rendszer „leépüléséről” van szó. Releváns források híján ugyanis semmi okunk nincs azt feltételezni, hogy a szakrális-fordítói nyelvhasználaton túl valamennyi ómagyar kori regiszterben is kiépült volna a nyelvemlékeinkből ismert, zártnak tűnő múltidő-rendszer. Nem elképzelhetetlen, hogy például a beszélt nyelvi regiszter(ek)ben soha nem is épült ki teljesen – vagy nem a fennmaradt nyelvemlékeinkből ismert formában valósult meg (lásd egyes, több múlt időt őrző mai nyelvjárásainkat) –, azaz a középmagyar kor egyszerűbbé vált múltidő-rendszere nem feltétlenül „leépülés” eredménye. (A kérdéshez lásd még: Hegedűs 2016: 75.)

3. Az újmagyar kor

A középmagyar kor vizsgálata előtt célszerű egy pillantást vetni az e korszak utáni időszakra. Az újmagyar kor történeti grammatikája híján a források adataira tudunk csupán hagyatkozni. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy e korra például az összetett múlt idők szinte teljesen eltűntek. (Teljesen a mai napig sem, stilisztikai vagy nyomatékosító funkcióval ma is mondható pl. „amint *mondottam volt*”). Az elbeszélő múlt azonban az újmagyar korban még élőnek tűnik.

3.1. Petőfi Sándor Hazámban című verséből idézünk: „Rég volt, igaz, midőn e jegenyék / Árnyékain utószor **pihenék** [...] / Midőn az ősi háznak küszöbén / A búcsu tördelt hangját **rebegém**; / S a jó anyának áldó végszavát / A szellők már régen **széthordozák**. / Azóta hosszú évsor **született** / És hosszú évsor **veszte** életet, / S a változó szerencse szekerén / A nagyvilágot **összejártam** én. / A nagyvilág az életiskola; / Veritékemből ott sok **elfolya**, / [...] [a tapasztalás] Sötét pohárból annyszor **kinált**, / Hogy ittam volna inkább a halált!” (Petőfi 1972: 13). A versidézet alapján úgy tűnik, hogy költőnk az elbeszélő múlt időt gyakrabban használja, mint a *-t* jeles múlt időt. Ha pedig közelebbről megvizsgáljuk e szöveget, az is feltűnhet, hogy a versben a két múlt idő használata között nemigen figyelhető meg funkcionális különbség: az előfordulások többségét rímkényszerre, egy előfordulást (*veszte*) metrumkényszerre⁴ vezethetünk vissza. Mindezen túl természetesen számításba kell vennünk,

1 Szórványosan előfordul még *-á/-é* + *vala* szerkezet is (Hegedűs 2016: 79).

2 Forrásaink tanúsága szerint a *-t* jeles befejezett jelen (praesens perfectum logicum) funkcionális ártértékelődése befejezett múlttá (praesens perfectum historicum), és ennek következtében a *-t* + *vala* befejezett múlt (prasens perfectum historicum) régmúlttá (praeteritum perfectum) a kései ómagyar kor kezdetére megtörtént (vö. Szentgyörgyi 2014: 264–265).

3 A kései ómagyar korban felbukkanó, *volt* segédigével szerkesztet összetett múlt időket (*ø + volt* és *-t[t] + volt*) történeti grammatikáirásunk egyszerű változatokként (grammatikai szinonimákként) tartja számon, lásd Abaffy 1992: 157–164. Ugyanígy Hegedűs 2016: 77–79.

4 Korompay Klára hívta fel a figyelmemet arra, hogy romantikus költőink az elbeszélő múlt idejű alakokat gyakran azért is részesíthették előnyben, mert könnyebben voltak beilleszthetők a kötött versmetrumokba. Észre vételét ezúton is köszönöm.

hogy a romantika szerzői által különösen is kedvelt archaizmusok erőteljesebb stilisztikai motivációval rendelkeznek.

A versolvasót még inkább elgondolkodtathatják a Szeptember végén című vers első sorai: „Még nyílnak a völgyben a kerti virágok, / Még zöldel a nyárfa az ablak előtt, / De látod amottan a téli világot? / Már hó **takará** el a bérci tetőt.” (Petőfi /1972: 732). A jelenbeli hatását érzékeltető múlt időt, illetve az esetleges előidejűséget (ez utóbbit csak erőltetetten lehetne a versbe beleérteni) alkalmasint a *-t* jeles múlt idő (*takarta*) fejezhetné ki. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az alkalmazott (elbeszélő) múlt idő valójában inkább jelen idő helyett áll: „már hó *takarja* el a bérci tetőt” – így azonban nem jönne ki a versmérték. A romantika korszakának költői és írói gyakran alkalmazzák az archaizálás stilisztikai eszközt, ugyanakkor további vizsgálatok tárgya lehet, hogy ez mely esetekben rendelkezik valódi funkcionális, illetve „csupán” stílusos motivációval.

Petőfi Sándornál maradványra méltó, hogy prózai munkáiban már alig használja az elbeszélő múltat. Az Úti levelek 15. darabjában így ír: „Hát, amice, *megházasodtam* [...] Ugy van amice, én *megházasodtam*! [...] Éppen ma egy hete, hogy a költői borostyánkószorút *lehúztam* dicssugáros füleimről, akarom mondani fürteimről s helyébe a házi-sipkát **ültetém**, s a lant helyett éktelen hosszúszerű pipát tartok kezemben [...] Esküvőnk középkori regényességgel *ment végbe*, [...] folyton *mosolyogtunk* egymásra [...] A mint az esküvési szertartásnak vége *lett*, rögtön kocsira *ültünk* s *vágtattunk* ide Koltóra. [...] Hogyan *jöttem* én *ide*? kérdezed. [...] Barátom *átengedte* lakását, [...] Utazásunk idáig elég rossz időben *történt*, [...] Egy kis kalandunk is *volt* az útban ... Nagy-Bányán túl Misztótfaluban *eltört* egy kerekünk. Feleségem csak *mosolyogta* a bajt, de én dühösen *dühödtem*, s *félre mentem*, hogy feleségem ne halljon, és ott kedvem és rangom szerint *kikáromkodtam* magamat. Egyéb következése nem *lett* a dolognak, csak hogy az itteni késedelem miatt másnap *érhettünk* Koltóra. Az éjet Nagy-Bányán *töltöttük* a fogadóban ... házasságom első éjét a fogadóban! nem hiába vagyok a csárdák költője. [...] Igaz! hazugság, a mit tartanak közönségesen, hogy a házasságban megszűnik a szerelem. Én most is oly forrón, oly lángolón szeretem feleségemet, mint hajdanában nőtelen koromban, pedig már egy hét múlva két hete lesz, hogy *megházasodtam*.” (Petőfi 1847). Az elbeszélésben csupán egyetlen helyen, modorosságából alkalmazza a költő az elbeszélő múltat.

3.2. Kölcsey Antónia (Kölcsey Ferenc unokahúga) naplóját (Kölcsey 1838–1844) dolgozza fel a múltidő-használat szempontból Vass Antónia ELTE-s hallgató (kutatásai folyamatban). Figyelemre méltó, hogy a napló korai időszakában elválnak a *-t* jeles múlt idő (hétköznapi elbeszélés) a tekintélyes személyekkel való találkozás említésekor alkalmazott (tehát stílusosan motivált) *-á/-é* jeles múlt időtől:

„1838. máj. 29. Tegnap Bárá Wesselényi Miklós úr falunkba Ferencz bácsimhoz *jött*. Megérkezésén nem *voltam* jelen, de képzelem a' két nagylelkű barát örömét.” – „1838. máj. 30. Ma ismét *sziveskedett* a' nemes báró bennünket meglátogatni bácsival, emlékkönyvem **mutatám** a' kedves vendégeknek. Még én nem *irtam* ebbe? **Kérdé** jó Bátyám. Nemmel *feleltem*. Most azt **mondá** a' Bárá Ur, hogy kérjem őt egy pár sorért, 's én nem **valék** képes a' kérő szokat nagy hangon kimondani, minden parancs után is.” – „1838. máj. 31. **Elhagyá** Bárá Wesselényi Csekét, az ígérettel hogy pár hét multával megint vissza jön. Milly vigasztaló **vala** ez ígéret.”

Naplójának vége felé ez a különbségtétel (bár itt is egy tekintélyes személlyel való találkozás eseményét rögzíti) már alig figyelhető meg: „1843. okt. 1. Ma olyan rossz napom *volt*. Apám nagyon *haragudott* rám és nagyon *megszidott*. Vigyázatlan *voltam* ugyan, de

tudatlanságból. Horváth Gábor [Ung vármegye főszolgabírája] szinte egy hétig *volt* most itt, 's ez idő alatt mindég *kérte* emlékkönyvemet, hogy vihesse el és rajzolhasson bele valami tájképet. Én nem *akartam* adni könyvemet, de ő annyit *kérte*, hogy végtére *oda ígértem* egy pár hétig, míg a' rajzot elkészíti, mert már rég is *ohajté*k bele egyet. Mikor *elment*, Apám nagy haraggal hozzám jön 's szid és fedd hogy mikép merem emlékkönyvemet egy idegennek oda adni, 's megmagyarázza hogy mily illetlen ez 's hogy én e' tettel nagyon *hibáztam*. Ekkor *vettem észre* magamat, ekkor *kezdtém* aggodni 's keservesen *sirtam*, 's *szégyeltem* vigyázatlanságomat. [...] Apámnak némely szavai igen rosszul *estek*, de még is most mikor már én is *lecsillapultam*, mélylyen érzem, milly nagy hálával tartozom én az illy jó és okos apának, ki sok rosztól megóv engemet, 's mindég oly szívesen vigyáz lépésimre."

Úgy tűnik, a történeti múlt idők az újmagyar korban (nyelvi regiszterhez köthető) stilisztikai motivációk miatt élnek tovább, legmarkánsabban minden bizonnyal a 19. századi bibliafordításokban (l. Demján 2012: 107–119; vö. Szentgyörgyi 2016: 474).

4. A középmagyar kor kéziratos emlékeiből

A középmagyar kor nyelvének tanulmányozására az ómagyar forrásokhoz képest jóval szélesebb műfaji spektrumú forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére. Nyomtatott forrásaink: bibliafordítások, prédikációk, imádságos könyvek, vitairatok stb.; tankönyvek, tudományos munkák stb.; nyelvtanok, szójegyzékek, szótárak stb.; verses históriák, krónikás énekek; elbeszélések, mesék; (iskola)drámák stb.; orvosi füveskönyvek, prognosztikonok, kalendáriumok stb. Kéziratos emlékeink: misszilisek; városi jegyzőkönyvek, jobbágylevelek stb.; perszövegek (úriszék, boszorkányperek stb.); énekeskönyvek, versgyűjtemények stb.; orvosi könyvek, emlékiratok, kéziratos nyelvtanok stb.

E rendelkezésre álló hatalmas, illetve műfaji szempontból is erősen differenciált forrásanyagból három – közel egykorú – kéziratos emlék szövegrészletén keresztül kívánom bemutatni, hogy a középmagyar kori múltidő-rendszer nem csupán nyelvtörténeti változás, illetve nyelvjárási változatosság eredményeként, de a műfaji meghatározottság mentén is változatokat mutathat.

A középmagyar kori igei paradigma kijelentő módban (a fordításirodalom által megalkotott „tudós” alakokat nem számítva) hat múlt idővel rendelkezik. Valójában ez az ómagyar korival megegyező rendszer, ám felmerül, hogy a \emptyset + *vala*, és a *-t[t]* + *vala* szerkesztésű összetett múlt idők változatainak tekintett, *volt* segédigével szerkesztett (\emptyset + *volt* és *-t[t]* + *volt*) igeidők nem egyszerű alternánsok, a *vala* segédigével szerkesztettekhez képest funkcionális különbségeket mutathatnak. A kérdés tisztázása további elmélyült kutatást kíván, a jelen tanulmány csupán rámutat az ebben is megmutatkozó műfaji differenciáltságra.

4.1. Első szemelvényünk egy „szépirodalmi” igényű munka: Szamosközy István történetírói művéből származik:⁵ „[1603. június] Die 18. Io reggel hozanak Moisestwl lewelet az tanachnak, Mellyet irt vala Lekenczerwl, kibe meghis kéri vala az varost hogy Neki meghodolna. Ezen Nap Kolopcz Mihál az varosbol heted magawal ki wte, az szőlők alat talalt valami haidukra, es egyget vagy kettöt le chyapwa benne, be iöwe. Azutan Moyses minden hadawal nem sok ora mulua Besenyeö es Beztercze keözze szalla, es onnatis az polgaroknak egy kuldus inastul lewelet kwldöt vala. Ismét ki wtenek az varosbol, es egy szekelt hozanak be, kinek az fel kezét el vagtak vala. Az hostatban megh maradot hazakot Moyses népe

5 A kijelentő módú múlt idejű alakokat a következő szemelvényekben aláhúzással emeltük ki.

megh giutogata, es erőssen ége. Ezen fwst alat az felseő Kapun, Budaki Georgy cőtwen emberrel ki wte, de semmi oly hazonnal nem iaranak. Vgian akkor kezde az ellenség az varoson által folio vizetis el venni, de immár miden vcza, szar közézipigh való vizzel al vala, es miden haz eleöt, nagy hoszu fara kötöt lepedeő vagy egyéb ruha keötwe vala, mellyel az égest megh oltanak ha teörtennek.” (Szamosközy /1991: 84).

A szöveg – formailag és funkcionálisan is – az ómagyar korból ismert múltidő-rendszert reprezentálja. Ez az alábbi, táblázatba foglalt áttekintésből még inkább kitetszik:

Mondat	Régmúlt	Folyamatos múlt	Elbeszélő múlt	Befejezett múlt
1.	irt vala	megh(is) kéri vala	hozanak	
2.			ki wte, be iőwe	talalt
3.	kwldöt vala (?)		szalla	
4.	el vaktak vala		ki wtenek, hozanak be	
5.			ége	megh giutogata
6.			ki wte, iaranak	
7.		al vala	kezde, (keötwe) vala	

1. táblázat. Múlt idejű igealakok Szamosközy István történetírói munkájának részletében

Csupán egyetlen esetben kérdőjeleződik meg a funkció következetes alkalmazása (3. mondat: *kwldöt vala*), ez azonban lehet az első mondat analógiás hatása is.

4.2. Második szemelvényünk a hivatali regisztert reprezentálja. Szövegünket egy úri-széki per lezárulta után a jegyző rögzítette (Szalónak, 1582. április 9.): „Masodýk thörwen. Rohonczý Lörýncz Merth ennek elewtte walo napokban egor menth woth az korczmara, es meg rezögödöth woth. Esthwe haza menth woth rezögön, az felesaegae zol woth rea, hogh ne rezögösködneýek, mert annékwlýs zegenyek wolnanak, annak fölötte adosokýs wolnanak. Mýndýarasth eg hasab fawal hozza wtöth az felesegehöz. Wg talaltha woth, hogh azonnan megh holth az felesaegae, kýth w magaýs megh walloth ith elöthwñk. // Deliberacio. Mýerth hogh nýlwan wagýon, hog w eölthe megh, kýth w maga sem tagad, w ýs meg eölettesek erőtte, feýeth wegýek, es ez innepök wthan Rohonchra wýgýek, oth wegýek feýeth.” (Úriszék 68).

Mon-dat	Régmúlt (a bünténynél korábbi) események elbeszélése	Folyamatos múlt (feltehetően) korábban is megtörtént, ismétlődő cselekvés	Elbeszélő múlt	Befejezett múlt maga a büntény és bevallása
1.	menth woth, meg rezögödöth woth			
2.	menth woth	zol woth		

3.				hossa wtóth
4.	talaltha woth (?)			megh holth
5.				megh walloth
6.				eölthe megh

2. táblázat. Múlt idejű igealakok egy úriszéki per jegyző által készített szövegében

Szembetűnő e szövegben az elbeszélő múlt teljes hiánya. A bűneset elbeszélése (s ezzel összefüggésben a bűntény beismerése) a *-t* jeles múlttal történik, az előzményeket *-t + volt* összetett igealakokkal találjuk leírva. (Az időszerkezet teljességéhez hozzátartozik, hogy a jelen idő az ítélet kihirdetése: „Deliberatio. ... nyilván *vagyon* ... w maga sem *tagad* ...”). Figyelemre méltó továbbá, hogy míg a fentebbi, történetírói munkában kizárólag a *vala*, itt kizárólag a *volt* segédige fordul elő, mind a régmúlt, mind a folyamatos múlt esetében. Az egyetlen folyamatos múlt idejű alak (amennyiben nem tollhiba), az említett szituáció esetleg korábban is megtörtént, a múltban ismétlődő cselekvést idézhet fel.

4.2. Harmadik szemelvényünk több szövegrészletből tevődik össze: egyazon per (egy ún. boszorkányper) három tanúvallomását idézzük. E kiválasztott lejegyzések minden bizonnyal az elhangzott beszélnyelvi szöveget rögzítik, amelyek rögzítése során a jegyző feltehetően nem (vagy csak minimális mértékben) igazíthatott (Szilincs, 1619. július 25.): „N. [I.] 28. testis Nagý András Zýlinczön lakozó paraszt személy megesküött, és hiti után azt vallja, hogý egykor ugyanezön tanúnak az felesége vött volt egy meszelý vaját Thot Györgýnétül, és ugyan akkorban az tanú cséplött Göncz Györgýel magának, és hogý azzal az vajjal vajazot étket öttek volna, az gyomrok igen fájt, egyyik egy fele dült, az másik másfelé. Mikor immár az vaj többire elfogyott volna, csak kicsin volt benne, tötte az tanúnak az felesége cserepestül az tűzhöz, hogý megolvassza, azomban hogý megolvadt, tekintik, hát egy nagý varas holt béka lábbal föl van az cserép fenekén, ez tanú felesége oztán viszakülte Thot Györgýnének az minemű embör hozta volt azon embörtül. Thot Györgýné visszavévn, az felét visszaatta az vaj árának.” (MBF. 2: 330.) // „N. [I.] 80. testis Molnár Pétör Zýlinczön lakozó paraszt személy megesküött és hiti után azt vallja, hogý ez elmúlt harmad avagý negyed eztendőben az tanú örlött volt búzát Thot Györgýnének, és annak utánna oztán hozzá mentek ez tanúhoz, mutatta neki az kenyeret: – ihon minemű szegény kenyeret sütöttem abból az litzből, az kit énnéköm örlöttél, tehén ganajból is sütnek ollyan kenyeret.” (MBF. 2: 333.) /// (Szilincs, 1619. augusztus 16.): „N. [II.] 1. testis Zabo Matthias Zilinczen lakozó paraszt személ megesküött és hiti után azt vallja, hogy mikor immár legutolsó óráján volt az akasztófánál az modordorffi Vrabloné, az szombati hadnagynak ez tanú az több zilichiekkal könyörgettenek, hogy őket is oda bocsjássá vele együtt, és kérdezzék meg is jól meg, hogy ugyan rejájok hal-e meg, a zilinczi Thot Georgnére és Nagy Balásnéra, az mint az előtt rejájok vallott volt. Az hadnagy megengedvén együtt odamenvén az pap reá kérdette, hogy a zilinczi aszonyokat lelkére ne vegye, hanem mondgya igazán meg, hogy bönössek e avagy nem. És elsőben mondott, hogy: – Egyiket mentem. Ezzel elmentenek onnan, ez tanú és az többi, azonban montanak egymásnak: – ím meg sem értenénk tőle, melliket menti, menjünk vissza, értcsük meg jobban tőle. Azonban az hadnaggyal együtt még viszamentenek és kérdezték tőle, melliket menti, megnevezze, és mondott osztán, mind az kettőt mentem. De tótul monta: – odvolavam lincziasky obba. Mikor osztan az fára felvitték volna, és az tűz is alatta igen égett, akkor senki nem is emlékezett felőle, de az tűzből mégis azt kiáltotta, hogy: az zilinczieket mentem. Sokszor kiáltotta, erre az szóra mondott az zombati hadnagy Boka

János: – soha nem láttam ilyen álhatatlan aszony állatot, ím valamit azelőtt vallott, mind megtagadgya.” (MBF. 2: 334–335.)

Mon-dat	Régmúlt előzmény elbeszélése	Folyamatos múlt	Elbeszélő múlt	Befejezett múlt ⁶
0.				megesküött (3x)
1.	vött volt			cséplött, fájt, dült
2.	hozta volt			volt, tötte, megolvadott, vissza- külte, visszaatta
3.	örlött volt			hozzá mentek, mutatta,
4.				sütöttem, örlöttél (!)
5.	vallott volt			könyörgettenek
6-7.				kérdette, mondott
9-10.				elmentenek, montanak
12- 14.				visszamentenek, kérdezték, mondott, monta
15- 17.				égett, emlékezett, kiáltotta (2x), mondott, láttam, vallott

3. táblázat. Múlt idejű igealakok egy boszorkányper tanúvallomásainak szövegében

A szövegrészletekben szinte kizárólag a *-t* jeles múlt idő előfordulásait találjuk. Olykor megjelenik az *-t + volt* összetett múlt idő (a *vala* segédige itt sem fordul elő), jellemzően előzmény elbeszélésére. (Ez az első és harmadik mondatban egybeesik a „hivatali regiszter” fentebb bemutatott régmúlthasználataival, a két funkció között ez jelentheti a kapcsolatot.) Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy az előzmények régmúlttal történő elbeszélése nem következetes, a *-t* jeles múlt – a beszélt nyelvi regiszterben – ezt a funkciót is átveheti, az alábbi példa kétséget kizáróan egyenes idézet: „ihon minemű szegény kenyeret *sütöttem* abból az liztből, az kit énnéköm *örlöttél*” (MBF. 2: 333) – e helyett: *örlöttél volt*. Hasonlóképpen: „soha nem *láttam* ilyen álhatatlan aszony állatot, ím valamit azelőtt *vallott*, mind megtagadgya” (MBF. 2: 335) – e helyett: *vallott volt*.

A jelen idő ebben az esetben is a vallomástevés: „hiti után azt *vallja*”. Másfelől szintén figyelemre méltó a gyorsuló múltbeli események – szintén az élőbeszéd sajátosságaként – jelelennel történő kifejezése („*tekintik* ... varas holt béka *van*”), a praesens historicum.

5. Összegzés

A három közel egykorú (16. század vége – 17. század eleje), különböző műfajú (történetírói munka, jegyzőkönyv, tanúvallomás), illetve különböző nyelvi regisztert megszólaltató („szépírói”, formális: hivatali, informális: beszéltnyelvi) szemelvény múltidő-rendszerének lényegi különbsége az alábbiakban ragadható meg.

⁶ E regiszterben a *befejezett múlt* terminus funkcionálisan már nem tartható, a formális összevethetőség miatt őriztük meg.”

A három rendszer formai és funkcionális szempontból is különbségeket mutat. Formális szempontból vizsgálva a „szépirói” regiszter (az ómagyar korból ismerthez képest) a teljes rendszert mutatja, az összetett igealakokat kizárólag a *vala* segédigével szerkeszti. A másik két rendszer ehhez képest „hiányos”: mindkettőt jellemzi az *elbeszélő múlt teljes hiánya*, a folyamatos múlt a hivatali regiszterben szórványosan még előfordul, a beszélnyelviben azonban már nem találjuk. Az összetett igealakokat mindkét regiszter a *volt* segédigével alkotja meg.

Funkcionális szempontból a következő fontosabb megállapításokat tehetjük. A történetmondás igeideje a „szépirói” regiszterben az *-á/-é* jeles ún. elbeszélő múlt; a hivatali regiszterben az ún. régmúlt (*-t + volt*), a beszélnyelvi regiszterben pedig a *-t* jeles múlt. Az előidejűség kifejezésére az írói regiszterben a *-t + vala* szerkesztésű régmúlt, a formális hivatali szövegekben a *-t + volt*, az informális vallomásokban *-t* jeles múlt szolgál. Ez utóbbihoz megjegyzésként kívánczik, hogy itt is előfordulhat a (feltehetően visszaszorulóban lévő) *-t + volt* szerkesztésű régmúlt is, az ide vonható adatok egy némelyike azonban esetleg a jegyző beavatkozásának is betudható. Mindenesetre a beszélnyelvi egyenes idézetekben az előidejűség kifejezése kizárólag a *-t* jeles múlttal történik.

A kérdés továbbgondolása számára fontos megjegyezni, hogy a műfaj által meghatározott regiszterek múltidő-használata sem állandósult, térben további változatokat, időben pedig változásokat mutat. Mindez azonban már további kutatások témájául szolgálhat.

Források

- Kölcsey Antónia 1838–1844. *Kölcsey Antónia naplója*. <http://mek.oszk.hu/04900/04914/html/mhkolcsey0001.html> (2016. 07. 31.)
- MBF. 2. = *A magyarországi boszorkányság forrásai 2.* Szerk. Bessenyei József. Balassi Kiadó, Budapest.
- Petőfi Sándor 1847. *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. <http://mek.oszk.hu/06100/06125/html/petofiu0002.html> (2016. 07. 31.)
- Petőfi Sándor /1972. *Petőfi Sándor összes költeményei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Szamosközy István /1991. *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje*. Közzéteszi E. Abaffy Erzsébet – Kozsca Sándor. A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Úriszék = *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk. Varga Endre. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- Demján Adalbert 2012. *A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 13. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- Farkas Tamás 2014a. Név kutatás és dimenzionális nyelvészet. Két esettanulmány. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 39–65.
- Farkas Tamás 2014b. Dimenzionális szemlélet a névkutatásban. Általános kérdések és a családnevek példája. *Névtani Értesítő* 36: 9–22.
- Hegedűs Attila 2016. Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 112: 74–80.
- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány-szemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen–Jyväskylä. 165–172.
- Juhász Dezső 2011. Dimenzionális nyelvészet. In: Balázs Géza szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Non-profit Kft., Budapest. 61–64.
- É. Kiss Katalin 2008. A „nyelvromlás” – egy szinkron szempontból értelmezhetetlen nyelvtörténeti metafora. In: Csernicskó István – Kontra Miklós szerk., *Az üveghegyen innen. Anyanyelv változatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus azonos című szimpóziumán elhangzott előadások anyaga*. PoliPrint Kft. – II. Rákóczi Ferenc KMF, Ungvár–Beregszász. 17–29.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. (Ósmagyar kor.) In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- StilLex. = Szathmári István, *Stiliztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014. Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 258–267.
- Szentgyörgyi Rudolf 2015. Magyar grammatika – dimenzionális keretben? In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 611–616.
- Szentgyörgyi Rudolf 2016. A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár (Kiadványok) négy kötete. *Magyar Nyelv* 112: 470–478.

Szentgyörgyi, Rudolf

The Study of the System of the Middle Hungarian Past Tenses: a Dimensional Linguistic Approach

The study examines the system and usage of the past tenses in Middle Hungarian (16–18th century) with the tools and methods of „dimensional linguistics”, interpreting the data along the coordinates of space, time and socio-cultural determinants. The analysed data was drawn from divers handwritten resources from several parts of the language territory. The author concludes that the usage of past tenses not only varies in time and in different parts of the territory but is simultaneously shaped by socio-cultural aspects, such as administrative language use and genre rigidities.

HANGJELÖLÉSI KÉRDÉSEK NÁDASDY TAMÁS ÉS KANIZSAI ORSOLYA LEVELEZÉSÉBEN

TERBE ERIKA

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest
terbe.erika@btk.elte.hu

1. A 16. század történelmével, nyelvészetével vagy irodalmával foglalkozó kutató előbb vagy utóbb, de biztosan belebotlik Nádasdy Tamás (1498–1562) és Kanizsai Orsolya (1521–1571) levelezésébe. A köznemesi sorból származó Nádasdy Tamás és a Mohács előtti Magyarország egyik leghatalmasabb családjából származó Kanizsai Orsolya házassága nem csupán a nagy vagyoni különbség, hanem a felek közötti nagy korkülönbség okán is erősen foglalkoztatta, foglalkoztatja a kortársakat és az utókort egyaránt. A házaspár fennmaradt levelezése ugyanakkor egyedülálló a korszakban, mert a levelek segítségével közvetlen betekintést kaphatunk a főúri udvar életébe, a hadi-politikai eseményekbe, a birtokgazdálkodás gondjaiba és a házaspár meghitt pillanataiba is.

A kortársak vélekedése szerint Nádasdy Tamás mindenkivel váltott legalább egy levelet, aki a korabeli Magyarországon írni tudott. Még ha erős túlzásnak is tűnik ez a megállapítás, de mindenképpen érzékelteti, hogy milyen gazdag forrásanyag maradt fenn a nádortól. Az egyik legtöbbet kutatott és leginkább megismert 16. századi életpálya az övé.

2. Ez a megállapítás azonban csak a történeti kutatásokra igaz, a nyelvtörténeti vizsgálatokban ritkán bukkannak fel a Nádasdy házaspár misszlisei. Ennek nagyon egyszerű oka van: noha két önálló kötet és egy gyűjteményes kiadás is foglalkozik a levelekkel, mégis hiányzik a megfelelő forrásközlés. A levelezés első kiadása még 1882-ben látott napvilágot Károlyi Sándor és Szalay József munkájaként, de modern helyesírással és hiányosan (Károlyi–Szalay 1882). 100 évvel később, 1988-ban Vida Tivadar közölte újra a leveleket, kiegészítve a családi orvos, Szegedi Kőrös Gáspár magyarra fordított, eredetileg latin nyelvű leveleivel (Vida 1988). A Nádasdy Tamás nádor családi levelezése című 19. századi kiadás az akkori történeti forráskiadás szemléletét tükrözte, a Vida-féle „Szerelmes Orsikám...” pedig inkább szépirodalmi szöveggént kezelte a levelezést. Nyelvtörténeti vizsgálatokhoz e miatt csak korlátozottan használhatók ezek a kiadványok, legfeljebb stilisztikai, történeti szociolingvisztikai, szociopragmatikai kutatások hasznosíthatták. Ezek a könyvek az óvatosan kezelendő forrásokhoz sorolódtak.

A Középkori leveleink 1541-ig című kötet (Hegedűs–Papp 1991) már betűhű formában közli a leveleket, de csak a legkorábbiakat. Ezért a magyar nyelvű Nádasdy–Kanizsai-levelek nyelvészeti szemléletű vizsgálata e kötet megjelenését követően sem teljesebbé lehetett.

2.1. A modern kiadás azonban pontosan rávilágított a korábbi kötetek hiányosságaira. A három kiadvány összevetését csak az 1541-ig tartó időszakra vonatkozóan tehetjük meg, de az itt szerzett tapasztalatok a későbbi levelek esetében is hasznosak lehetnek. A házaspár levelezését illetően az 1541-ig terjedő időszakból csak Kanizsai Orsolyától maradt fenn levél. Nádasdy Tamás első, feleségéhez írt levele 1544-ből származik (más címzettekhez már 1541-től vannak magyar nyelvű iratai).

Elsőként Kanizsai Orsolya leveleinek listáját kell áttekintenünk. A három kötet, illetve a levéltári források¹ összevetése érdekes eredményt hozott. A következő táblázat azt mutatja meg, hogy az egyes levelek hol lelhetők fel:

Sor-szám	E 185 Misseles	Károlyi–Szalay 1882	Vida 1988	Hegedüs–Papp 1991
1.	Sárvár, 1540. február 24. előtt	–	–	–
2.	Sárvár, 1540. szeptember 21. előtt	–	+	+
3.	Sárvár, 1541. május 20.	+	+	+
4.	Sárvár, 1541. május 24.	+	–	+
5.	Sárvár, 1541. május 30.	+	–	+
6.	–	Sárvár, 1541. október 28.	–	–
7.	–	Sárvár, 1541. december 5.	–	–
8.	–	Sárvár, 1541. december 19.	–	–
9.	Sárvár, 1541.	+	+	+

1. táblázat. Kanizsai Orsolya levelei 1541-ig

Ha a különböző kiadásokat összevetjük, érdekes következtetésekre juthatunk: összesen kilenc levelet ismerünk ebből a korszakból Kanizsai Orsolyától, jelenleg hat található meg a levéltárban, és nincs olyan forráskiadvány, amely mindet közölné.

2.2. Mivel a forrásközlések különböző korokban, különböző céllal készültek, a kiadási elvek is eltérőek voltak. Az 1882-es kötet például a levelek bevezető formuláit rövidítve közölte. Minden formulát csak egyszer írnak le teljes egészében, így például az első levélnél, az 1541. május 20-ai keltezésűnél még megtalálható az egész sor: „Szerelmes Uram. Szolgálatomat irom Kegyelmednek. mint szerelmes uramnak.” (Károlyi–Szalay 1882: 70), majd ettől kezdve csak rövidítve: „Szerelmes Uram. Szolgálatomat stb.” Amennyiben a formula változott, akkor ismét teljes egészében leírták: „Nagyságos, tisztelendő és nekem kegyelmes uram.” (Károlyi–Szalay 1882: 74), „Tekéntetes, nagyságos, tisztelendő, szerelmes uram.” (Károlyi–Szalay 1882: 91). Aztán a következő levélben már csak „Tekéntetes, nagyságos stb.” (92). Ugyan van logika a rövidítések alkalmazásában, de aki nem olvassa a leveleket folyamatosan, annak nem biztos, hogy feltűnik a beavatkozás, nem kezdi visszafelé keresni a teljes formulát.

A kor szokásának megfelelően modernizált helyesírással közzétették a missziliseket: *touaba* ~ *továbbá*, *tuğa* ~ *tudja*, *hoğ* ~ *hogy*, *örül* ~ *örül*, *előt* ~ *előtt*, *bekeuel* ~ *békével*, *saruarba* ~ *Sárvárba*, *engégge* ~ *engedje*, *Sofjiaazoni* ~ *Zsófia asszony*, *enuelem* ~ *én velem*, *nélről* ~ *nyelvről*, stb. Az egyszerűsített helyesírás elfedte a levélírók hangjelölési sajátosságait és az alkalmazott helyesírási rendszert is.

A szöveg egészét sem hagyták érintetlenül a forrásközlők, önkényesen oldottak fel rövidítéseket, illetve változtatták meg a levélbeli formát. A fent idézett 1541. május 20-ai levél

¹ A levelezés a MOL E 185, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Nádasdy, Missiles; az ÖStA HHStA Ungarische Akten Miscellanea Fasc. 433. Konv. B. Thomas Nádasdy ad uxorem suam, Ursulam Kanizsai 1550–1560 (ezek nem lettek átadva 1920 után) alatt található.

kezdő sora így néz ki az eredeti levélben: „szerelmes uram szolgálatomat írom .k. mint szerelmes uramnak” (Hegedűs–Papp 1991: 592). Tehát nincs nagybetűs mondatkezdés, tagoló írásjelek, a *kegyelmednek* kifejezést pedig rövidítve használja a levélíró.

Kanizsai Orsolya következetesen használt .k. rövidítései egyébként mindenhol *Kd* formában jelennek meg, és a levél aláírásánál sem őrizték meg az eredeti formát, „Az .k. orsikaia” helyett „Az Kegyelmed Orsikája” olvasható.

A levél lényegi részét tekintve nincs adatvesztés, de mint nyelvi produktumnak a megszólítás, az aláírás, a különféle formulák szerves részei a levélnek, a felek közti társadalmi vagy éppen személyes viszony pontos kifejező eszközei. A levélben feltérképezhető említés, megszólítás hálózati rendszere az egyik legfontosabb elemét veszti így el.

A Vida Tivadar szerkesztésében megjelent kiadás sem törekedett filológiai hűségre, és még jobban eltávolodott az eredeti szövegtől. A kötet inkább válogatásnak tekinthető, mindössze három missziliszt közölt az 1541-ig ismert kilencből. Érezhetően a korábbi kiadásokra hagyatkozott, még a nyilvánvaló következetlenségekre sem ügyelt. Az első levél ebben a kötetben az 1540. szeptember 21-e előtt keletkezett. Ez nem szerepelt a Károlyi–Szalay-féle kiadványban, elsőként Mályusz Elemér adta ki 1923-ban, a Levéltári Közleményekben (Mályusz 1923: 287).

Az első két levélben (Vida 1988: 5–6) – mint ahogyan Mályusznál és a Károlyi–Szalay-kötetben is – a teljes bevezető formula szerepel, az 1541-esben már csak az stb.-vel rövidített (Vida 1988: 5–6) változat.

A szövegben az 1882-es kiadáshoz képest is történt beavatkozás, a mondatokat vesszővel, ponttal tagolták, a keltezés minden levélben új bekezdésbe került, és kurziválták.

Az ilyen típusú átalakítások már megkérdőjelezhetik egy szöveg autentikusságát. Ezek a problémák jól érzékeltek, miért is lenne szükséges egy betűhű, a mai forrásközlési elveknek megfelelő forráskiadványban közölni a Nádasy házaspár leveleit. Úgy tűnik, erre a közeljövőben lehetőség is nyílik a Szegedi Egyetem Történeti Tanszékének Koraújkorai Kutatócsoportjával együttműködve.

3. Előljáróban már szó esett arról, hogy a megfelelő források hiányából fakad a nyelvészeti vizsgálatok egyoldalúsága. A házaspár levelezésének kifejezései, stílári jellemzői jól ismertek, hangjelölési, helyesírási, nyelvjárási vonatkozásairól viszont nagyon keveset tudunk. Jó pár éve az egyetemi misszilisolvasó órákra rendszeresen viszek be leveleket Nádasy Tamástól és Kanizsai Orsolyától is. Nádasy kézírása általában könnyebben olvasható, tagolt, a nagy betűmérettel írt levelek a kezdők számára is sikert hozhatnak. Kanizsai Orsolya tétova, javításokban bővelkedő kézírása csak később kerül elő.

Az autográf iratok a nyelvészek számára is sok újdonsággal szolgálhatnak. Jelen munkámban néhány hangjelölési és helyesírási jelenségre szeretnék rávilágítani.

Amikor a házaspár levelezése szóba kerül, gyakran hangzik el az a megállapítás, miszerint Orsolyát a férje tanította meg írni. Szalay József ezt írja: „Az új asszony aligha tudott férjhez meneteleket írni, ami abban a korban éppen nem volt csoda, s alkalmasint férje volt a mestere. Erre mutat az a körülmény, hogy helyesírása teljesen az, ami Nádasyé, amit csakis így lehet megértenünk, mert hiszen ez a kor a helyesírásunk végtelen ingadozó volta által tűnt ki.” (Károlyi–Szalay 1882: VI).

Ez a feltételezés többszörösen is érdekes lehet: nemigen ismerünk hasonló példát arra, hogy a feleséget a férje tanítja meg írni. Ráadásul mindkettőjüktől nagyszámú levél maradt

fenn, ezáltal az is megfigyelhető, milyen közös jegyei vannak írásuknak, illetve a tanuló hogyan halad az írás elsajátításában.

Azért jobban belegondolva, némi kételyt is ébreszt Szalay József kijelentése. Az írás elsajátítása hosszadalmas, sok gyakorlást igénylő tanulási folyamat. Nádasdyról pedig tudjuk, hogy mozgalmas életet élt, gyakran volt távol otthonától. Az nem vitatható, hogy a jóval idősebb, korának egyik legműveltebb embere szorgalmazhatta, hogy a fiatal Orsolya tanuljon meg írni-olvasni; meglehet, hogy Orsolya is vágyott rá, de hogy csak Nádasdy lett volna a tanítómestere, már kevéssé hihető (vö. Varjas 1960: 19–20).

A tanításra-tanulásra vonatkozóan nincsenek adataink, így hát Péter Katalinnal együtt csak megállapíthatjuk a tény: „Kanizsáról deákokkal íratott latin leveleket küldött a férje után, míg Sárváron elkezdett meghatóan bumfordi betűkkel magyarul levelezni.” (Péter 1995: 64).

4. Nádasdy Tamás iskolázottságáról elég pontos adataink vannak. A tanulmányait Grazban kezdte, majd nagybátyja, Terjék István támogatásával Bécsben, azt követően Bolognában folytatta. Ezután a római egyetemen tanult bölceletet és jogot. Rómában, az egyik bölcelettanára, Tommaso Cajetan de Vio bíboros felfigyelt Nádasdy tehetségére, s amikor 1523-ban pápai legátusként Magyarországra érkezett, tolmácsként biztosított helyet számára a kíséretében. Tudását, tehetségét bizonyítja, hogy 1524-től a király titkára lett.

Az udvarnál Nádasdynak befolyásos, tekintélyes pártfogói lettek, mint például Szalkai László váci püspök, későbbi esztergomi érsek és Bornemissza János budai várnagy. Itt kötött barátságot Majláth Istvánnal és Szalay Jánossal is. Felfigyelt rá Mária királyné is, és 1525-ben Lajos királytól megkapta első adományát, az üresedésben lévő zalavári apátság kormányzói tiszttét. Karrierje gyorsan ívelt, 1537-től 1541-ig Horvátország és Szlavónia bánja, Vas vármegye főispánja, 1543-tól a Magyar Királyság országbírója és katonai főparancsnoka, 1554-től a Magyar Királyság nádora (Hegedűs–Papp 1991: 228).

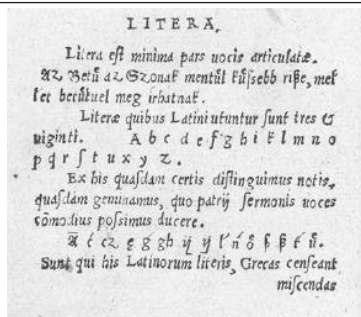
1532-ben jegyezte el az akkor 11 esztendőes Kanizsai Orsolyát, aki a hatalmas Kanizsai-vagyon egyetlen örököse volt. Nádasdy kijárta János királynál, hogy fiúsítsa Orsolyát, így a lány megkaphatta örökségét. Az esküvőt 1534 legvégén vagy 1535 legelején kötötték meg, megvárva, míg Orsolya házasságképes korba lépett (Péter 1995: 57).

5. Azt, hogy a mellékjeles helyesírást mikor és kitől tanulta Nádasdy, nem tudhatjuk, mivel 1541 előttről csak latin nyelvű iratai vannak. Sylvester példájából² kiindulva nem lehetett szokatlan abban az időben a helyesírási, hangjelölési szokások erőteljesebb megváltoztatása, illetve az sem, hogy különböző címzettekhez különböző helyesírási leveleket írjanak (mint ahogyan az sem, hogy különböző nyelveken levelezzenek). Ezért a misszilisekben a mellékjeles és a kancelláriai hagyományok kevert változata elég gyakori.

Nádasdy Tamás mellékjeles helyesírása feltűnően következetes, tudatos nyelvhasználat minden bizonnyal Sylvester és a korai nyomtatványok hatásának köszönhető (Korompay 2003: 582): a latin nyelvű magyar nyelvtana (*Grammatica Hvngarolatina*, 1539), majd az Új Testamentuma (1541) Nádasdy birtokán, Sárvár-Újszigeten készültek. A Sylvester által kidolgozott Grammatika és benne a helyesírási rendszer a bibliafordításhoz készült előtanulmánynak tekinthető. Az ortográfiával foglalkozó rész felsorolja azokat a betűket, melyek a magyar szavak leírásához szükségesek.

2 Sylvester 1526-ban iratkozott be a krakkói egyetemre, ahol több kiadványhoz is készített magyar nyelvű szövegeket – kancelláriai helyesírással (Varjas 1960:18).

„A betű a leírható szó legkisebb része. [...] A latinok huszonhárom betűt használnak [...]. Mi ezek közül némelyeket bizonyos mellékjelekkel különböztetünk meg, némelyeket pedig megkettőzünk, hogy anyanyelvünk szavait pontosabban jegyezhessek le.” (C. Vladár 1989: 17)

2. táblázat. Sylvester betűkészlete

Különösen az *s* hang jelölése érdekes. Az *s*-et jelölő grafémák közül a *zs* hangra (Sylvester a *zs*-t is az *s*-féle hangok közé sorolta) Nádasy egyedi jelölést alkalmaz, ezt vélhetően Sylvester grammatikájából vette.

„Míg a latin nyelvben csupán egyféle *s* van, a magyarban három, a héber nyelv sajátságához hasonlóan. Az egyik keményebb, a másik lágyabb, a harmadik a kettő között áll. A kemény *s*-t *sch*-val írják, mi az írás és ugyanakkor az olvasás könnyebbége kedvéért egyszerű *ſ*-sel, a lágyabbat ők *ß*-szel mi is így, a harmadik-félét ők ismét egyszerű *ſ*-sel, miként az elsőt, mi különbségtétel okából így: *ß* (C. Vladár 1989: 21).

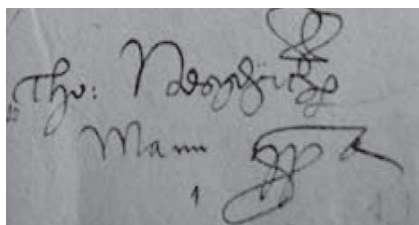
3. táblázat. Az *s* hang három fajtájáról és azok helyesírásáról

Tudjuk, hogy Sylvester több tipográfiai jelet a német nyomdai helyesírásból vett át, pl. az */sz/-*nek *ß*, */ö/-*nek *ö*, */ü/-*nek *ü*, */ű/-*nek *ű* jelölésére. A pont nélküli *i* ugyanakkor nem fordul elő Sylvesternél, míg Nádasy Tamás leveleiben gyakran használja. A német latin betűs kézírásban viszont megtalálható ez a grafémaváltozat (vö. 1. melléklet).

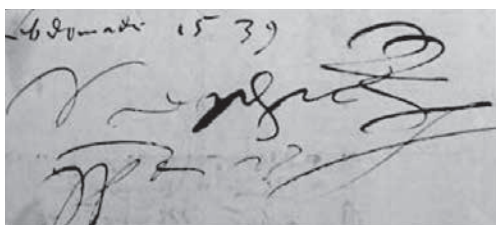
A */zs/* hang jelölésére alkalmazott *ß* graféma a mellékjeles *s* betűből származhat, ezért a huszita helyesírára vezethető vissza.

A Középkori leveleink 1541-ig című gyűjtemény Nádasy Tamástól két levelet közöl. A néhány nap különbséggel (1541. december 17. és 22.) keletkezett missziliksek között több hangjelölési eltérés is található: például *mesther* ~ *mester*, *czynal'* ~ *czinal'*, *xipoc* [sipos] ~ *fleit*, és az aláírások is különbözöek.

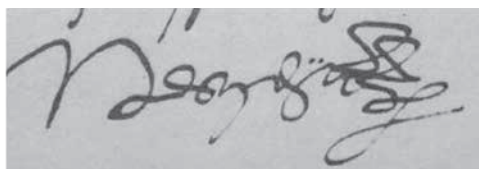
Ez utóbbi önmagában nem meglepő, Nádasy Tamásnak több aláírását ismerjük:

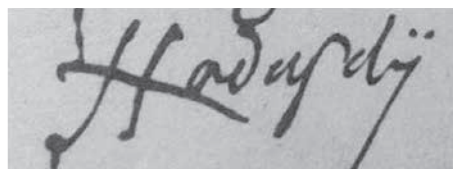
1. ábra: Aláírás 1532-ből

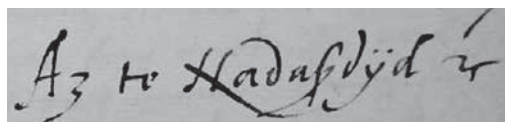
2. ábra: Aláírás 1539-ből

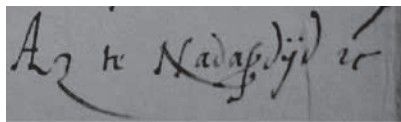
3. ábra: Aláírás 1541. december 17

4. ábra: Aláírás 1541. december 22.

5. ábra: Aláírás 1549. december 6.

6. ábra: Aláírás 1549. december 10.

6. Nadasdy Tamás és Kanizsai Orsolya legkorábbi magyar leveleinek hangjelölési sajtáságait egy táblázatban foglaltam össze. Mivel Nadasdytól mindössze két 1541-es levél maradt fenn, hozzá vettem még három, a kötetben már nem szereplő misszilist a levéltári anyagból.³ Ezek 1544. május 11., 1549. december 6. és 1549. december 10. keltezésűek.

Orsolya leveleinél a Hegedűs–Papp szerkesztette gyűjteményes kötet betűhű formában megjelentetett missziliseit vettem figyelembe (no. 213, 232, 233, 235, 243).

Nadasdy feleségéhez írt levelei viszonylag jól olvashatók, tagoltak. Orsolya kézírása a korai levelekben meglehetősen kusza, egyenetlenek a sorok, nem tart margót, nagyon sok a javítás. Szintén mellékjeles helyesírást alkalmaz, de nem következetes, gyakran lefelejt a mellékjeleket.

Az egyes hang–betű megfeleltetéseknél nem írtam ki minden példát, és a gyakoriságot sem jeleztem.

3 Itt szeretnék köszönetet mondani Szatlóczi Gábornak, hogy észrevételeivel segítette munkámat.

Hang	Elsődleges betű	Példa	Betű-variáns	Példa
á	<i>a</i>	NT: <i>louasz</i> (1541) KO: <i>touaba, szolgalatara</i> (1540–1541)	<i>ā</i>	<i>ād</i> (1549)
c	<i>ć</i>	NT: <i>supícat</i> (1541), <i>ćenkre, ĩuc</i> (1549) KO: –		
cs	<i>cz</i>	NT: <i>czinal, tarcza</i> (1541), <i>tarczon</i> (1549) KO: <i>tarcz, czodalom, czak, boczatta</i> (1540–1541)		
e, ě	<i>e</i>	NT: <i>Emre, mester, eg</i> (1541), <i>Jsten ege-tembe, meg, ne</i> (1544) KO: <i>szerelmes, szent</i> (1540–1541)		
é, ě	<i>e</i>	NT: <i>azonfele</i> (1541) KO: <i>en, eghessegbe, ennekem</i> (1540–1541)	<i>ę</i>	<i>innę, ęs, vele</i> (1544), <i>onnę</i> (1549) <i>ęs</i> (1540–1541)
gy	<i>g</i>	NT: <i>eg</i> (1541), <i>hog, aģa, vaģok</i> (1544), <i>vaģ, vģan</i> (1549) KO: <i>haģot, tuģa, meģen, engeģģe, hog</i> (1540–1541)	<i>g</i>	<i>eg</i> (1541), <i>ege-tembe</i> (1544) <i>uagok, hog,</i> (1540–1541)
i, í	<i>i</i>	NT: <i>inasnak</i> (1541), <i>irta, ludfiakatis</i> (1544), <i>ide, Istennek</i> (1549) KO: <i>kit, erti, ti</i> (1540–1541)	<i>ÿ</i> <i>J</i> <i>ı</i> <i>J</i> <i>ï</i>	<i>mÿnt, Nadasdÿd</i> (1549) <i>Jsten</i> (1544, 1549) <i>ırtam</i> (1544) <i>Jsten, jsten</i> (1540–1541) <i>ır, nıncz</i> (1540–1541)
j	<i>i</i>	NT: <i>sleit</i> (1541), <i>iobban, io</i> (1544) KO: <i>irion, orsikaia, eiel</i> (1540–1541)	<i>ï</i> <i>ï</i> <i>j</i>	<i>ïuta</i> (1544), <i>ïüttem</i> (1549) <i>ırıa</i> (1540–1541) <i>jarok, jarjak</i> (1540–1541)
ly	<i>l'</i>	NT: <i>czinal'</i> (1541), <i>bolondulunk</i> (1544), <i>mel', kellemetes</i> (1549) KO: <i>ol', il'len, keuel'en, jl'len, kel'emetes</i> (1540–1541)	<i>l</i>	<i>kiral</i> (1540–1541)
ny	<i>ń</i>	NT: <i>meń, ĩitota</i> (1549) KO: <i>bizon, ualameńik</i> (1540–1541)	<i>n</i>	<i>aszon</i> (1544)

ö, ő	ő	NT: <i>vörös</i> (1541), <i>kiből</i> , <i>óromóm</i> (1544), <i>többit</i> (1549)		
		KO: <i>főlőles</i> , <i>leueleből</i> , <i>kólt</i> , <i>előt</i> , <i>tórók</i> (1540–1541)		
sz	sz	NT: <i>szerelmes</i> , <i>aszon</i> , <i>lesz</i> (1544), <i>leszen</i> (1549)	z	<i>poztobol</i> (1541)
		KO: <i>szerelmes</i> , <i>szolgálatomat</i> , <i>szolgalom</i> (1540–1541)		<i>lazlo</i> , <i>Sofyaazon</i> , <i>halezen</i> , <i>hizen</i> (1540–1541)
ty	t'	NT: –		
		KO: <i>la'ta</i> (1540–1541)		
u, ú	u	NT: <i>supícat</i> (1541), <i>tudnam</i> , <i>ludfiakatis</i> , (1544), <i>tudnom</i> (1549)	v	<i>vrammal</i> (1544)
		KO: <i>uram</i> , <i>utan</i> , <i>tudna</i>		
ű, ű	ű	<i>kitűl</i> , <i>kűtem</i> (1544), <i>űttem</i> , <i>fűlűnket</i> , <i>hegűkurűl</i> , <i>ćenkrűl</i> (1549)	u	<i>hegűkurűl</i> (1549)
		KO: <i>kitűl</i> , <i>tűlem</i> , <i>űű</i> (1540–1541)		
v	u	NT: <i>louasz</i> (1541), <i>bekeuel</i> , <i>leueledre</i> (1549)	v, w	<i>volt</i> , <i>valo</i> , <i>vağ</i> (1544), <i>waradba</i> (1549)
		KO: <i>uaraba</i> , <i>leuel</i> , <i>uagok</i> , <i>touaba</i> , <i>beke</i> (1540–1541)		
zs	ß	NT: <i>ßuzsonna</i> , <i>poßar</i> (1544), <i>Nadaßdyd</i> (1549)	s	<i>Nádasdy</i> (1541)
		KO: –		

4. táblázat. Hangjelölési összehasonlító táblázat

Az összevetés mindenképpen megerősíti azt a feltételezést, miszerint a házaspár által használt helyesírási rendszer nagyon hasonló, kevés különbség figyelhető meg, de a vizsgált levelek csekély száma miatt inkább csak jelzésértékűnek tekinthetők ezek.

A későbbiekben érdemes lenne alaposabban megfigyelni az /i/ hang jelölését a betűvariánsok esetében. Nádasdynál az *i*, feleségénél az *ī* jelenik meg, /j/ hangértékben mindkettőjüknél előfordul az *ī*. A korai levelekben Orsolya nem használja a /zs/ jelölésére a ß betűt.

Az /é/ és /ē/ hangok másodlagos jelölésében az *ę* betű szerepe is figyelmet és további kutatást érdemel. Sylvester helyesírási rendszerében az *ę* betű az /é/ hang jelölésére szolgál. A táblázat példái közül az *ęs* írással ennek megfelel. Az *innę*, *vęle*, *onnę* szavakban azonban /ē/ hang ejtése feltételezhető inkább (vö. TESz. *innen*; *vele*; *onnan*). Az /ē/ hangnak *ę* betűvel való jelölése Dévai Bíró Mátyás ortográfiájában fordul elő. Tudjuk, hogy Sylvester és Dévai kapcsolatban álltak egymással, és mindketten éltek Nádasdy birtokán, Sárvár-Újszigeten. Dévai nyelvtanának első kiadása az 1530-as években jelent meg (ez nem maradt ránk), amit Nádasdy is ismerhetett (vö. Korompay 2003: 585–587, Varjas 1960: 20–23). Ebből a néhány adatból azonban nem lehet megállapítani, hogy a látszólag ellentmondásos jelölések mögött

milyen okok rejlenek. Feltehető nyelvjárási jelenség is, de elképzelhető az ϵ betű kétféle alkalmazásából adódó bizonytalanság is.⁴

7. A rövid áttekintés azt mutatja, hogy az 1540-es években a házaspár pontosan követi Sylvester helyesírási rendszerét. Az, hogy időnként lemarad egy-egy mellékjel, Orsolya esetében a gyakorlatlanság, Nádasdynál pedig a sietség miatt történhetett meg. A kérdés inkább az lehet, hogy évtizedek múltán marad-e ez a rendszer, illetve miben történik változás. A vizsgálat kiterjesztése pedig arra is választ adhat, hogy a szűkebb és a tágabb környezet körében – ideértve a rokonokat, deákokat, titkárokat – mennyire terjed a mellékjeles helyesírás. Ennek azonban nélkülözhetetlen feltétele, hogy megbízható forráskiadásban hozzáférhetőek legyenek a levelek.

Hivatkozások

- Faulmann, Karl 1880/1990. *Das Buch der Schrift. Enthaltend die Schniftzeichen und Alphabet aller Zeiten und aller Völker des Erdkreises*. K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien. 195. (Reprint.) Eichborn, Frankfurt am Main. <https://archive.org/details/dasbuchderschrift-faulmann-1880-1990> (2017. 03. 19.)
- Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Károlyi Árpád – Szalay József (szerk.) 1882. *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. A M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Budapest.
- Korompay Klára 2003. Helyesírás-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 583–587.
- Mályusz Elemér 1923. Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. II. közlemény. *Levéltári Közlemények* 1: 287–309.
- Péter Katalin 1995. Nádasdy Tamás mecénási tevékenységéről. In: Péter Katalin: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Ráday Gyűjtemény, Budapest. 56–65.
- Varjas Béla (szerk.) 1960. *Sylvester János: Újtestamentum. Újszigeet 1541*. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 1.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 7–48.
- Vida Tivadar (szerk.) 1988. „*Szerelmes Orsikám...*” A Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- C. Vladár Zsuzsa 1989. *Sylvester János latin-magyar nyelvtana*. (MNyTK. 185.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 5–10.

4 Köszönöm lektoromnak, Juhász Dezsőnek, hogy erre a jelenségre felhívta a figyelmemet.

Terbe, Erika

**Questions of phonography in the correspondence
of Nádasdy Tamás and Kanizsai Orsolya**

The correspondence of Nádasdy Tamás and Kanizsai Orsolya can finally be published in a modernized edition thanks to interdisciplinary cooperation. The couple's correspondence is well-known, it has already been published before. However, none of the previous publications have been edited authentically, leading to the limited research on the use of language and to the fact that dialectal features could not have been analysed at all. I am going to discuss Sylvester János' influence on the language use of Nádasdy. Besides, I am going to look at the unique characteristics of the phonology used by Kanizsai Orsolya, which is even more interesting, given she learnt writing from her husband, that is from Nádasdy.

HONFOGLALÁSUNK VITÁS KÉRDÉSEIHEZ

ZELLIGER ERZSÉBET

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest

zelliger.erzsebet@btk.elte.hu

1. A honfoglalással kapcsolatosan két vélemény ütköztetésének lehettünk a tanúi a legutóbbi időkig. Az egyik a tankönyvekben is szereplő, az 1895-ös (1896-os) millenniumi ünnepségekkel kodifikált honfoglalási történet, a másik a Kézai krónikájában foglaltak alapján, a 19. században Nagy Gézától felvezetett, majd a 20. században László Gyula régészeti leletekkel megtámogatott kettős honfoglalás elmélete. A két nézet nyelvészeti vonatkozása, hogy a 19. század végén az előbbi elsősorban Hunfalvy Pál szerepe következtében a magyar nyelv finnugor eredete, az utóbbi a hun hagyomány alapján a magyar nyelv hun–mongol–török származtatása révén az úgynevezett „ugor–török háború”-ba torkollott. A két tudományos vélemény közül az Árpád vezette egyszeri honfoglalást és a magyar nyelv finnugor eredetét valló nézet győzött. Ebben az időben a tudomány még távol állt a nyelvi szövetség, az areális nyelvészet adta lehetőségek felismeréseitől, amelyek alapján a vita más irányt, a két nézet összeegyeztethetőségén alapuló kompromisszumos megoldást is kaphatott volna. László Gyula nézeteiről, hogy a kései avar kor griffes-indás kultúrája az első honfoglalás magyarjainak kultúrája, a történészek többsége nem fogadta el. Király Péter nyelvészeti szempontú ide vonatkozó kutatási eredményei (1987) visszhang nélkül maradtak. A nézetek módosításának igénye újabban elsősorban a korábbi őshazák: Levédia és Etelköz pontos helye és egymáshoz való viszonya kérdésében mutatkozik meg (KMTL. *Levedia* a.). A tudományos narratívában előfordult a magyaroknak a 9. század derekára datált Kárpát-medencei megjelenése a különböző szövetségekben végrehajtott hadjáratok kapcsán. A 895-ös honfoglalást megelőzően a Kárpát-medencében található szláv népesség területi és létszámbeli elhelyezkedése vitatott kérdés (H. Tóth 1999). (A kérdés tudományon kívüli vonatkozásaival nem foglalkozom.)

A honfoglalás körüli események megítélésének lassú változásába Türk Attila uelgi ásatásainak eredménye hozott változást: A magyar honfoglalás idejével azonos korú, azzal teljesen egyező régészeti leletek kerültek elő az Urál déli vidékéről, sőt újabban még Kazahsztánból is. Ukrán és orosz régészekkel egybehangzóan állítja, hogy semmilyen régészeti nyoma sincs annak, hogy bármilyen népesség átkelt volna a Volgán a 6. századtól a 8. századig terjedő időszakban azon a déli útvonalon, ahol az őtörök jövevényszavak átvételére az eddigi feltevések szerint lehetőség nyílt volna (Türk 2012). A hír nyomán bontakoztak ki a kérdések: 1. Ha nem volt hosszú déli vándorlás, akkor honnan jöttek a török jövevényszavak ilyen nagy számban a magyar nyelvbe? 2. Mi lett azokkal a magyarokkal, akik nem vettek részt a honfoglalásban? 3. Újra kell értelmezni a kazár–magyar kapcsolatokat? 4. Mennyien voltak és hogyan hatottak a betelepülő magyarokra a honfoglalás előtt itt élő avarok? 5. Hogyan lehetséges, hogy a magyarok megtartották a nyelvüket a honfoglalás után is? Vásáry István egy interjú szerint azt mondta, hogy a magyar őstörténet kutatásában a nyelvtudomány és a történettudomány lényegében elérte határait.¹ Megjegyzését (ha valóban úgy hangzott el, ahogy a feljegyzés megőrizte) az írott források igen szűkös voltára alapozta, és újabb eredményeket a régészettől vár.

1 <http://www.ng.hu/Tudomany/2015/02/13/A-magyar-torzsek-vandorlasarol> (2016. 03. 11.).

2. A felmerült kérdések nem mindegyikére lehet – és bizonyára nem végérvényes – választ adni, de azt nem mondhatjuk, hogy a nyelvtudomány ebben a kérdésben nem tud továbblépni. Mivel a nyelv a beszélőközösség életének mindennapjaiban jelen van a kezdetektől az utolsó beszélőig, ennek a tanúnak a vallomását nem hagyhatjuk figyelmen kívül, legfeljebb új szempontok figyelembevételével a történettudomány téves feltevéseit kell lehántani róla. Ezek némelyikére teszünk kísérletet a továbbiakban.

2.1. Magyar nyelvészeti szempontból az ótörök jövevényszavak átvételének helye, körülményei jelentik azt a központi kérdést, amelynek a megválaszolása további irányokba is elvezet. A megoldás felé vezető utat a „hogyan lehetett másképp?” kérdésre adható válaszokkal lehet kitapogatni. Ebben pedig a kettős (többes?) honfoglalással kapcsolatban felmerült tudományos szempontok újra vizsgálása megkerülhetetlen.

A feltevések élén az a gondolat áll, hogy a 6. század előtt (de valószínűleg még utána is) magyar nyelvet beszélő nemzetségek, törzsek törzsi nevekkal, vérségi kapcsolatokkal, de nem „magyar”-ként léteztek (vö. Sándor 2011: 121–125). A törzsek, nemzetségek egy részét a népvándorlás hullámai (hunok?, avarok?, mindketten?) ragadhatták magukkal, és velük együtt érkezhetek a Kárpát-medencébe. Úgy gondolom, a hun és az avar népnév (sok más népnévhez hasonlóan) egy vezető réteg nevéként nem nyelvi, hanem katonai, hatalmi, kulturális birodalmat, egységet takar, amelyen belül különböző nyelvű, etnikumú, eltérő lélekszámú közösségek, nemzetségek léteztek. A régészet tanúsága alapján a Kárpát-medencében a hunok után az avarok megjelenése és a honfoglalás korának ideje előtt egyetlen kulturális változás volt tapasztalható, a László Gyula által griffes-indásnak nevezett kultúra jelentkezése. Talán meg lehet kockáztatni azt a gondolatot, hogy erre a korra és a Kárpát-medencére tehető az onogurokkal való olyan mélységű kapcsolata a magyar nyelvű népcsoportoknak, hogy a velük érintkező népek az *ungar*, *venger* nevet végül rájuk vonatkoztatták.

2.2. Vannak-e vajon olyan adatok, amelyek ezt a feltevést igazolhatnák?

A történeti forrásokban már korán felmerült az *ungarus* népnév. Ennek értékelő megjegyzésekkel való dokumentálása Király Péter nevéhez fűződik (2006: 146–155). Az *ungarok*, *ungrik* pannóniai jelenlétére utaló első adata Vitterbói Gottfried munkájából az 561/562. év eseményeihez kapcsolódik. Itt az *ungarus* népnév az avar és a hun szinonimájaként szerepel („*Avars, qui et Huni, sive Ungari*”). Megtelepedésük bizonyítékát látta Király Péter az Aemona lerombolásáról szóló 590. évi adatban, amelyre elsőként František Sasinek hívta fel a figyelmet (1905). Itt arról van szó, hogy a harcokban az *Ungari/ungarusok* is részt vettek. A népnévi adatok számbavételénél fontosnak látja a 618-ra datált eseményt, amely különböző barbár népek támadásainak felsorolásakor az *ungarusokat* – mint valamennyihez képest a legrosszabbakat – külön is megnevezi. Vitatott kérdés, hogy ezek az *ungarus* adatok a magyarokra vonatkoznak-e.

A későbbi személynévi – 731/736: sig. *Ungari* test. (St. Gallen); 761: Ego *Hungaer* ... trado ... (St. Gallen); 797/809: Nomina fratrum de monasterio quod uuiZZunburg uocat(ur) ... *hungarius* – és helynévi adatok (760/770: via *Ungarorum* ~ 888: Strada *Ungarorum*; 860: *Uungariorum* Marcha; 860: Ulrich Graf an der *ungarischen* Grenze) hitelességét vélhetően már kevésbé kell bizonyítani. Mindkét névtípus további adatokkal jócskán megtehető (vö. Király 2006: 155–162, 163–180, Zelliger 2010: 283–294), ezek elfogadottsága a szakirodalomban legalábbis a kevésbé vitatottak közé tartozik. De hitelesíthetők-e a korai népnévi adatok?

2.3. Van a régészeti leletek sorában egy olyan csoport, amelyet eddig mint igen szűkös, alig használható forrást említett a szakirodalom. Ezek pedig a rovásírásos emlékek. Kétség-

telen, hogy rövid, részint csupán egyszavas emlékek ezek, de régészeti leletek lévén viszonylag pontosan datálhatók, a szövegek pedig nyelveken szólnak, vagyis azt árulhatják el, hogy az itt élő emberek milyen nyelvűek voltak. 17 régészeti lelet kapcsán előkerült rovásírásos feliratokról van szó, amelyek a 6–7. század fordulójától nagyjából a 12–13. századig terjedő időszakban keletkeztek. Közöttük vannak egyelőre megfejtetlenek, ezeket itt nem lehet figyelembe venni. A Budapest Tihany téri ivócsésze felirata olyan rövid, hogy magyar olvasati lehetősége ellenére sincs perdöntő értéke. Hasonló mondható el a kunágotai agyagkorsó török nyelvű feliratáról.

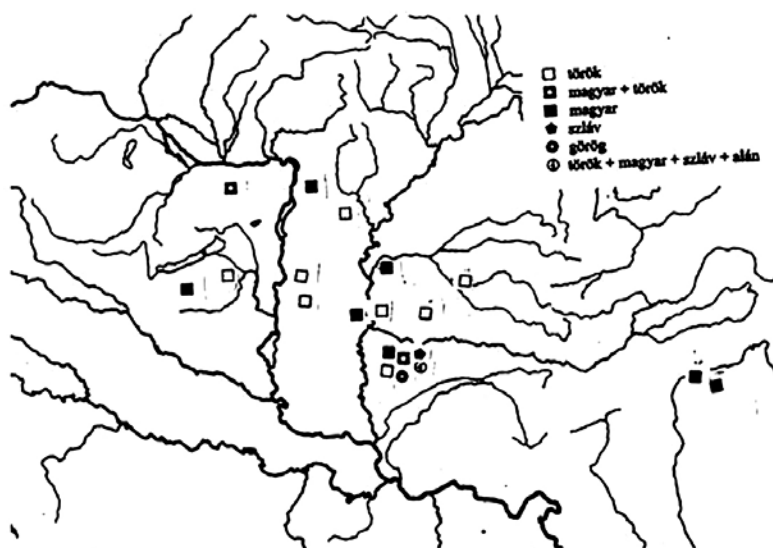
A rovásemlékek korai, honfoglalás előtti darabjaira irányuló megfejtési kísérletek legtöbbször a török nyelvek segítségével történtek (Csallány 1968, Vásáry 1972, Róna-Tas 1990, Vékony 2004), de nem mindegyik bizonyult időtállóknak. A magyar alapján való olvasatok Vékony Gábortól (2004) valók, amelyeket Hosszú Gáborral többször javítottunk (Hosszú 2013, Hosszú–Zelliger 2014).

1. ábra. A korai rovásírásos leletek területi előfordulása

A lelőhelyek: 1. Mikulčice, 2. Környe, 3. Budapest-Tihany tér, 4. Jánoshida, 5. Ozo-ra-Tótipusztá, 6. Kiskőrös-Vágóhid, 7. Szarvas, 8. Békés-Povádzug, 9. Bodrog-Alsóbü, 10. Homokmégy-Halom, 11. Kiskundorozsma, 12. Algyő, 13. Kunágota, 14. Nagyszentmiklós, 15. Vargyas, 16. Homoródkarácsonyfalva, 17. Torja. (A térkép a Wikipédia alaptérképének a felhasználásával készült.)

2.4. Az emlékek legtöbbjét Kárpát-medencei rovással írták. Ezek között több török nyelvű felirat van. A székely–magyar rovás első emléke a bodrog-alsóbüi fűvóka; a Homokmégy-halomi honfoglalás kori emléket steppei rovással török nyelven írták.

2. ábra. A korai rovás emlékek nyelve és lelőhelye

Az emlékek nyelvi összetétele alapján a Kárpát-medence lakosságának nyelvi-népi összetételére lehet következtetni. Ennek megfelelően különféle török és mellettük magyar nyelvű lakosságra lehet gondolni, szláv és egyéb nyelvek jelenlétére kisebb mértékben. Ám az is igaz, hogy mindezt az írásos emlékek fennmaradása – másként szemlélve a nyelvekhez kapcsolódó írásbeliség megléte is befolyásolja. Ebből alighanem arra lehet következtetni, hogy az avar kaganátus különféle nyelveket beszélő, de lényegében egységes kultúrájú alakulat lehetett, amely csak kronológiailag mutat elkülöníthető tagoltságot (vö. Pohl 2015a, 2015b).

A Kárpát-medencei rovás legkorábbi ismert emléke a környei íjmarkolat-lemez a 6–7. század fordulójáról való. Az emlék kétnyelvűnek látszik: a jobbról balra tartó írást a magyarból lehet megfejteni, a bal oldalán levő összetett jelet a törökből. Korai volta (ez lenne a magyar nyelv első írásos emléke!) eddigi ismereteink alapján a hihetatlenség határát súrolja, mégis valamelyest meg lehet támogatni az önmagában ugyancsak valószínűtlennek tűnő, már idézett 561/562-es népnévi adattal. A Kárpát-medencei rovással előkerült leletek között még további magyar nyelvűeket találunk: a szarvasi tűtartót, a kiskundorozsmai íjmarkolat-lemezt és a nagyszentmiklósi aranykincs több tárgyának magyar nyelvű feliratait. A szarvasi tűtartó rovásjelei lényegében megegyeznek a nagyszentmiklósi kincs rovásjeleivel (a szöveg tartalmi, művelődéstörténeti tekintetben a jánoshidai tűtartó török nyelvű feliratával mutat rokonságot).

BOY > 71

Normalizált Kárpát-medencei rovásbetűkkel leírva	BOY > 71
Magyar egyezményes hangjelölés szerinti átírás	/β ^á d ^u et ^ä kü/
Értelmezés mai magyar nyelven	erdei étek (gyümölcs)

3. ábra. A nagyszentmiklósi kincs 16. számú nyeles tálkájának felirata és olvasata (Hosszú 2013: 38)

Az értékelhető török feliratok között viszont van olyan, amelyet köztöröknek, és olyan is, amelyiket csuvasos jellegűnek tartanak. A kezdetben valószínű avar–török túlsúlyt a kor-szak végére magyar nyelvű válthatta fel, ha a nagyszentmiklósi kincs feliratainak az arányait vesszük alapul. Az aranyelet 12 darabján található valamilyen írás: öt darabon hat magyar nyelvű (l. pl. 3. ábra), egy kancsón három más nyelv mellett magyar is (l. 4. ábra), egy helyen szláv és magyar, egy korszó török és magyar nyelvű feliratot tartalmaz (Hosszú–Zelliger 2014: 186–193). Mellettük két görög betűs görög, egy görög betűs török és egy török nyelvű rovásírásos felirat van még.

71, 301 871 80 > 71 7Y >

magyar + ogur

szláv

alán

4. ábra. A nagyszentmiklósi kincs 6. számú kancsójának felirata (Hosszú 2013: 37)
A rovásfeliratok jelentése mindegyik nyelven 'víz' (az ogur feliraté 'víz, sör/bor').

2.5. A magyar–szláv kapcsolatok kezdetének szlavisztikai vonatkozásai is vannak. A szláv nazális magánhangzók eltűnésének idejét korábban azért helyezték a 10–11. századra, mert csak így volt magyarázható, hogy a magyarban számos jövevényszó őrzi ezt a hangot (pl. *galamb, munka, szombat* stb.). A magyarok korai megjelenése a Kárpát-medencében ezt a gondot megoldaná (Zoltán 2008: 357). Újabban felmerült az a lehetőség is, hogy a terület egy részén a nazális magánhangzokat igen sokáig megőrző bolgár típusú szláv nyelvjárásokból is átvehettük az ilyen szavakat. Eszerint ebből a szempontból „nem szükséges” feltenni a magyarok korai Kárpát-medencei jelenlétét (Zoltán 2014: 207). Meglátásom szerint a magyar nyelvet ért korai szláv hatás intenzitása alapján a két lehetőség nem vagy-vagy, hanem inkább is-is viszonyban állhat.

3. Milyen mozaikdarabok rakhatók ki az elmondottakból? 1. Magyar nyelvű csoportok alighanem több hullámban jelentek meg a Kárpát-medencében. 2. Szoros szervezeti és nyelvi, kulturális kapcsolatban éltek az avarnak mondott, különféle török nyelvű népcsoportokkal. 3. Nyelvhasználat tekintetében balansz kétnyelvűségről, a nyelvet ért hatás tekintetében a finnugor nyelvcsaládba tartozó magyar és a különféle török nyelvek közötti nyelvi szövetségről beszélhetünk. Hogy ebben milyen szerepet játszhattak más (szláv, alán stb.) nyelvek, további vizsgálatot igényel. 4. Együttélésük során lehetőség nyílt mind köztörök, mind csuvasos típusú szavak átvételére. (A magyar : török nyelvi viszony lehetőségeire vö. Sándor 1998).

A felvetett kérdésekre egyelőre végleges választ nem lehet adni, a megadott válaszok nyomán pedig további kérdések merülnek fel.

Hivatkozások

- H. Tóth Imre 1999. *Cirill és Metód a Kárpát-medencében*. <http://vigilia.hu/regihonlap/1999/11/9911hto.html> (2016. 07. 16.)
- Hosszú Gábor 2013. *Rovásatlasz*. Milani Kft, Budapest.
- Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet 2014. Többynyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv* 110: 177–195.
- Király Péter 1987. A VIII–IX. századi *Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger* személynevek. *Magyar Nyelv* 83: 162–180, 314–331.
- Király Péter 2006. *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, Nyíregyháza.
- KMTL. = Kristó Gyula (főszerk.): 1994. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pohl, Walter 2015a. *Die Awaren, Ein Steppenvolk im Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* C. H. Beck, München.
- Pohl, Walter 2015b. Huns, Avars, Hungarians. Comparative Perspectives Based on Written Evidence. In: Jürgen Bemmman–Michael Schmauder (szerk.): *The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. Bonn. 693–702.
- Róna-Tas András 1990. Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn). *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge* 9: 1–30.

- Sándor Klára 1998. A magyar–török kétnyelvűség és ami körülötte van. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében*. Kalligram Könyv- és Lapkiadó kft., Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony. 7–26.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Typotex, Budapest.
- Sasinek, František 1905. Felelet Márki Sándor válaszára. *Századok* 39: 376–378.
- Türk Attila 2012. A korai magyar történet kutatásának új régészeti programja. *Magyar régészet online magazin* 1–6. https://www.academia.edu/1875120/Turk_Attila_A_korai_magyar_tortenet_kutatasanak_uj_regeszeti_programja (2016. 07. 24.)
- Vásáry István 1972. Runiform signs on objects of the Avar period (6th–8th cc. A.D.). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. XXV: 335.347.
- Vékony Gábor 2004. *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó Kft, Budapest.
- Zelliger Erzsébet 2010. Az Óperenciás tengeren innen és túl. Magyar vonatkozású helynevek nyomában. *Magyar Nyelv* 106: 283–295.
- Zoltán András 2008. Király Péter, A honfoglalás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. *Magyar Nyelv* 104: 355–359.
- Zoltán András 2014. A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 205–210.

Zelliger, Erzsébet

Unsettled Questions of the Hungarian Conquest

In recent years, the knowledge we had acquired about the Hungarian Conquest during our school years has been supplemented with a lot of new information. Some of this new information seem to contradict each other completely. Who were the inhabitants of the Carpathian Basin in the 9th century? What language did they speak? What do archeologists say about this period? How does the research of Péter Király relate to Attila Türk's excavations in Uelg? Can we use the runic writing documents that were discovered from this age? With the help of linguistics (historical linguistics, onomastics, historical sociolinguistics) can we fit the pieces of the puzzle? This study attempts to find the answer to these questions.

Nyelvi sokszínűség:
A Kárpát-medencei magyarság
jelene és jövője

A MAGYAR NYELV ÉS NYELVKÖZÖSSÉG (KÖZÉP-)EURÓPÁBAN. TUDOMÁNYKÖZI ÉRTELEMZÉS

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest

tnghu@hotmail.com

1. Elmélet és módszertan

Közép-Európa ezredfordulós nyelvi helyzetét multi- és interdiszciplináris elméleti keretben és módszertannal lehet megközelíteni. A kutatás szükségképpen inter- és multidiszciplináris. A leírásban a tág értelemben értett nyelvtudomány mellett fontos szerepet játszik az antropológia, a történettudomány, a művelődéstörténet, kultúratudomány, metaszínten a hermeneutika, a történeti szemantika. E társtudományokat a funkcionális elméleti alapozás fogja össze. A harmonizálás alapja az a belátás, hogy a nyelv nem pusztán eszköz, hanem a közös jelentésképzésnek, az ezen alapuló megértésnek, vele együtt a megismerésnek, továbbá a közösséget létrehozó és összetartó kommunikációnak és az ezekkel kapcsolatos szimbolikus értékeknek a közege, az emberi leképezés tartománya (Humboldt 1985, Eco 1984, Croft 2000). A jelen leírás nyelvtudomány kerete a használati alapú nyelvtudomány, amely a rendszer és a használat egységét állítja Kemmer – Barlow 2000, Langacker 1987, Tomasello ed. 1998), mert a beszélők számára természetes ez az egység.

Az eltérő tudományágakat és azok nem azonos elméleti keretben és módszertannal elért eredményeiket csakis egy szélesebb hermeneutikai megközelítésben, hálózattal lehet összefogni. Ennek a lényege a hálózatszerűen egymásba kapcsolódó államok, társadalmak, nyelvközösségek, etnikumok, kultúrák, nyelvek és művészetek önalkotó (autopoietikus), önreferáló, emergens jellege (vö. Luhmann 1998). Az a jellemző, hogy a különböző struktúrákhoz tartozó, azokban cselekvő ember és közösség más egyénekhez és közösségekhez is kapcsolja tevékenységét, ezáltal saját egzisztenciáját a mások számára értelmes cselekvésben, a mások megértésében és az önmegértésben valósítja meg (Luckmann 1992).

2. Nyelv, nyelvhasználat, közösség

Egy régió nyelvi helyzetét nem lehet leírni az alapfogalmak rögzítése nélkül. Az itt röviden meghatározandó fogalmak a következők: nyelv, kommunikáció, közösség és egyén, kommunikációs szintér, kultúra, nyelvközi és kultúraközi kapcsolatok.

A nyelv az emberi tudás része. A nyelv a tudásban és a tudás használatában, a beszédben létezik. A tudás biológiai képességek révén, az egyéni begyakorlottságban és a közösségi konvencióban alakul ki, tárolódik és változik történetileg. A világról és a nyelvről való tudásunkat egymáshoz hasonló egyetemes elméleti képességekkel és műveletekkel szerezünk meg és működtetjük.

A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben fogalmi konstruálásuk révén, alapvetően fonológiai és szemantikai szerkezetek

szimbolikus struktúráiban (pl. szavakban, mondatokban) képezik le és teszik mások számára hozzáférhetővé (Halliday 1994, Givón 2001, Langacker 1987, Tomasello 2002).

Az ember társas lény. Tevékenységét, cselekedeteit másokhoz viszonyítva, másokkal együttműködve hajtja végre. A beszéd és a beszéd megértése a társas tevékenységek egyike, a többivel szoros összhangban létezik és funkcionál. Nincs beszéd cselekvés és megismerés nélkül, nincs közösség, nincs társadalom nyelv, nyelvi kommunikáció nélkül.

A nyelvi interakció a közös jelentésképzést célozza. A közös jelentésképzéssel lehet valamilyen értelmet mások számára hozzáférhetővé tenni. A nyelvi kommunikáció emberek között történik meg, a beszélőtársak szándékaival, elvárásaival és megértési folyamataival együtt, mindig valamilyen beszédhelyzetben (vö. Sinha 2001, Tomasello 2002, Tátrai 2011). A nyelvi interakcióban közösen cselekszenek: mindkét beszélőtárs cselekszik, aktív, hiszen mind a beszéd, mind a beszéd megértése tevékeny embert kíván.

A beszédesemény, a nyelvi interakció a cselekvő résztvevők, a beszélő és a hallgató által létrehozott és feldolgozott fizikai, mentális és társas közegben, a szövegvilágban zajlik. A szövegvilág olyan mentális modell, amely a szövegbeli és külső (helyzeti és szociális) információk alapján jön létre, és amely legalább részlegesen azonos a beszélő és a hallgató számára, és közeget ad a szövegértelemnek. A beszélőtársak a beszédesemény során folyamatosan feldolgozzák a szövegvilág összetevőit.

A nyelv inherensen variabilis: sokfélesége megmutatkozik a kifejezés dinamikus alakíthatóságában éppúgy, mint a közösségileg rögzített belső változatokban. A heterogenitás a hasonló vagy „azonos” tartalmak különböző módú, alternatív kifejezőmódjaiból származik, amelyeknek valamilyen közösségi kötöttségük van (Labov 1982, vö. Langacker 1987 képi-ség fogalmával).

A nyelvközösséget, illetve a beszélőközösséget a nyelvi interakciók során bemutatót (értvényesített), ill. elvárt normák tartják össze, méghozzá a replikáció, a folyamatos azonosítás (változatlan jóváhagyás) és az alteráló replikáció, valamint az innováció, a változtatás nyelvi praxisbeli műveleteiben (vö. Croft 2000). A normák orientáló mintarendszerek, melyek átfogó, globális kategóriákba rendeződnek el. A normák, az orientáló mintarendszerek adják a gyakorlati, intuitív tudás külső (nem individuális) irányító és egyben etikai keretét, közelítik az egyedi nyelvi tudásokat a közös érzék, a *sensus communis* felé, amely közösséget létesít.

3. Közép-Európa a 20. században

Közép-Európa régiójában sok nyelvközösség él. Ezek a nyelvközösségek hosszú ideje, legalább több évszázada nagy, tagolt hálózatok, amelyek egyaránt cselekvő részesei a 19. és 20. századi modernizációs folyamatoknak. Ennek eredményeként a belső tagoltságuk nagy mértékű, a beszélőközösségek (például családok, nyelvjárási, lakóhelyi, baráti, nemzedéki, munkahelyi és szakmai vagy hobbiközösségek) száma bőséges, a beszélőközösségek hálózatai kiterjedtek és összetettek

A közép-európai nyelvközösségek egymással különböző mértékben érintkeznek. Ezt a viszonyrendszert fokozottan alakítja több tényező is: (i) a nyelvközösségek és az államok földrajzi és néprajzi határai nem esnek egybe, (ii) nagyfokú a két- vagy többnyelvűség, amely a nyelvközösségek és beszélőközösségek közötti átfedések, megegyezések mértékét és gyakoriságát egyaránt növeli.

A magyar nyelvközösség a közép-európai régió részeként létezik sok száz éve, lényegében a magyar államalapítás óta (erre l. Szűcs 1983, Szűcs – Hanák 1986, Kosáry 2003). A hivatkozott történeti leírásokban Közép-Európa Lengyelország, az NDK, Csehország (korábban Csehszlovákia), Szlovákia (1994-től kezdődően), Magyarország, Horvátország, Szlovénia mindenkori földrajzi, nyelvi és állami területein létezett és létezik. Ehhez a régióhoz különböző mértékben és jelleggel, periferikusan kapcsolódik a Baltikum, Románia és Szerbia. A nyugati széleken az osztrák és német kapcsolat a legfontosabb.

Minden közösség (állam, társadalom, etnikum, nyelvközösség, kultúra) meghatározza saját határait (jellemzőivel elkülönül a többitől), egyúttal meghatározza saját környezetét is (Luhmann 1998: 65kk), kiválasztja azokat a közösségeket, amelyekkel kapcsolatot kíván tartani. Ez a belső eredetű, és kifelé irányuló önmeghatározás természetesen egyrészt állandóan megtörténik, másrészt erősen függ a külső hatalmi tényezőktől is: a külső katonai, politikai vagy gazdasági, kulturális erőszak hódításban és nyomásgyakorlásban egyaránt érvényesülhet, adott esetben durván befolyásolva a belső indíttatású külső orientációt, ahogy éppen Közép-Európa esetében is megtörtént, többször is a 20. század során. Közép-Európa ebből a szempontból köztes térség: a nyugat-európai innovációs, modernizációs folyamatokhoz a középkor vége óta mindig aktuálisan felzárkózik, vagy felzárkózni kíván. Kelet-Európa felé magától nem, vagy csak kis mértékben tájékozódik. Itt némi kivétel a keleti ortodox kereszténységhez tartozó román és szerb etnikum és kultúra.

Az így értett Közép-Európa mint térség a 20. század során kivételesen gyors, többszöri és minden részletet érintő átalakuláson ment keresztül, mindig külső politikai és katonai beavatkozás eredményeként. Az I. világháborút lezáró békeegyezmény szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, ez az 1930-as évek végétől a 2. világháború végéig újból többször módosult. Majd 1945-ben egyrészt az akkori békeegyezmény ismét szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, másrészt a teljes térség szovjet megszállás alá került, teljes külső és belső elzárással (a vasfüggönnyel) (l. Romsics 1998).

Az 1945–1990 közötti koloniális állapot a közép-európai térséget sok szempontból visszavetette a kelet-európai térségbe, annak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai közé. Ez a visszafejlődés azonban nem volt teljes, a nyugat-európai orientáció különböző tényezők mentén, eltérő mértékkel és sikerrel megmaradt.

1990 után Közép-Európa posztkoloniális helyzetbe került. A térség és annak alkotórészei szabadok lettek. Ebben a szabadságban politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt a nyugat-európai térséghez való felzárkózás, mintakövetés és csatlakozás vált céljá. Nyilvánvaló, hogy ez az irányultság összetett, tagolt, belső változatokkal zajlik, amelyek közül egyesek akár a nyugat-európai irányultságot kétségbe vonják vagy akár tagadják.

A közép-európai térség belső tagoltsága az állami, kulturális, nyelvi és etnikai tagoltság mellett ideológiákban, mozgalmakban is felszínre tört a rendszerváltás nyomán. Ennek a folyamatnak jellemzője:

a) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális elkülönülése a többitől, önazonosságuk önreflexív kinyilvánításával,

b) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális külső orientációja; amennyiben megvalósul ilyen, az a közép-európai régióból inkább kifelé, és nem befelé, az érintkező társak felé irányul, és inkább nyugati, az Európai Unió és az Egyesült Államok felé tájékozódik, semmint kelet felé (e tekintetben jelentősek a különbségek: Csehország orientációja erősen nyugati, míg Romániáé részben bizánci jellegű);

c) a történeti folyamatban a belső (közép-európai régió belüli) orientáció helyett először az autochton önreprezentáció, az elzárkózás, szembenállás (radikális nacionalizmus, etnocentrizmus az aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében), és talán fokozatosan az önmegértés az érintkező államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok megértésével, tágabban a térségi közös jellemzők felismerésével.

A posztkoloniális állapot régió hatókörű körülményei a fenti szempontok szerint a 2010-es években is egyszerre mutatnak állandóságot és változnak viszonylag gyorsan specifikumaikban, a pluralizmus velejárójaként.

4. A kolonializmus állapota

Egy közösség a hosszabb távon kidolgozott és némi változtatással, innovációval alapjaiban megtartott nyelvi normarendszerét működteti annak érdekében, hogy saját mindennapi élete, a különböző cselekvések eredményesek lehessenek. E kommunikációs szisztéma erőszakos megváltoztatása vagy lehetetlenné tétele alapjaiban veszélyezteti a közösség létét.

Ebből következően egy adott nyelv és kommunikációs rendszer rombolása a közösség rombolását eredményezi. Az 1945 utáni koloniális állapot egyik fő tényezője volt a nyelvekbe és kommunikációs rendszerekbe való durva beavatkozás, a nagymértékű átalakítás. 1945 után a bolsevik uralom fontos következményei a nyelvi helyzetre az alábbiak.

A központi, diktatorikus hatalom hierarchikus kommunikációs rendszert hozott létre. Ennek lényegi eleme az egyetlen központból történő irányítás, ellenőrzés és befolyásolás (vö. Luhmann 1998: 312kk). Az irányítás felülről lefelé zajlik, melynek során az információ sikeresen eljut a központból a célhoz, a hallgatósághoz (az információ célzottja a passzív befogadásra és elfogadásra kárhoztatott „lakosság” volt).

Az egyes államok katonai körülhatárolása a vasfüggönnyel fizikailag és jelképesen is kivált az 1950-es években szinte hermetikusan elzárta az adott társadalmakat a természetes, mindennapi nyelvi kapcsolatoknak és az innovációk befogadásának lehetőségeitől.

A Szovjetunió uralma alá került közép-európai államok politikai vezetésének az egyik legfőbb célja a társadalom homogenizálása volt (a szovjetizálásra l. Romsics 2001). A homogenizálás egyik feltétele és fejleménye a nyelvközösségen, etnikumon, államon, kultúrán belüli nyelvváltozatok figyelmen kívül hagyása volt, amely összekapcsolódott a sztenderd nyelvváltozat előtérbe helyezésével, nivelláló műveltségesszéménnyel.

A központilag diktatorikusan irányított közművelődési programok korábban talán nem is látott mértékben tudatosították, propagálták a szintén központilag meghatározott kulturális értékeket, ezen belül a nyelvi művelődés fő tényezőit, amelyek így meglehetősen homogén módon váltak ismertté a régióbeli társadalmak különböző rétegei között, miközben a cenzúrával tiltott műveltségi ismeretek ismeretlenek maradtak a nagy többség előtt.

A központosító nyelvpolitika egyik fő eszköze a központilag irányított cenzúra volt. A nyilvánosságot irányító cenzúra nyilvánvalóan a szabad szellem megroppantásának, a közösség és egyén önalkotása megakadályozásának a nyilvánvaló kísérlete. Emellett azonban további komoly nyelvi következményei is vannak. Ezek közül a fontosak a következők. A cenzúra leállítja vagy elfojtja a nyelv több alapvető funkcióját. Az egyik az információáramlás medializálása. A másik a fogalmi és az ezt lehetővé tevő nyelvi innováció. Az újítás mindig a meglévőre kérdez vissza egy humán területen, a továbblépés érdekében és reményében. A nyelvi innováció elfojtása a cenzúrával a kreativitás elfojtását eredményezi, a nyelvi

innováció terjedésének megakadályozása az ismeretek terjedését akadályozza, végső soron egy közösség (állam, társadalom) anyagi és szellemi leépüléséhez vezet.

A koloniális állapot egy másik fő jellemzője a közösségileg, kulturálisan kialakított és hosszú távon fenntartott fogalmak manipulálása. Ennek keretében a Közép-Európai régió országaiban a kommunista diktatúra részeként, központi irányítással az ideológiaiilag fontos fogalmakat ellenőrzés alá vonta a központi párhatalom. Az ellenőrzés része volt fogalmak törlése, új fogalmak bevezetése új szavakkal, kifejezésekkel. A nyelvnek tehát e folyamatban központi szerepe volt.

Amikor például egyes országokban törölték, lényegében betiltották a *polgármester* fogalmat és szót, és bevezették helyette a *tanácselnök* kifejezést, akkor látszólag egy egyszerű váltás történt. Valójában azonban egy sokkal összetettebb változást vezetett be a politikai hatalom. Ennek keretében kitörölték a *polgármester* fogalmát, tehát azt a tudást, mely szerint egy település mint közösség demokratikus versenyben több jelölt közül választhatja meg vezetőjét a jelöltek ismeretében. Ehelyett az új megnevezés, a *tanácselnök* olyan tudáskeretbe épült be, illetve olyan tudáskeret létrehozásának a címkéje lett, amelyben a település vezetőjét az egyetlen párt jelöli ki, szabadon nem lehet jelöltet állítani, az így kényszerűen megszavazott vezető elsősorban a felülről (a pártközpontból, a minisztériumokból és a helyi pártszervektől) jövő utasításokat hajtja végre. A nyelvi megnevezés változása tehát leképezte és előírta a politikai, társadalmi változást és annak állandósult tartalmát. Az új nemzedékek már csak ezt az új fogalmat és az azt jelölő szót, kifejezést tanulták meg, a régiről, a váltásról és a szembenállásról nem tudtak.

A nyelvi manipuláció, a közösségi fogalomrendszer, vagyis a koherens világismeret megváltoztatása és mesterséges fenntartása további tényezők közreműködésével ment végbe. Ennek a folyamatnak az érvényesülését elősegítette a központilag erőltetett iparosítás és az urbanizáció. Ennek során tömegek költöztek városokba, többnyire kényszerből, például a téjesztetés elől menekülve vagy társadalmi származása üldözve. Az üldözött társadalmi csoportok (polgárság, parasztság) inkognitóba kényszerültek: a rejtőzködést nyelvi, viselkedésbeli, öltözködési módokkal hajtották végre, beszürkültek az elszegényedő városi tömegekbe. A kulturális nivellálódás a nyelvváltozatok háttérbe szorulását eredményezte, amely főképp a polgári stílusú sztenderd és a falusi nyelvjárási beszéd háttérbe szorulásában, nem ritkán stigmatizálásában mutatkozott meg. Az egyéni és csoportidentitás nyelvi és viselkedésbeli kifejezése nem volt lehetséges, és a központi párhatalom szerint nem is volt szükséges, hiszen az élet minden részét irányító ideológia nyelvi leképezése egyféle módon történt meg, az attól való nyelvi eltérés ideológiai eltérésnek és így bűnnek számított.

5. A posztkoloniális állapot

A posztkolonializmus mint a kutatás tárgya és kutatási irány kritikai tudományos irányzatként alakult ki. A posztkolonializmus a nyugati hatalmak által korábban gyarmatosított országok és régiók specifikus politikai és kulturális helyzetét tanulmányozza (vö. Said 1975, Bhabha ed. 1990, Spivak 1990). A jelen tanulmányban a posztkolonializmus a közép-európai koloniális állapot utáni történeti helyzet leíró megnevezése, azé az átmeneti korszaké, amelyben egy az előzőtől alapvetően eltérő kommunikációs rendszer és nyelvi tevékenység világában még hatnak a koloniális korszak jellemzői.

A közép-európai és azon belül a magyar posztkoloniális állapot alábbi jellemzői fontosak a magyar nyelvközösség szempontjából.

Megszűnt a katonai megszállás, a szovjet irányítás, a vasfüggöny mögötti országok függetlenek lettek a moszkvai központtól. A megszállók kivonultak, kevés közvetlen társadalmi és kulturális jelenlétük is felszámolódott. A magyar nyelvközösséget magában foglaló államokban új elitiek jöttek létre. A gazdasági elit a vadkapitalizmus, az eredeti tőkefelhalmozás során alakult, több társadalmi csoportból; a kulturális elit különböző csoportokban jelentkezett: a régi polgári, a baloldali nem sztalinista, az újabb liberális, konzervatív és nemzeti érzelmű rétegek együttesen alkotják az ezredfordulós magyar kultúrát.

A társadalmi szerkezet fokozatosan és hálózatosan átalakult különböző ideológiákat követve, az 1945 és az 1990 előtti szocializációs mintákat éppúgy követve, mint az ezredfordulós Nyugat-Európaiakat (vö. Romsics 2001, Valuch 2015). 1990 után a régió társadalmi struktúrái (i) visszanyerték legális rétegzettségüket, (ii) nagymértékben és gyorsan átalakultak, az új helyzetnek megfelelően, pontosabban az új helyzetben újra létrehozva szerkezeti rendjüket. Ez a folyamat általában hosszabb, a rendszerváltások utáni huszonöt év alatt sem fejeződött be.

A nyelvhez való viszony megváltozásának egyik fő okozója a szólásszabadság, a véleményszabadság és a sajtószabadság bevezetése volt. Az 1990-ben bekövetkezett gyökeres változás a demokrácia legfőbb létrehozásának a történeti ideje. Ennek egyik, a nyelvet is érintő legfőbb eseménye és emberi tapasztalata az igazság kimondásának katartikus pillanata: az igazság kimondható, a nyelv visszakaphatja emberi és morális tartalmát, vagyis a nyelv funkcionálásának garanciáját. A szabad beszéd, a szabad nyelvhasználat a nyilvánosságban éppúgy érvényesült, mint a magánszférában.

A régióban, így a magyar nyelvközösségben élő, nyílt, vitázó diszkurzív rend kezdett kialakulni, pontosabban fogalmazva: ehhez meglettek az alapvető politikai és jogi feltételek. A korszak, a történeti pillanat népességének történeti, kulturális meghatározottsága természetesen nem abszolút értelemben tette lehetővé a szabadságjogok érvényesülését, hanem a konkrét helyzet körülményeinek és a résztvevők diszpozíciói szempontjainak érvényesülésével.

A korábban ideológiai okokból politikailag üldözött és megsemmisítésre vagy gyökeres átalakításra ítélt társadalmi rétegek visszanyerték társadalmi szerepeiket. Két nagy társadalmi réteget kell itt említeni. Az egyik a parasztság, a másik a középosztály. E rétegek komplex funkcióik és jellemzőik mellett azért kiemelten fontosak, mert mindkettő egy-egy alapvető nyelvváltozat-típust beszélt és beszél jórészt ma is. A parasztság a sok évszázados múltú nyelvjárásokat, a középosztály a sztenderdet. E két változattípus meghatározó az európai társadalmak és nyelvközösségek életében a 19. és a 20. században.

E folyamatokban a korábban kényszerűen rejtőzködő csoportok, rétegek gyorsan felszínre kerültek, vagyis megmutatkoztak a társadalmi nyilvánosság előtt, és szintén gyorsan változnak, az emberi jogok és a szólásszabadság általános (bár nem mindig maradéktalan) érvényesülése közben. E csoportok, kisebb régiók etnikai, nyelvi és kulturális tradíció tekintetében egyaránt szétkülönböződést, interetnikus és interkulturális viszonyokat hoznak létre és tartanak fenn, amelyekben az önazonosítás és a környezet meghatározó elemeinek a kijelölése és elfogadása, más potenciális tényezők elutasítása alapvető fontosságú. Egyes nagy tekintélyű nyelvi, kulturális és hatalmi központokhoz való igazodás, más központok elutasítása a posztkoloniális térség viszonyainak lényegi összetevőjét adják.

Az 1990 utáni történeti folyamatok nem magukban zajlottak, hanem a közvetlen és tágabb környezetben végbemenő nagy változásokkal párhuzamosan, azokkal részben összekapcsolódva. A demokrácia kiépülésének Közép-Európai folyamata egybeesett a fejlett világ újabb globális jelenségeivel, a fejlődéssel, a növekedési, környezeti nehézségek válságkér-

déseivel, továbbá a globalizáció és az elektronikus kommunikáció kialakulásával és elterjedésével. E komplex viszonyrendszer eredményeképpen is az értékek, vélemények, irányultságok, megismerésmódok, nyelvváltozatok, cselekvésformák, művészi formák pluralizmusa és fokozódó mértékű nyilvánossága nyíltta tette az individuális és közösségi történeti meghatározottság és az elváráshorizont plurális feszültségviszonyait, a szubjektum identitáslehetőségei sokféleségének a bizonytalansági tényezőit.

A posztkoloniális korszak átmeneti időszak, amelyben még jelen vannak az előző rendszer jellemzői és jelen vannak már az új rendszeréi. Egyszerre tapasztalható a nyomasztó elmaradottságérzés valamint az ígéretes és egyben frusztráló elvárások sora, nyilvánvaló feszültségeket keltve.

A három érvényesülő tényezőfajta: a) a totalitárius koloniális uralom, b) a szabadelvűnek szánt posztkoloniális rendszer és c) a szabadelvű rendszer problémái együttesen hatnak a Közép-Európa térségének közösségi és egyéni önalkotásaira, reflexióira és önreflexióira, ideológiai és uralmi tendenciáira. Mivel a rendkívül nagyfokú változások kivételes gyorsasággal zajlottak, a feszültségek és a konfliktusok is nagyok, így vizsgálatuk és kezelésük is alapvető fontosságú.

A térségben 1990-ben az ide tartozó országok mint államok elsőként nemzeti függetlenségüket nyilvánították ki és hangsúlyozták. Ezek a politikai, ideológiai és érzelmi alapú nacionalizmusok a 45 évnyi erőszakolt kommunista internacionalizmus után gyorsan megjelentek. Látszólag országok mozaikjára bontották szét Közép-Európát, és a korábban elfojtott feszültségek felszínre is törtek. S miközben a nyelvi nacionalizmusok a legtöbb érintett ország kormányzati politikájának részévé váltak, aközben az éppen kibontakozó digitális és internetes kommunikáció, az így kialakuló globalizálódó kultúra e térségben is megjelent, ellentétes hatást kifejtve.

A posztkoloniális korszak néhány jellemzőjét röviden jellemezni lehet.

1990 után átalakult a nyilvánosság: a hierarchikus szerkezetet heterarchikus kommunikációs rendszer váltotta föl. Ez a rendszer megosztott, decentralizált, többközpontú, hálózatosan működik, és a kapcsolatok a mindenkori helyzet tér- és időfeltételeinek függvényei (vö. Luhmann 1998: 312kk). A kommunikációs rendszer hálózatos jellege a következőkön alapul:

- a hálózatot alkotó elemek, nevezetesen beszédközösségek és egyének megléte és meglétük jelzettsége,
- a hálózati elemek közötti kapcsolatok, interakciók,
- a dinamikus, diszkurzív közösségi szemantika és a plurális közvélemény.

Az ezredfordulás magyar nyelvűközösség hálózata dinamikus és nyitott rendszer. Önalkotó (autopoietikus) abban az értelemben, hogy folyamatosan változik: új beszélőközösségek és új kapcsolatok létesülnek, mások megszűnnek. A nyitottságot és dinamikusságot segíti, sőt kezdeményezi is az elektronikus kommunikáció. Beszélőközösségek jönnek létre alkalmi esetek nyomán, az interneten, kijelölve vagy létrehozva közösen használt nyelvváltozatokat (alakilag éppúgy, mint szemantikájában). A beszélőközösségek által működtetett diszkurzusrendek (l. Foucault 1991) jelentékeny része a nyilvánosság előtt működik, kívülálló számára is hozzáférhető, tovább alakítva a kommunikációs hálózatot. Mindennek része a fogalmak és nyelvi kifejezések nyilvános és magánkörű értelmezéseinek diszkurzív jellege. Ennek része a sok vitát és konfliktust kiváltó politikailag korrekt beszéd jelensége.

A közösségi szemantika az 1945 utáni monopolizált és cenzúrával irányított jelentéstant 1990 után elvetette, és helyreállította a természetes jelentésképzés feltételeit. Így például a főntebb már említett polgármester – tanácselnök szembenállás megszűnt: a magyar ÉKsz 2003. évi átdolgozott kiadása megfelelő módon követte a politikai és cenzurális változásokat, és ezúttal korrekt módon értelmezte a fentebb bemutatott, a politikai, a közigazgatás és a mindennapi élet szempontjából egyaránt fontos szavakat.

A közösségi szemantika alakulásának története azonban nem ér véget egy-egy ilyen epizódnál. Jellegetes posztkoloniális jelenség, hogy mindkét szótár forgalomban van, érvényesnek tekintik különböző csoportok, és egyúttal tudnak a feszültséget keltő kettősségről, illetve a történetileg korábbi kiiktatásáról, az újabb szó felülről történő manipulatív bevezetéséről, majd annak 1990 utáni érvénytelenítéséről, és az eggyel korábbi visszaállításáról. Mivel ezek a változások igen rövid idő alatt zajlottak le, zavarba ejtő voltak a közösségi szemantika része.

A korábban központilag is stigmatizált rurális és urbánus nyelvváltozatok fokozatosan visszaszerezték legalább részben funkcionális értéküket, az alacsonyabb presztízsüké elfogadottsága nőtt, minden nyelvváltozat megszólalhatott a nyilvánosság előtt. A nyelvhasználatban a közlési funkció kiegészült a beszélő identitásának vállalásával és nyílt jelölésével, továbbá az egyedi kommunikációs helyzetekben a hatáskeltés egyértelműbb szerepet kapott.

Egy nyelvközösség és az általa fenntartott kultúra létezésében mint állandó folyamatban a meglévő sémarendszeren (normarendszeren) alapuló dinamikus, egyszerre alkotó és alkalmazkodó működési mód, a teljesítmény színvonala döntő. A magyar nyelvközösség az elmúlt alig három évtized alatt innovatív képességeit magas szinten valósította meg.

Az elektronikus kommunikáció, a számítógép elterjedésével, az internet működésbe lépésével éppen akkor alakította át erőteljesen az emberi kommunikáció lehetőségeit, amikor a magyar és a közép-európai nyelvközösségek kikerültek a koloniális helyzetből. Az elektronikus kommunikáció fő eredménye többek között a személyes és csoporthálózatok kialakításának lehetősége a tér- és időbeli, valamint társadalmi körülményektől függetlenül (kivéve, ha valamely politikai hatalom akadályozza vagy tiltja ezt), közvetlen hozzáférésű (on-line) tér minden témának, nyílt vagy korlátozott elérhetőséggel, a szabad és nyílt kommunikáció mindazok számára, akiknek lehetőségük és szándékuk van a világháléhoz csatlakozni.

Az ezredfordulón a magyar kultúrában és nyelvközösségben a nyelvértelmezések és nyelvvideológiák bőséges gazdagsága ismerhető meg.

6. Összefoglalás

A tanulmány mellett érvelt tudományközi keretben, hogy a magyar nyelvközösség Közép-Európában a posztkolonializmus korszakába került 1990 körül, és azóta is e korszakában él. Az 1945 és 1990 közötti koloniális korszakban hierarchikus, egyközpontú, a cenzúrára és a közösségi szemantika központi ideológiai irányítására épülő kommunikációs rendszert épített ki és működtetett a kommunista politikai vezetés, a szovjet katonai megszállás, gyarmatosítás keretében. Ennek a kommunikációs rendszernek hatása volt magyar nyelvközösségre, és e hatás ma is kimutatható egyfajta posztkoloniális állapot jellemzőiként, miközben a magyar nyelvközösség nagymértékben és gyorsan átalakult: fő jellemzője az ezredfordulón a heterarchikus kommunikációs rendszer, a kommunikációs hálózatok dinamikus rendszere, a nyelvváltozatok funkcionális és identifikációs gazdagsága és a nyelvi innováció. A magyar nyelvközösség estében specifikus tényező magának a nyelvközösségnek a kommunikáci-

ós egyesülése, a határtalanítás, az 1920-ban meghúzott államhatárok felett. A tanulmány a posztkoloniális tényezők közül az általános jellemzőkön túl a kommunikációs rendszer, az innováció, az elektronikus kommunikáció és a nyelvi ideológiák kérdéskörét vizsgálta.

Hivatkozások

- Bhabha, Homi K. ed. 1990. *Nation and narration*. Routledge, London.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Longman, London.
- Eco, Umberto 1984. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Indiana University Press, Bloomington.
- Foucault, Michel 1991. A diskurzus rendje. *Holmi* 7. sz. 862–889.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Halliday, M.A.K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold, London. Second edition.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 69–115.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford, California. vii–xxviii.
- Kosáry Domokos 2003. *Magyarország Európában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Labov, William 1982. Building on Empirical foundations. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia. 17–92.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Labmann, Thomas 1992. *Theorie des sozialen Handels*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Romsics Ignác 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam: Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 2001. *Magyarország története a huszadik században*. 3. kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Said, Edward W. 1975. *Beginnings: Intention and method*. Basic Books, New York.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1990. *The post-colonial critic*. Routledge, London.
- Szűcs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Szűcs Jenő – Hanák Péter 1986. *Európa régiói a történelemben*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Sinha, Chris 2001. The epigenesis of symbolization. <http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Tomasello, Michael (ed.) 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ.
- Valuch Tibor 2015. *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest.

Tolcsvai Nagy, Gábor

**The Hungarian language and language community in (Central) Europe.
An interdisciplinary interpretation**

The present study gives an overview of the linguistic situation of the Hungarian language community, after World War II. The investigation focuses on the features of the social, cultural and political power factors of the Hungarian language. In 1945 a centralized hierarchic communication system was introduced with strict censorship, with control on social semantics, by the communist rule controlled by the Soviet colonization. It resulted in the levelling of linguistic performance and creativity, with innovation fading, and free identification and reflection, self-reflection on language use and joint acting being prohibited. In 1990 the situation turned into its opposite in most cases. The decentralized heterarchic network system has been developed with general democratic control, freedom of speech and human rights, whereby dialogue, discussion about social semantics, meaning not defined in one ideological centre are the basic features. The radical change resulted in linguistic plurality, the acknowledgment of and reflections on variability in language, its functions for adequate conceptual construal, linguistic expression, individual and group identity. In this process the view of language shows the diversity of linguistic performance, whereby creativity and innovation are appreciated, free identification and reflection, self-reflection on language use and joint acting are supported, certainly in varieties and with critical opposing views, too. On the other hand, the cultural and socialization schemas of the previous era still live on and influence the ways of life in the region, generating postcolonial cultural tensions.

ETNONIMÁK ÉS IDENTITÁSOK

A moldvai magyarok identitásvesztésének példája

PÉNTEK JÁNOS

BBTE BTK Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék

Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Termini, Kolozsvár

pentekj@gmail.com

Bevezetés

Az etnikai identitást több – személyenként vagy csoportonként eltérően, sajátosan szerveződő – meghatározó jegy összességének tekintem, olyan jegyekének, mint a nyelv, a kultúra, a vallás, a hagyomány. Véleményem szerint az egyes identitások között nincs fejlődésbeli vagy értékbeli különbség, nincsenek fejlettek vagy kevésbé fejlettek, csak a történelmi múlttal és az aktuális helyzettel összefüggő másság van. Az egyes identitásmodellekben a nyelv eltérő szerepet játszhat. Megtévesztő azonban az a vélemény, amely azt sugallja, hogy az ún. államnemzeti identitásban a nyelvnek mint kulturális tényezőnek nincs szerepe. Ellenkezőleg: az *államnemzethez* kapcsolódik a kiemelt státusú és presztízses *államnyelv*, amely – mint a moldvai magyarok példája is bizonyítja – rendszerint fölé és szembehelyezkedik mind saját nyelvjárásaival, mind az illető állam területén beszélt más nyelvekkel. Ily módon az asszimilációs nyomás, a kényszerítés eszköze.¹

Az identitás vállalásának és megvállásának joga alapvető jog, hozzátartozik az ember méltóságához. Annak kellene lennie, annak ellenére, hogy ez most nem mindig és nem mindenhol kinyilvánított és ritkán kodifikált. Az identitás ilyen értelemben helyzetfüggő, szabadságfüggő, jogfüggő, érdekfüggő, a szabadság és a méltóság fokmérője. Nagyon gyakran akadályokba ütközik az, hogy az etnikai csoport és a csoporthoz tartozó személy szabadon, általa használt névvel nevezhesse meg önmagát, maga mondhatta meg, ki ő. A hatalmi fölényben álló, agresszív identitású csoport folyamatos nyomással kényszerítheti rá a létszámban, státusban alárendelt csoportot védekező identításra, arra, hogy elrejtse vagy álcázza az identitását. Ennek a nyomásnak lehetnek az eszközei a külső, gyakran sértő, gúnyos megnevezések (exonimák), amelyek többnyire kétségbe vonják, gyöngítik a másik csoport önazonosságát. Ezek rendszerint az alapidentitás valamely meghatározó elemére irányulnak, nagyon gyakran a nyelvre, és különösen hatásosak akkor, ha az illető közösségnek nincs saját értelmisége, amely tudatosíthatná a külső manipulálásokat. Ilyen manipulációs kísérlet volt például az előző század második felében a románban a magyarokra vonatkozó két etnonima, a *maghiar* és az *ungur* jelentésbeli differenciálása: az előbbi a romániai magyarok nevéként, az utóbbi a magyarországiakra vonatkozó névként. A névbeli megkülönböztetés nyilvánvalóan a megosztásra irányult, az azonosság tagadására.

A terminusok, kategóriák elméletek és ideológiák hálójában születnek és használatosak, elfedik a valóságot és különösen a folyamatokat. Jellemzően ez a helyzet a *csángó* megnevezéssel. A népcsoport bizonyára legjobb mai ismerője, Tánzos Vilmos ezt írja: „A Moldvában élő katolikus lakosság egészét *moldvai csángó* néven tartja számon a tudományos

¹ Az etnikai identitás és a nemzeti identitás viszonyát nem kívánom tárgyalni, de ezt sem fejlődésbeli fokozatnak tekintem. Kétségtelen azonban, hogy más jellegű feszültségek keletkez(het)nek az etnikai identitás és a kulturális nemzeti, ill. az államnemzeti identitások között.

irodalom és a köztudat.” (Tánczos 2011: 10). Ebben az értelmezésben, akiről csángóként írunk, beszélünk, legalább kétszázezren vannak. A másik végletet a hivatalos statisztika tárja elénk: az Országos Statisztikai Hivatal közöl egy olyan táblázatot a 2011-es népszámlálás alapján,² amely az egyes etnikumok és a felekezetek kapcsolatának számadatait tartalmazza. Ezen az szerepel, hogy összesen 1536 személy vallotta magát csángónak. Az ÉkSz.² a *csángó* megnevezést mai köznyelvi jelentésében így regisztrálja: melléknévként: „Bukovinában, ill. Moldvában élő v. onnan származó magyar <nép csoport>, ill. ehhez tartozó, vele kapcs.”, főnévként: „Csángó személy, kül. férfi.” Közhasználatú jelzős kapcsolatai azonban ennél is kiterjedtebb jelentésszférára utalnak: *hétfalusi*, *gyimesi*, *dévai* stb. A velük foglalkozó mai kutatásokban ez az elkülönülés tapasztalható: 1. a dialektológiában: ’a moldvai magyarok nem székelyes csoportja’, 2. a néprajzban: ’moldvai magyar’, 3. (mint Tánczosnál láttuk) ’moldvai katolikus’.

Előadásomban azt kívánom bemutatni, milyen szerepet játszottak a különböző exonimák és az ezeket kísérő külső minősítések, kényszerítések és megalázások a moldvai magyarok identitásvesztésében, identitáscseréjében. Az ő etnikai, nyelvi és felekezeti szigethelyzetükben bizonyára elkerülhetetlen volt az identitáscsere, az asszimiláció. A megnevezésükre használt külső megnevezések és a hozzájuk társuló stigmatizálások azonban többnyire erősítették, gyorsították ezt a folyamatot. A kérdés tárgyalásában a következőkben előbb történelmi idősíkokra bontva, horizontálisan jelzem a változásokat, majd a két legfontosabb identitásjegy, a nyelv és a vallás (hitélet) vonatkozásában tekintem át az elmúlt két és fél évszázad folyamatait. Mindebben elsősorban a tőlük származó, a MMTnySz.-ból vett nyelvi adatokra támaszkodom (a szótár anyagának legnagyobb részét az előző század közepén gyűjtötték).

A 18. század közepéig, fél évezreden át

A 12–13. században a középkori magyar királyság keleti határainak megerősítése céljából jelentős számú magyar népesség került Moldvába: katonaság a végvárakba, véghelyekre, különböző rendállásúak az akkor alakuló városokba, parasztok Belső-Erdélyből. Ez utóbbiak falusi településeket hoztak létre, olyan jelentős magyar falvakat, mint pl. Szabófalva, Kelgyest, Balusest, Bogdánfalva, Forrófalva, Klézse, Lujzikalagor stb., 1526 után elszigetelődtek a magyar világtól, önellátó paraszttársadalomként élték életüket, a következő két és fél évszázadban pedig a Vatikánon és a közelükben élő székelyeken kívül a magyar világ elfeledkezett róluk. De mindig eltaláltak hozzájuk azok a magyarok, akiknek valamilyen okból menekülniük kellett.³

Ekkor már a társadalmi ranglétra alsóbb szintjein helyezkedtek el: részes szabadparasztok, robotra kötelezett parasztok vagy jobbágyok voltak. A 18. századig elenyésző számban lehettek körükben székelyek. Településeiket magyar településeként ismerték. Saját nevük a *magyar* volt, román megnevezéssel *ungur*, a velük együtt élők magyar megnevezéssel: *oláhok*, *cigányok*, románul *valah*, *țigani*, az alsóbb szint további státusai szerint: *răzeș*, *rumân*, *vecin* (vö. Borsi-Kálmán 2012: 49–50). Kívül rekedtek a nyugati kereszténység keleti határvonalán, vallásuk révén is idegenek voltak: római katolikusok ortodox környezetben román megnevezéssel: *catolic* vagy *papistaș*. Környezetük számára könnyű volt megkülönböztetni és megnevezni őket: a *magyar* és a *katolikus*, az *ungur* és a *catolic* szinonimájává vált egymásnak: elég volt kimondani az egyiket, mindenki hozzáértette a másikat. A román történelmi források és a vatikáni

2 <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/Vö. 14. táblázat.>

3 A történeti folyamatra nézve ennél jóval részletesebben l. Tánczos 2011: 9–28.

iratok egyaránt így ismeri őket, így 1646-ban Bandinus püspök is. Beke Pál jezsuita szerzetes jelentésére hivatkozva írja Tóth István György: „Mivel ... a katolikusok nagy többsége magyar, a katolikust magyar vallásnak hívják és a katolikus papot magyar papnak, még akkor is, ha német a nyelve.” (Tóth 2006: 16).⁴

A (jórészt Szeret menti) archaikus csoport saját neve tehát a *magyar* volt, magyarnak vallották magukat, és ezt a 20. században lejegyzett adatok is tükrözik:⁵ *Mi lesz itten velünk ezekkel a magyarokkal?* (Lujzikalagor). || *Honnat leltik meg magik, hogy itt vannak madzsarak?* (Szabófalva). || *Ők /a románok/ nekünk asz mongyák: magyarak* (Lészped). || *Őrzik magikba, hogy magyarak.* | *Ittegyen es vannak magyarok* (Pusztina); *igaz magyar: A város nagy Szu-csáva, azok igaz magyarok vótak* (Bogdánfalva); *régebb magyar: Ék pedig régebb magyarok* (Ku). Római katolikusok: *katolikus, kátolik: Madzsar kátolikak vadzsunk* (Tráján). | *Tudják, mellik katolikus, nem román* (Szabófalva).

Madéfalva után: még mindig természetes nyelvi folyamatok

A 18. század második felében a Madéfalvi vérengzés után nagy számban menekülő, áttelepülő székelyek önálló, új településeket hoztak létre (Pusztina, Frumósza, Lészped, Magyarfalva), már meglévő román (Dózsa, Ketris, Dománfalva stb.) vagy magyar falvakba (Diószén, Lujzikalagor, Klézse, Forrófalva stb.) települtek be. Jóval inkább keveredtek a románokkal, mint a korábbi magyar falvak lakói. Mindenképpen az ott már meglévő társadalmi rendbe tagolódtak be, kényszerűen feladva korábbi székelyföldi státusukat.⁶ Megnevezésben is megjelenik a *székely* és a *magyar* megkülönböztetése. A *székely* identitás Erdélyben is bizonyos tekintetben fölébe helyezte magát a *magyarnak*, és noha itt menekültek voltak, egy idő után ez történhetett Moldvában is. A helybéli románok bizonyára nem tudtak róla, mi a viszonya a két csoportnak (ma sem tudják még az értelmiségiek sem, hogyan viszonyul a *székely* identitás a *magyarhoz*), de számukra ez közömbös is volt. Legfeljebb csak annyiban, hogy a székelyek a kezdeti időszakban nem tudtak románul, letelepedési helyüktől és helyzetüktől függően ott váltak aztán kétnyelvűvé. Ezzel mindenképpen elkülönül egymástól a *székelyek székelyföldi és moldvai* csoportja.

A 20. században lejegyzett adatokban: *magyar: A Szereten túl Ploszkocény magyar falu* (Pusztina); *székely: Aszonygyák, székelek vagyunk mük* (Roszspatak). || *Nekünk asz monygyák: székelek* (Szólóhegy). || *Mük székelyek vagyunk, úgy vagyunk feladval, hogy mük székelek vagyunk* (Esztofuj). | *Nekünk monygyák a csángó falukból valók, hogy székelek, amijér ámesztékáltak* (= kevertek/ vagyunk az olával (Pokolpatak). Ez utóbbi arra való utalás, hogy a „székelyes” moldvaiak magukat nem, de a tőlük eltérő nyelvjárású csoportot *csángónak* tekintik, amazok pedig jellemzőnek tartják, hogy a székelyek a románokkal vegyes falvakban élnek.

4 Ismeretes, hogy 1439-ben a magyarországi husziták jelentős csoportjai az inkvizíció üldözései elől Moldvába menekültek, és az is, hogy a 16. században erdélyi hatásra Moldvában is fontos szerepet játszott a protestantizmus (Tóth 2006). Ez azonban nem változtatta meg azt alapvető helyzetet és tudatot, hogy Moldvában a *magyar* és a *katolikus* egyet jelent.

5 1905-6-ban Wichmann ezt rögzítette: *magyar*: „sowohl der magyarisch sprechende als der rumänisierte, rumänisch sprechende „Magyare” (CsángóSz.).

6 Ez alól nyilván kivételt képeznek a későbbi bukovinaiak, akik 1784-ben tovább vonulnak Bukovinába, és ott telepednek le.

A 18. sz végétől: a csángózás első lépcsője, a zavarodottság jele

Mintegy ötszáz esztendő úgy telt el, hogy az egyébként bőséges vatikáni és moldvai forrásokban nyomát sem találjuk a *csángó* névnek. Első említésükre 1781-ből Zöld Péterre szokás hivatkozni (*csángómagyarok*), Sántha Attila azonban hitelesnek tekinti a név egy 1746-os és egy 1762-es előfordulását is (ez utóbbi személynévként, személynévhez kapcsolva: *Csángó Pustina Erzsébet*) (Sántha 2012). A név a moldvai magyarok régebbi (nem székely) csoportjának gúnyneveként jelenik meg (*csángó*, *csángómagyar* ~ r. *ceangău*. Nem idegen csoporttól eredő megnevezés, de nem is magától az így megnevezett csoporttól) (olyan csoport nincs, amely önmagát gúnyolná): egyik magyar (székely) csoport nevezte meg ezzel a másikat, a nem székelyt. A névadók csak az akkor odakerült székelyek lehettek. A moldvai székelyek ezzel az övékétől eltérő beszédjükre utaló külső, sértő, gúnynévvel mintegy kétségbe vonják a (a régebbi, ott talált) moldvai magyarok magyar identitását, *csánogónak*, *csángónak* nevezik őket, annak alapján, hogy leggyakrabban használt szavukat, a *csinál* igén *csámnak* ejtik (Péntek 2014). Ezt ők folyamatosan sértőnek érzik, egészen napjainkig.⁷ Mindez nem érinti azt, hogy továbbra is szoros a korreláció a *magyar* és a *katolikus*, valamint az *ungur* és a *catolic* között. A *magyar/ungur* elfogadott külső és belső etnonima, általánosabb értelemben *magyar* a népcsoport egésze, szűkebb értelemben *magyar* a moldvai magyarok nem székely része.

A zavarodottságra utaló adatok: *Nem tartjuk magunkat csángóknak, magyarok vagyunk* (Jenekest). *Azt tudszuk, hogy csángójak vadunk* (Kelgyest). || *De hát nem csángók vótak, hát szíékélyék* (Bogdánfalva).

Felfedezésük és a kétféleség regisztrálása a 19. században

Több mint ötszáz év elteltével a moldvai magyarokat valósággal fel kellett fedezni. Az első hírnök Zöld Péter, maga is a madéfalvi megtorlás áldozata, aki börtönből szökve katolikus papként öt évet töltött Moldvában. A 19. század első felében őt követő Petrás Incze János pusztinai plébános, majd Jerney János világosan látják, hogy a moldvai magyarok kétfélék: *csángók* és *székelyek* (*csángó-magyar* és *székely-magyar* csoportot különböztetnek meg). Petrás Incze egyébként, aki 1839-ben 57 300-ra becsülte a Moldvában élő katolikusok számát, azt is megjegyezte, hogy „ezek közül mintegy 30–40–50 ezren mais hol jobban hol rosszabban Magyarul beszélnek, a többiek magokat Magyaroknak hivatni erősen szeretik, de magok vagy egynehány hibás szavat vagy pedig semmit, egy kevés elpiruló szégyennel az ősi nyelveken kérdezőknek oláh, nem tudommal felelnek.”⁸ 1906–7-ben ugyanezt tapasztalja Wichmann. Petrás Incze megjegyzése vonatkoztatható a már akkor is tapasztalható nyelvcsereire, és arra is, hogy éppen azok tartják magukat magyaroknak, akik „hibásan” használják a magyar szavakat.

Az első utazók, az őket leíró magyarok is eltérő beszédjüket teszik szóvá. Kováts Ferenc 1870-ben megjelent útinaplójában két évvel korábban tett utazásuk tapasztalata alapján jelzi, hogy eltér egymástól a Tatros és Tázló melletti „székely települések” lakosainak nyelve a csángó magyarokétól. Az előbbieket „nyelv tekintetében az erdélyi székely beszédmódjától miben sem különböznek, addig a csángó magyarok saját szerű dialectussal bírnak, mely abban áll, hogy selypeskedő gyermek módjára ejtven ki a szavakat, s helyett mindenütt sze-t, cs

⁷ A kanonizált etimológia szerint is pejoratív értékjelentésű a csángó: 'kóborló, a rendtől eltérő, deviáns'. A gúnyra való hajlam, az eltérő beszédmód kigúnyolása általános az egyes falvak, vidékek lakói közt, Moldvában is mind a mai napig (Halász 2008: 198–200). Ezt erősíti meg nekem írt levelében Sántha Attila is.

⁸ Domokos Pál Péter alapján idézi Vincze 2008: 10.

helyett ez-t használnak...”, „Szeretik a kicsinyítő szókat...” „Egyébként tisztán és érthetően ejtik ki a magyar szókat, nem nyújtván azokat, mint a székelyek.” (l. mindezt: Péntek 2015: 71 kk.). Ezzel a magyar szellemi életben is egyre inkább gyökeret ver az a vélemény, hogy nem igazi magyar voltuk indokolja a *csángó* megnevezést, eredetük, valamint nevük rejtélye és romantikája pedig egyre nagyobb érdeklődést kelt. Ettől kezdve folyamatos a nem székely csoport nyelvének már Kovátsnál tapasztalható infantilizálása.⁹

A 19. század 2. felében: a csángózás 2. lépcsője, kiterjesztése a moldvai magyarok egészére

1859-ben, a román állam létrejöttékor az állami népesség-összeírás Moldvában az 52 811 római katolikus 71.5%-át még magyar anyanyelvüként regisztrálja: „...1897-ben Dominique Jacquet jászvásári püspök azt közli Hurter jászvásári konzullal, hogy »Moldova körülbelül 65 000 magyar eredetű katolikus lelket számlál. Belőlük 40 000 nem ért mostanig más nyelven, csak magyarul.«” (Vincze 2008: 11). A román állami keretben meginduló oktatás a román nyelvet és írásbeliséget terjeszti, a katolikus papképzés is román neofitákat nevel, az egyetemes római katolikus egyház a magyarok számára egyre kevésbé *római katolikus* ~ *romano-catholic*, és egyre inkább *románo catolic*. A magyarok a templomi használatból való kitiltására már 1889-ben sor kerül (Vincze 2008: 17).

A magyar köztudat és nyilvánosság, a székelyföldi székelyek, de a románok is egyre inkább egy kalap alá veszik a moldvai magyarokat: a moldvai székelyek is átkerülnek a lenézett *csángó/ceangău* „státusba”. Minden moldvai magyar *csángóvá* válik, mindnyájukra kiterjednek az általánosító és megoszló, gyakran szemben álló vélemények: nem igazi magyarok, nem is magyarok, rejtélyes magyarok, idegen eredetűek vs. mind székelyek, régebbi székelyek stb.).¹⁰ A *csángó nyelvjárás* megnevezés is egyre inkább kiterjed a nyelvváltozat egészére, annak alapján pedig, hogy Wichmann Szabófalván és környékén gyűjtött, Csűry pedig ettől délebbre, Bogdánfalván, Szabó T. Attila nyomán – a nyelvföldrajzi kutatások módszeres feldolgozását megelőzően – a kétféleség helyett a hármass belső tagolódás válik elfogadottá.

A 20. században: a csángózás 3. lépcsője, kiterjesztése más peremrégiókra

A 20. században a *csángó* név jelzős kapcsolatokban egyre inkább kiterjedt más, peremhelyzetű kistérségekre. Állandósul a *moldvai* jelző: *moldvai csángó*, de a *gyimesi*, a *hétfalusi*, a *bukovinai* stb. is. Ebben szerepe lehetett a név feltételezett etimológiai jelentésének is (‘elcsángált’). Újabb származékokban összekapcsolódik a szörvány fogalmával: *csángósodik*, *csángósodás*. Ebben a nem indokolt általánosításban bátorító szerepe lehetett az 1936-ban német nyelven megjelent CsángSz.-nak, amely ismert címében egyaránt csángó nyelvjárásnak nevezi a moldvai északi régióját és a hétfalusit (*Wörterbuch des ungarischen moldauer nordcsángó- und des hétfaluer Csángódialektes*), holott a szótár nyelvi anyaga éppen cáfolata a két régió nyelvjárási összetartozásának.

9 Erről bővebben Bodó 2013. Szabó T. Attilánál is ez olvasható: „A csángó nyelvjárásnak a kicsinyítésre, becézésre gyöngédítésre való nagy hajlama kétségtelenül összefügg a csángóság életformájával [...] szelíd, gyermekies gondolkodásmódjával.” (Szabó T. 1972. 140). Murádin László is e nyelvváltozat alacsonyabb fejlettségi szintjével hozza összefüggésbe az összefoglaló megnevezések hiányát (Péntek 2015: 148).

10 Nem lehet elhallgatni azt az egyébként tabunak számító jelenséget, hogy a csángókkal kapcsolatos ünnepi és szakmai retorikával ellentétben a székelyföldi székelyek körében napjainkban is általános a csángók lenézettsége és a velük szembeni intolerancia.

A név használatának ezt az indokolatlan és megtévesztő kiterjesztését a szakmabeliek nem tudták megakadályozni. Érthető volt, de teljességgel hatástalan dr. Kós Károly kifakadása egyik fontos dolgozata lábjegyzetében 1949-ben: „Itt jegyezzük meg, hogy a csángó elnevezést mi legrégibb és legáltalánosabb értelmében, moldvai néprajzi csoportunkra alkalmazzuk. Az alig a XVIII. században a csiki Gyimesbe, illetve Bukovinába kiköltözött székelyekre a „csángó” elnevezést csak újabban alkalmazzák a hagyományos „gyimesiek”, illetve „bukovinai székelyek” mellett. A barcasági magyarok „csángózása” pedig éppen helyi (a közeli háromszéki falvak részéről használt) gúnyolódás eredménye, még analógiás magyarázata sincs, és a régi „tízfalusiak” vagy „hétfalusiak” vissza is utasították. A „csángó” elnevezés eme újabb székely-centrikus, tudálékos, csúfolódó vagy eredetieskedő kiterjesztése tehát komoly alap nélküli, megtévesztő s így helytelen és elvetendő.” (Dr. Kós 1949/1976: 213).¹¹

1920–1945 között a románban is pejoratívra vált a katolikusok korábbi semleges *unguri* elnevezése, így kezdték csúfolni őket. „Minden adódó alkalommal szemükre vetik, hogy ungurok, magyarok, csángók, bangyinok, és ezt nemcsak magánszemélyek cselekszik, hanem egyes katolikus településekről származó hivatalnokok is.” (Diaconescu 2008: 122).

A század közepén egy rövid, viszonylag kedvező konjunkturális időszakban lehetővé vált nyelvük, kultúrájuk kutatása. A diktatúra éveiben megjelenik, és hivatalos doktrínává válik a román eredetükre vonatkozó teljesen alaptalan áltudományos tézis. A román asszimiláció áldozataiból a magyar asszimiláción átesett, megmentésre váró román áldozatokká válnak. Román részről is egyre erőteljesebb a magyar, sőt csángó identitásuk megkérdőjelezése, nyelvük egyre inkább *madárnyelvvé*, *az ördög nyelvén* válik. Ebbe bekapcsolódik a katolikus egyház is. A II. vatikáni zsinatot követően, amikor hitük gyakorlásában szerepet kaphatott volna az anyanyelvük, identitásuk és nyelvük kétségbe vonásával a román kapott egyre nagyobb és kizárólagos szerepet. A moldvai magyar mint ismeretlennek, nem létezőnek tekintett csángó nyelv tilalom alá került.

A század utolsó évtizedétől, a moldvai magyarok számára is szabadnak vélt világban, sokféle jó szándékú, részben megkésített törekvés indul el nyelvük, kultúrájuk megmentésére. Ez is a feltételezett csángó identitás keretében történt és történik. Még az Európa Tanács támogatásának is az lett volna a feltétele, hogy magukat, nyelvüket a magyartól függetlenül, csángóként határozzák meg. Ez sikertelen volt: magyar részről is mintegy magyarságuk megkérdőjelezése volt, román részről folytatódott, mintegy megerősítést kapott magyar eredetük megkérdőjelezése. Miközben a legközvetlenebb magyar szomszédjaik, a székelyföldi székelyek csángóként szintén lenézték és lenézik őket.

Kevesebbségüknek, alávettetésüknek maguk is tudatában vannak: *Mik magyarok kicsidebb* [= kevesebben/ vagyunk (Borzest). | *Kicsidebb* [= kevesebb/ a magyar (Doftána).¹² A románok gúnyolják őket magyarságuk miatt: *Csúfoltak essze a rományok* (Pusztina). **bangyin**: *Nekünk ugy mongyák vala, banygyin* (Esztufujt). | *Mi jövettek vagyunk. Bangyenek. Ami azt jelenti, hogy mindcsak a magyarokhoz tartoznánk, s nem volna annyi igazunk, mint nekik* (Forrófalva); *bozgor*: 'hontalan, hazátlan': *A rományok mocskoltak, mer aszonták: ești bozgor, úgy mondták, mer magyar vagy* (Pusztina). | *Ha megharagudnak, még azt es mondják,*

11 Itt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a *csángó* elnevezésnek nem is ez volt a legrégebbi és legáltalánosabb értelme, hanem az, amelyhez a dialektológiai szakirodalom tért legújabbán vissza Benkő Loránd javaslata nyomán: a nem székelyes, archaikus, Szeret menti régió.

12 A moldvai magyarban eléggé általános, hogy a *kicsi* kizárólag 'keves' jelentésű, a *kicsiben* 'kevesebben', a *kicsike* viszont 'kicsi' jelentésű.

hogy bozgor. Ezt azért mondják, hogy ők nem értik a magyar beszédet, s akkor azt mondják: bozgerálunk. (Forrófalva).

Összekapcsolódó és szétbomló identitáselemek: nyelv, vallás, hagyomány

A moldvai magyarok etnikai identitásának meghatározó eleme tehát a nyelv, a vallás és a hagyomány lehetett, akárcsak a többi moldvai etnikumé. Ezek mind megkülönböztették őket a környezetükben élőtől.

Nyelvük földrajzilag az összefüggő nyelvterületen kívüli, ahhoz lazán kapcsolódó nyelv-sziget: előbb egy (sokáig nem azonosított) archaikus változatban, a 18. század közepétől szé-kely változatában is. Mindkét változatának több történeti rétege rakódott egymásra, a változatok és a rétegek folyamatosan keveredtek benne. A 19. század közepéig elsődleges oralitásban maradt meg a közösségek mindennapi nyelveként és a hitélet nyelveként.

Ami a kétnyelvűségüket és a nyelvi kapcsolatokat illeti: a kezdetektől a 19. század kö-zepéig az oralitás szintjén „természetes” volt a románokkal, román nyelvvel való érintkezés, keveredés. Magával a magyar nyelvterülettel sem állami, sem egyházi vonatkozásban nem volt folyamatos, közvetlen kapcsolatuk, hiányzott az értelmiségi réteg, amely az írásbeliséget is közvetíthette volna, így a nyelvújítás és a felvilágosodás korának meghatározó magyar nyelvi folyamatai nem jutottak el hozzájuk. Mindennapi nyelvi helyzetükben, nyelvhasználatukban közvetlen ideológiai háttér nélkül is egyre inkább a román dominált.

A folyamat a következő modellben írható le, az egyes fázisok időbeliségének jelzésével:

Mm → → **Mm(MezM+SzM)/Mr** → → **Mm/Mr** → → **R(V+S)/Mm** → → **R(V+S)**¹³

13. sz. ————— **1750** ————— **1850** ————— **20. sz.** ————— **20-21. sz.**

A Kárpát-medencei tapasztalat az, hogy az identitáscsere a nyelvcserevel indul el. Az övé-kéhez hasonló helyzetben számolni kell a folyamatos nyelvi kontaktussal, nyelvcserevel, asz-szimilációval. Ez jelentős mértékben kölcsönös lehetett a hosszú időn át még azonos státuszú nyelvek között. A társadalomnak azon a szintjén, amelyen éltek, az írásbeliség szinte teljesen hi-ányzott. A ritualizált szövegek az írott szövegek megfelelőinek tekinthetők: beszélt írott nyelvi szövegeknek, a folyamatos kollektív használat rögzítette, csiszolta és őrizte őket. Ezek a nyelv-csere folyamatában, annak utolsó fázisában is nyelvi reliktumokként maradandóknak bizonyul-tak, a kontaktushatás alig érintette őket. A régi, mezőiségi eredetű magyar nyelvváltozat értéke és használati értéktelensége egyaránt az archaikus és orális jellegével függ össze, itt a szé-kely is elvesztette erdélyi (magyar) mítoszatát. Volt ugyan konvergencia is a két változat között, de alapján a román domináns kétnyelvűségben is megmaradt írásbeliség nélkülinek, orálisnak.

Iskolázási lehetőség híján a magyar írásbeliség nem juthatott el hozzájuk, és kimaradtak a 18. század végi – 19. század eleji nyelvi megújulásból is: megmaradtak korábbi nyelvváltoza-tukban. Belekerültek viszont a román írásbeliségbe, és a mindennapi élet egyre gyarapodó új elemeit is román nevükön ismerték meg. Ehhez járult még a 19. század 2. felétől a románnak a nemzetállami keretben szerzett magasabb státusa, a román nyelvű oktatás, az ügyintézés román nyelvűsége és a mindezzel összefüggő asszimilációs nyomás. Egy teljesen aszimmetrikus, ins-tabil kétnyelvű diglosszia alakult ki, amely a gyors és gyorsuló nyelvcsere előszobája. Ennek el-

13 A jelölések feloldása: Mm = moldvai magyar, MezM = mezőiségi típusú magyar, Mr = moldvai román, SzM = moldvai szé-kely, S = román standard, V = román vernakuláris

lenére az előző századfordulón többségük még egynyelvű magyar volt. A magyar részről megnyilvánuló szakmai érdeklődés mindezt nem ellensúlyozhatta. A 20. században már folyamatos volt nyelvük státusának kétségbe vonása, nyelvük gúnyolása, stigmatizálása, majd a diktatúra egyik hivatalos doktrínájaként: román eredetük hirdetése. Mindez folyamatosan gyorsította a nyelvcsere, azt, hogy a magyar nyelvismeret az idősebbekre szűkült, használata a családi körbe, kiszorult a templomból, a hitélet intim szférájában nyelvi reliktummá vált. A nyelvcsere jelentősebb arányú (tehát intenzívebb) volt Románvásár környékén, mint Bákó megyében.¹⁴ A folyamat funkcionális vonatkozásait jól ismerjük a korábbi és a recens kutatásokból, leírásokból: a magyar nyelv kívül rekedt a magyar standardon, írásbeliségen; kiszorult vallásuk egyházi nyelvhasználatából; szűk, közösségi, majd családi körbe szorult vissza, családon belül is szembevetővé vált a generációs megosztás. Strukturális szinten: erős, a nyelv minden részrendszerére kiterjedő kontaktushatás érvényesült, gyakoriak az interferenciajelenségek, megszokott a kódváltás. Mindkét változat heterogenitását növelte a román kontaktuselemek egyre nagyobb száma (fokozottabban a régebbi, mezősegi változatban), Mindennek következménye a strukturális leépülés, a szemantikai átrendeződés, a lexikális hiánnyal összefüggő hiperonimák. De érzékelhetően szintén a lexikális hiány ösztönzi a nyelvi kreativitást.

Jelenleg a moldvai katolikusok mind a nyelvcsere folyamatának utolsó, ill. utolsó előtti fázisában vannak: 50 ezernél kevesebben az R(V+S)/Mm kétnyelvűségben, közel 200 ezren az R(V+S) egynyelvűségben (Tánczos 2011: 29–108). A revitalizációs oktatás célja a nyelvcsere utolsó fázisának lassítása, ill. megfordítása (R(V+S) → R(V+S)/Mm), valamint az aszimmetria kiegyensúlyozása és a magyar–magyar nyelvi kapcsolatok erősítése a magyar standarddal.

A római katolikus egyház számára 1859-ig Moldva elhanyagolt missziós terület volt, túl a nyugati kereszténység keleti peremén. A zárt faluközösségek vallási endogámiában éltek, hitéletüket a mindennapok és az ünnepek rendjében elsősorban archaikus, szóbeliségükben ritualizált reliktumszövegeikkel élték meg. A szakralitás misztériumát az egyházi liturgiában a latin közvetítette, a népi hitéletben a pogány elemeket is őrző, magyar nyelvű ritualizált reliktumszövegek, elkülönült egymástól az intézményes vallásgyakorlásuk és saját intim és népi hitéletük. A templomi liturgiában és az egyház nyelvhasználatában a latin dominált ugyan, de saját hitéletüket megélhették anyanyelvüknek abban az archaikus orális változatban, amelyet beszéltek. Mindkettőben a misztérium volt a fontos, nem a megértés. Ezek voltak hagyományaik őrizői is népköltészetük profán ritualizált szövegeivel (foklór szövegeivel) együtt. Az egyház világ-egyházi státusának megfelelően közbömbös volt hívei vulgáris, vernakuláris nyelve iránt. De Moldvában ez a vallás a maga latinitásával és a hitélet népi magyarságával szintén határozottan megkülönböztette a magyarokat a szlavizált román ortodoxiától. Paradoxonnak is tekinthető, hogy itt is a magyar képviselte a latinitást a románok szlavizált ortodoxiájával szemben. A római katolikus ilyen értelemben magyar katolikus volt. A további folyamat látszólag csak a szavak, a megnevezés szintjén hozott változást, a valóságban azonban oka és okozata voltak a magyar nyelvről való lemondásnak. A folyamat így ábrázolható:

**magyar katolikus~kátolik/papiștaș~catholic → római katolikus/romano-catholic →
→ román katolikus/româno-catholic**

1859 után, román állami keretben, a római katolikus egyház azt tekintette céljának, hogy az államnyelvhez való alkalmazkodással megtartsa saját egyházi szervezetét az ortodox államegy-

¹⁴ A nyelvcsere okait részletesen elemzi Vincze Gábor 2008: 12–16.

ház mellett. A helyi egyház kiépítése a 19. század 2. felében már a román nyelvűséget preferálta a latin mellett: pozíciója megőrzése és erősítése érdekében feláldozta hívei anyanyelvét. És elindult az a manipulálás, amely aztán a II. vatikáni zsinat után általánossá vált, hogy ti. a római katolikus román nyelven nem *romano-catholic*, hanem *româno-catholic*. Tehát az identitásnak ez a korábban szilárdabbnak hitt köteléke is meggyengült, és így az eredeti identitást már inkább cáfolta, mint erősítette.

A moldvai magyarokkal foglalkozó bőséges szakirodalomban a legtöbb publikáció a hagyományra, a hagyományos kultúra elemeire, értékeire vonatkozik: a népi tudásra és hiedelemvilágra, a hétköznapi és ünnepek szokásrendszerére, a népköltészet archaikus műfajaira és ritualizált szövegeire, a táncra és zenére, a tárgyi világra (öltözet, díszítőművészet, lakás, gazdálkodás), a családi kapcsolatokra stb. A hagyománynak is a vallásosság, a hitélet a fő eleme, szervező eleme, Moldvában a magyar etnikai identitást is elsősorban ennek eltérő jellege teszi karakterisztikussá az ortodoxszal szemben. Általában azonban az archaikus elemek mellett és azokkal együtt ebben a szigethelyzetben a hagyományt is kettősség jellemzi abban az értelemben, hogy folyamatos a belső konvergencia, a kiegyenlítődés a helyi román népi hagyománnyal, kultúrával (akkulturáció), miközben lehetőség szerint őrzi a kapcsolatait a székellyel, magyarral. Az elmúlt negyedszázadban helyi értelmiségiek révén egyre tudatosabban. Ezek a kapcsolatok biztosítják az értékek átmentését a „magas” kultúrába (folklorizmus). Ugyanakkor azonban egyre nyilvánvalóbb, hogy a gyors modernizáció, mobilitás és migráció körülményei között egyre reménytelenebb a hagyomány megőrzése is.

Összegzés

A moldvai magyarok etnikai alapidentitását két, egymással korrelációban lévő etnonima jelölte, saját nyelvükben a *magyar* és a *katolikus*, a románban az *ungur* és a *catholic*, ilyen értelemben szinonimái is voltak egymásnak. Az egymást követő történelmi korszakokban egyre erőteljesebb vált a rájuk nehezedő asszimilációs nyomás. Ebben része volt hosszú időn át az érdeklődés hiányának („elfeledkeztek róluk”), a római katolikus egyház közömbösségének, majd erőszakosságának, a román nemzeti ideológiának és asszimilációs politikának. Amikor még megvolt a magyar identitásuk, soha nem volt lehetőségük annak kinyilvánítására. Hiányzott az identitásvállalás természetes szabadsága és biztonsága. Azt tapasztalhatták, hogy bárminek is mondják magukat, azt valamelyik oldalról mindig kifogásolják, stigmatizálják, esetenként megtorolják. Ez nem az ő identitáskrizisük volt, hanem az identitás kinyilvánításának elhárítása a folyamatos megfélemlítés bármely identitás vállalása miatt.

Ezt jól példázzák a következő szövegek: *Műk dorso* /= nagyon/ *nehezenn ilünk. Mit tutunk műk sálni? Műk fiélünk. Szufirilunk* /= szenvedünk/ *mi is* (Szabófalva). || *Nem vigyülék belé, met nem tudom. | Há nincsen nekem bajom?! Én öregasszony vagyok. Na háj* /= gyerünk/, *menjen, me én elmondtam /az imádságot/, s félek, hogy tyár* /= tényleg/ *hazajó a férjem, s félek tyár. Mű nem vigyülünk belé se az olába, se a magyarba, mű csak megvagyunk így ne, egy hejbe. Semmibe nem vigyülünk belé. Na háj, menjen Isten segedelmivel!* (Pusztina).

Ennek a népcsoportnak soha nem adatott meg a polgári identitástudat alapvető feltétele: a megvallás szabadsága, méltósága. Ők az újabb korban mindig fenyegetésnek, megfélemlítésnek, gúnynak voltak kitéve. A világháború idején olyan fenyegetések is elhangzottak, hogy „A zsidók után rátok kerül a sor; a keresztes Istenit a bangyinjainak! Rosszabbul jártok majd, mint a zsidók!” [Diaconescu 2008: 121]). A 20. század 2. felében a hivatalos megítélésük előbb

javuló volt, aztán újra vésszesen romló. Emiatt az ő magatartásuk, identitásuk sem lehetett más, mint védekező, elhallgatott, rejtőzködő, „ne szólj szám, nem fáj fejem” identitás.

Az újabb, az eredetitől eltérő, azt megkérdőjelező etnonimák, lingvonimák identitáscseréjük velejárói, támogatói és következményei. A *csángó* névvel jelölt etnikai tudat átmeneti identitás. Kívülről sugallt, kívülről elvárt, mint Tanczos írja: „Újabban a teljesen székely eredetű falvakban és az északi csángók körében is kialakult a csángó tudat, ugyanis Erdélyben és Magyarországon egységesen csángónak nevezték a teljes moldvai katolikus lakosságot.” (Tanczos 2011: 260, 264). Az Európa Tanács parlamenti Állandó Bizottsága 1521/2011-es támogató ajánlásának is feltétele volt, hogy csángóként és ne magyarként igényeljék a védelmet. A magyar értelmiségi és szakmai diskurzus paradoxona, hogy folyamatosan *csángó* narratívában félti, kéri számon a moldvai magyarok *magyar* identitását. Ebben az értelmiségi *csángó* narratívában jórészt feloldódott a moldvai székely és magyar identitás kettőssége, de nem egy közös, homogén magyar identitás erősítésében, hanem inkább az identitáscserében, a román identitásban. (A mai erdélyi székely–magyar kettősséget sem lehet közös érdekévé összefogni.) Csángó identitásuk a soha nem volt, nem is lehetett, ez sem az igazi, ami most konjunkturálisan és a mentés szándékával és hangulatában történik. A csángó identitást soha nem vallották a magukénak. Jellemzően (de teljesen indokoltan) a bukovinaiak is elutasítják.¹⁵

Az, amit a kutatók, elemzők zavarnak, krízisnek érznek ebben az identitásban, az nem más, mint maga a folyamatos változás, átmenet az alapidentitásban és a két legfőbb identitásfaktorban: a nyelvben és a vallásosságban. Ez az átmenetiség kettős, többes identitása, amellyel az ő esetükben továbbra is vele jár a folyamatos alárendeltség, megbélyegzettség, fenyegetettség, az eltérő elvárások egyik vagy másik oldalról. Ebben az átmeneti helyzetben mind a *katolikus* identitás, mind a *csángó*ként megjelölt identitás – különbözőképpen ugyan – elfedi azt az alapvető ténytet, hogy egy magyar római katolikus népcsoport magyar → román nyelvcsereje és asszimilációja ment és megy végbe.

A legutóbbi, a 2011-es népszámlálás a moldvai magyar identitás(vesztés) és a csángó identitás elutasításának tükre és karikatúrája. Magáról a népszámlálásról mint közvetlen résztvevő a lehető leghitelesebben beszámolt Tanczos Vilmos (2011: 253–284), a népszámlálás csángókra vonatkozó eredménye pedig megtalálható az Országos Statisztikai Hivatal honlapján.¹⁶ A Tanczos beszámolójából a kérdezettek és a kérdező sajátos viszonyán kívül világossá válik a hivatalos népszámlálások csődjé: az európai standardok szerinti kategóriák és terminusok (*etnicitás*, *nacionalitás*) helyi szinten lefordítva is értelmezhetetlenek, nyelviileg inkompatibilisek azzal, amit maguk az emberek tudnak magukról. Más nyelvet használ a kérdőív, mást a kérdezőbiztos és más van a kérdezett fejében, tudatában. Az olyan kérdezett, mint a moldvai magyar (katolikus) csak azt tudja, hogy neki nagyon óvatosnak kell lennie, ha nem akar bajba keveredni. Az eredmény végül az lett, hogy mindösszesen 1536-an vallották magukat csángónak, vallás tekintetében közülük 1054 római katolikus, 216 ortodox és 141 muzulmán. Ez tragikomikus megmutatkozása a csángó identitásnak: egy soha nem volt identitásmodell. El lehetne intézni azzal, hogy mindent a népszámlálás számlájára írunk. Az eredmény, az 1536-os szám, mégis leginkább az előbbieken vázolt helyzet következménye.¹⁷ A 216 ortodoxként regisztrált csángó

15 Csak a barcaságiak büszkéik saját csángó voltukra, miközben nekik semmi közvetlen közük nincs a csángókhoz. Talán csak annyi, hogy eredetükre nézve ők is székelyek, mint a moldvaiak nagy része.

16 <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/> tab. 14.

17 Tanczos közvetlen tapasztalatai szerint ennél jóval többen vállalták anyanyelvüként a csángót, ez azonban nem szerepelt a nyelvek hivatalos jegyzékében. Be kell vallanom, hogy a népszámlást megelőző vitában én sem támogatam a csángó nyelv felvételét.

arra figyelmeztet, hogy az ortodox egyház nyomását katolikus részről nem feltétlenül ellensúlyozza a magyar nyelvről való lemondás: a román nyelvűség meg is könnyítheti a felekezeti asszimilációt. Ami pedig a 141 muzulmán vallású csángót illeti: ők azok közül lehetnek, akik Lujzikalagorból több hullámban telepedtek át Konstanca közelébe, az általuk létrehozott Oituz nevű településre. Rajtuk kívül ortodoxok és muzulmánok is letelepedtek itt, mecset és ortodox templom is van a faluban, és bizonyára mindkét irányban vegyes házasságok is kötődtek. És az is feltételezhető, hogy ebben a távoli telepes, multietnikus világban sokkal kevesebb akadálya van a csángó identitás vállalásának.

Hivatkozások

- Bodó Csanád 2013. A moldvai magyarok felfedezése. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Kádár Edit (szerk.): „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 63–72.
- Borsi-Kálmán Béla 2012. „Regátiak”, „erdélyiek” és „magyarok” Ion Gheorghe Duca, Constantin Argetoianu, Armand Călinescu, Grigore Gafencu, valamint Alexandru Vaida-Voevod emlékirataiban. In: Horváth Jenő és Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem*. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 36–59.
- Diaconescu, Marius 2008. A moldvai katolikusok identitáskrizise a politika és a historiográfiai mítoszok között. Esettanulmány: a román eredet mítosza. In: Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.) 2008. 115–128.
- Halász Péter 2008. A moldvai magyarok táji-etnikai tagolódásáról. In: Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.) 2008. 191–220.
- Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.) 2008: *Lokális és transznacionális csángó életvilágok*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Dr. Kós Károly 1949/1976. Csángó néprajzi vázlat (1949). In: *Tájak, falvak, hagyományok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Népszámlálás 2011 <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/> tab. 14.
- Péntek János 2014. A moldvai magyarokról és a *csángó* elnevezésről. *Magyar Nyelv* 110: 437–447.
- Péntek János 2015. *Történesek a nyelvben a keleti végeken I.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Sántha Attila 2012. A csángó népnév 1746-os és 1762-es említései. *Moldvai Magyarság* 2012/6.
- Szabó T. Attila 1972. A kicsinyítő képzők a moldvai csángó nyelvjárásban. In: *Nyelv és múlt*. Kriterion Kiadó, Bukarest. 139–148.
- Tánczos Vilmos 2011. *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Tóth István György 2006. A katolikus egyház szerepe a moldvai csángók etnikai identitásának kialakulásában a 17. században. In: Diószegi László (szerk.): *A moldvai csángók*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 11–18.
- Vincze Gábor 2008. Egy magyar etnikai csoport a román nemzetépítés árnyékában. A moldvai csángó-magyarok sorsa a 19. század végétől a 21. század elejéig. In: Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc (szerk.) 2008. 9–74.

Péntek, János

Ethnonyms and identities.

Loss of identity in the case of Hungarians from Moldova

Based on the example of the Hungarians from Moldova, the article shows the role of internal and external ethnonyms in signalling ethnic identity, as well as how the use of a new ethnonym was able to question and doubt an ethnic group's original identity, and how this – together with other, more important external factors – could lead first to a lack of identity, then to a new identity. The most archaic group of Hungarians from Moldova, those of the ethnogeographical area of the Transylvanian Plain, had a solid ethnical identity until the 18th century: they considered themselves Hungarian (*magyar*) and Catholic (*katolikus*), while the Romanians referred to them as *ungur* (Hungarian) and *catolic*, *papiștaș* (Catholic). The ethnonym was also a linguonym, and it was in such a strong correlation with the denomination of the religion, that the terms *magyar* and *katolikus* became synonyms in this context. In the advanced stage of the language shift process, these Catholics considered themselves Hungarian, even when they did not speak the language anymore. The Szeklers (who settled in the area more and more frequently during the 18th century, especially after the massacre at Madéfalva) used the soubriquet *csángó* as referring to their distinct manner of speech, thus doubting their Hungarian identity. From this time onwards it was continuously being suggested that they are not real Hungarians and their language is not real Hungarian. Later – due to the Szeklers from Transylvania and the travellers, researchers visiting them – this stigmatizing term was used to refer to all Hungarians from Moldova, the Szeklers who remained there, and even to other groups of Szeklers who ended up at the periphery of the speech area. In the Romanian nation-state this ethnonym became suitable for denying Hungarian identity and origins.

A MAGYAR TERMINOLÓGIA-POLITIKÁRÓL ÉS -STRATÉGIÁRÓL

FÓRIS ÁGOTA

1. A terminológia-politikáról általában

A magyar terminológia-politikával 2010-ben, a beregszászi 16. Élőnyelvi Konferencián egy külön workshopon belül foglalkoztunk. Ennek keretében kilenc előadás hangzott el a témában, melyek megjelentek és hozzáférhetők a konferenciakötetben (Hires-László et al. 2011). Ebben az előadásban a legfontosabb fogalmak meghatározásához részben felhasználtam *A magyar terminológia-politika elvei, a gyakorlat és az elmélet viszonya*, valamint *A terminológiai szabványosítás és harmonizáció a nyelvi jogok érvényesítésének szolgálatában* címmel megjelent tanulmányokban foglaltakat is (Fóris 2011a és B. Papp–Fóris 2011).

A terminológia-politika és -stratégia kérdésköre szoros kapcsolatban van a nyelvi jogok területével. A *nyelvi jogok* az *emberi jogok* és a *kisebbségvédelem* tárgykörébe egyaránt beletartoznak. Az általános emberi jogokat nemzetközi dokumentumokba foglalták. A legkorábbi alapidokumentum az 1948-as Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, ezt az 1960-as években további két okmány követte: a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, és a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (az emberi jogokról részletesen l. Szépe 2001). A nyelvi jogokra vonatkozó legfontosabb alapidokumentumok a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája 1992-ből, és a Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1996-ból. Mindkét dokumentumban nyelvi közösségekről van szó, egyéni és kollektív jogokat tárgyalnak, vagyis a kisebbségben élő közösséget egyéni és közösségi szinten is megillető jogokról írnak (a nyelvi jogokról bővebben l. Skuttnab-Kangas 1997).

Az identitás kialakításában a nyelvi közösségeket megillető jogok közül fontos szerepe van a saját nyelv és kultúra oktatásához való jognak, a kulturális szolgáltatásokhoz anyanyelven történő igénybevétel jogának, illetve a társadalmi-gazdasági szférában anyanyelven való érvényesülés jogának. Az anyanyelv pedig akkor tudja ezeket a szerepeket betölteni, ha a kisebbség egyaránt gyakorolhatja a nyelve fejlesztéséhez való jogát és az anyanyelven folyó oktatást végző iskarendszer fenntartásához való jogát. A nyelvi jogok gyakorlásának biztosítását a szakirodalomban általában a kisebbségben élő közösségek oldaláról közelítik meg, pedig bizonyos esetekben nem csak a területileg elkülönülő közösségek anyanyelv-használatához való jogáról beszélhetünk, hanem a társadalmi nyelvváltozatok közül a szaknyelvek használatának biztosítása is a nyelvi jogok körébe sorolható.

A szaknyelv-használatához való jog kérdéskörével az UNESCO 2005-ben kiadott *Guidelines for Terminology Policies* című dokumentuma foglalkozik. Szétválasztja egymástól az *általános nyelvi tervezést* és a *speciális nyelvi tervezést* (másképpen köznyelvi, illetve szaknyelvi tervezés). A nemzeti nyelvet fejlesztő¹ programok általában a köznyelvre fókuszálnak; ezen túl azonban tekintettel kell lenniük a szisztematikus szaknyelvi fejlesztésekre

1 A terminológiában általánosan elterjedt „fejlesztés” terminust használtam az előadásban; ezen természetes és mesterséges nyelvi fejlesztést (pl. szóalkotás, szókölcsonzés, jelentés megváltozása vagy megváltoztatása, adaptálás, szabványosítás) egyaránt értünk.

is. Ebben az irányelvben a *terminológia-politika* ('terminology policies') elveit összegezték. Ennek értelmében a **terminológia-politika** (más néven **terminológia-stratégia**) olyan, **formálisan rögzített stratégiák együttese, amelyek segítségével koordinálják a határozatokat és célokat, és/vagy egy meghatározott társadalmi csoport terminológiáját** (pl. egy adott nyelvközösséget vagy egy államét). A terminológia-politika nemzeti szinten része az általános nyelvpolitikának, és magába foglalja az intézmények terminológia-politikáját is (része a vállalati nyelvstratégia, az innovációs stratégia vagy a PR-stratégia stb.) (UNESCO irányelv 2005).

A terminológia-politika összetevői: a) demográfiai faktorok, b) kulturális, etnolingvisztikai, geolingvisztikai faktorok, c) társadalmi-pszichológiai faktorok. Ezek a faktorok egyaránt jelen vannak a társadalmi tevékenység különböző szintjein (pl. nemzeti, regionális, nyelvközösségi), valamint a különböző szakterületeken (pl. kémia, fizika, orvostudomány). A terminológia-politika része a szabványosításnak, a harmonizációnak, a jogalkotásnak, és könnyen megragadható például abban, hogy mindegyik területen lényeges annak megadása, hogy „mi a jelentése” egy adott terminusnak.

A terminológia-politika jelentősége főleg abban van, hogy hozzájárul az információ-, tudás-, és innovációs politikához és az oktatási stratégiákhoz. Eredményeként felgyorsul a lokalizáció (pl. fordítás és adaptálás a helyi kulturális és nyelvi normák figyelembe vételével). Elősegíti az információhoz való hozzájutást, és az információk közzétételét. A kis nyelvközösségek számára különösen fontos, hogy ne maradjanak ki a tudományos-technikai és az ipari-gazdasági fejlődést segítő információáramlásból; a terminológia-politika ezen túl hozzájárul a tudásmenedzsmenthez.

Az anyanyelv nem csupán az identitás és a kommunikáció eszköze, hanem a megismerésé is. Az anyanyelv használatához való joggal viszont csak akkor tud egy közösség megfelelően élni, ha adottak bizonyos háttérfeltételek. **Az anyanyelv-használathoz való jog egyik háttérfeltétele, hogy létezzen pontos, szabatos, ellenőrzött terminológia az adott nyelven.** A terminológia létrehozásának személyi feltétele, hogy nyelvészek és az egyes szakterületeken és tudományterületeken dolgozó szakemberek közösen, összehangoltan dolgozzanak. A dologi feltételek között pedig meg kell említeni a kiépült intézményi hátteret, a szükséges eszközöket, és a folyamat időigényessége miatt jelentős anyagi ráfordítást. Mindez az erőfeszítés azonban csak akkor hozza meg az elvárt eredményt, ha az így kiépített terminológia széleskörűen hozzáférhetővé is válik, azaz **az ellenőrzött terminológiai adatokat nyilvános adatbázisokban és ingyenes online terminológiai szótárakban kell közzétenni.**

Az UNESCO-irányelvben bevezették még a *terminológia-tervezés* ('terminology planning') terminust. A **terminológia-tervezés** előfeltételezi, hogy az adott nyelvnek van írásbelisége, normái, grammatikai és helyesírási szabályai. Ezen a bázison van lehetőség a szaknyelvek szisztematikus fejlesztésére, amit *terminológia-fejlesztésnek* neveznek. A terminológia-tervezés megvalósulása egyes esetekben természetes folyamat, máskor célorientált kezdeményezés eredménye.

Lanstyák más terminológiát használ: több írásában is „nyelvmenedzselésről” ír (pl. Lanstyák 2010). Szerinte a nyelvmenedzselés abban különbözik a nyelvtervezéstől, hogy hatóköre nem csak a standard nyelvváltozatra korlátozódik, és bármely nyelvváltozatot „megváltoztathatja”. Ebben az értelemben a nyelvmenedzselés az általános nyelvi és a speciális nyelvi tervezést foglalja magába.

2. A magyar terminológia-politikáról

A már hivatkozott beregszászi konferencián tartott előadásomban arra a következtetésre jutottam, hogy – bár számos egyéni és intézményi kezdeményezés keretében folyik terminológiai tervezés, fejlesztés a magyar nyelvterületen (elsősorban korpusztervezés és korpuszfejlesztés) – **mégis, hiányzik az érdekelt területekre kiterjedő, tudományos igény-nel szervezett és összehangolt magyar terminológia-politika** (Fóris 2011a). A terminológia-politika létrehozásához – az UNESCO irányelvben leírtak szerint – először négy fontos dolgot kell feltérképezni: 1) a köznyelv és szaknyelvek viszonyát, a legfontosabb fejlesztendő doméneket; 2) mely szaknyelvek, illetve domének milyen állapotban vannak, és melyek fejlesztésére van szükség a jövőben; 3) milyen intézményrendszer képes a munkálatok koordinálására és az eredmények közzétételére; 4) milyen formában szükséges a terminológia-fejlesztés adatainak közzététele (nyomtatott, elektronikus, online).

1) A magyar szakirodalomban igen nagyszámú közlemény, kézikönyv foglalkozik a köznyelv és a szaknyelvek viszonyával (pl. Hajdú 1980, Kiss–Szűts 1988, Kiss 1995). A terminológiai szempontból fontos, aktuális, fejlesztendő doménekről viszont már kevesebb publikáció jelent meg.

2) Arról, hogy mely szaknyelvek, illetve domének milyen állapotban vannak, milyen szógyűjteményeik, szótáraik, terminológiai adatbázisaik jelentek meg, vannak fontos publikációk. Többek között a Terminológiai Kutatócsoportban dolgozó kollégáimmal együtt törekedtünk arra, hogy minél több szakterület terminológiai állapotát, az adatokhoz való hozzáférés címét stb. igyekezzünk minél alaposabban felmérni és közzétenni. Így születtek meg publikációk a gazdasági terminológiáról (pl. Tamás 2014), a matematikai terminológiáról (pl. Czékman 2010), a sportterminológiáról (pl. Mátyás 2009), a zenei terminológiáról (pl. Fóris–Bérces 2007), illetve terminológiai szótárkészítési munkálatokban vettünk részt, pl. *Katonai terminológiai értelmező szótár* (Berkáné Danesch et al. 2015), *DictionELI. Lézerterminológiai szótár* (Fóris et al. 2015).

Nagyon fontos és értékes eredményeket hozhatna az egyes szaknyelvek állapotára vonatkozó tanulmányok összegyűjtése, és hasonló szempontok alapján történő kiértékelése.

3) A szükséges és létező intézményrendszer kapcsán sokféle példa van előttünk. Számos országban az országgyűlés alá tartozó vagy valamely minisztérium által felügyelt nyelvi/terminológiai intézet foglalkozik a terminológiai kérdésekkel, a terminológia-politikával, illetve -stratégiával, pl. a katalán TERMCAT, a norvég Language Council. Más országokban a nyelvi/nyelvtudományi intézeteknek van terminológiai osztálya (pl. Litvánia, Horvátország). Magyarországon az **MTA Nyelvtudományi Intézet**ében nincs terminológiai osztály, bár az biztató, hogy az utóbbi években a Váradi Tamás vezetésével működő Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Osztályon több, a terminológiához (is) kapcsolható projekt indult el.

Még 2005-ben alakult meg a **MaTT (a Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsa)** (l. Voigt 2008), ez az UNESCO alszervezeteként működő tanács azonban nem lát el szervezési feladatokat, inkább tanácskozó testület, amely laza informális kapcsolatot biztosít a terminológiával foglalkozó kutatók, fordítók, és ipari szakemberek között.²

A Károli Gáspár Református Egyetem **Terminológiai Kutatócsoportja (TERMIK)** (l. Fóris 2012b) több szempontból is hozzájárult a magyar terminológia-politika megalapo-

2 A MaTT elnöke 2005 és 2013 között Voigt Vilmos; 2013-tól Fóris Ágota, titkára Bölcskei Andrea. Honlapja: www.matt.hu.

zásához. Tagjai foglalkoznak a terminológia elméleti kérdéseivel, a fejlesztési munkálatok metodikai és elvi megalapozásával. A munkákban a befogadó intézmény munkatársain kívül külső munkahelyen dolgozó kutatók, doktoranduszok, egyetemi hallgatók vesznek részt. Az eredmények publikálása nagyjából a *Magyar Terminológia* című folyóiratban történt 2008 és 2013 között.³ A kutatócsoport egyik célja volt a magyar terminológia bekapcsolása a nemzetközi vérkeringésbe. Ennek részeként a TERMIK 2010 óta a European Association for Terminology (EAF⁴) tagszervezete. A TERMIK hazai és nemzetközi konferenciák és rendezvények szervezésével terjeszti a terminológiai elveket és módszereket. Többek között a 2010-es budapesti nemzetközi „Terminology Summit”⁵, a 2012-ben megrendezett „Terminológiai kihívások az oktatásban és az Európai Unió gyakorlatban” című konferencia⁶, és a 2012 óta évente szervezett „Névtan és terminológia workshop”⁷ szervezője, továbbá terminológiai előadássorozatok koordinátora (a MaTT-tal és a MANYE⁸-val közösen). 2014 óta minden februárban megszervezzük a „Terminológiai Csütörtök”-öt, ahol a terminológia szakos hallgatók, kollégák, terminológusok és cégvezetők találkoznak egymással (l. Faludi–Papp 2014).

Bár nem külön szervezet, mégis fontos közeg a **Károli Gáspár Református Egyetemen folyó terminológia mesterszakos képzés**. A terminológusok képzését, a terminológia intézményes oktatását 2011-ben kezdtük meg egyetemünk Magyar Nyelvtudományi Tanszékén. A terminológia mesterszak létesítését és indítását több éves munka előzte meg. E munka során előzetes oktatási tapasztalatokra és kutatási eredményekre, továbbá a külföldi képzések tapasztalataira támaszkodtunk (a részleteket, a képzés felépítését és céljait l. Fóris 2011b, 2012a, 2013, 2014, B. Papp et al. 2014). A szak létesítésének és indításának célja az volt, hogy olyan szakembereket képezzünk, akik egyrészt megfelelő nyelvészeti és terminológiai szakértelemmel rendelkeznek, másrészt kiismerik magukat az alapvető nyelvtechnológiai alkalmazásokban, adatbázisokban, valamint alapvető szervezési, menedzseri képességekkel is rendelkeznek, ezért jelentős szerepet tudnak vállalni a magyar nyelvvel és nyelvhasználattal kapcsolatos terminológiai feladatok megoldásában. A terminológia mesterszakon humán és műszaki vagy természettudományi előképzettségű hallgatókra egyaránt számítunk. (A tananyagról részletesen l. Fóris 2011b és 2013.) A terminológia-oktatás – egyfajta tudományközi képzésként – azért is nagyon lényeges, mert a terminológusok munkája képes biztosítani a magyar nyelvű terminológia rendszerezését és közzétételét, emiatt kulcsfontosságú a magyar kultúra és identitás megőrzése szempontjából. – Sajnálatos módon a szak 2016-ban indítható utoljára, a végzett hallgatók jó elhelyezkedési mutatói ellenére. (A megszűntetés oka ismeretlen.)

A magyar terminológia intézményrendszeréhez sorolhatjuk a **TERMINI Kutatóhálózatot**⁹ is. Igaz, nevét nem a terminológiáról, hanem a magyar nyelv „határtalanításáról” kapta. Informálisan már az 1990-es évektől létezik, 2001-ben Termini Magyar Nyelvi Kutatóháló-

3 A Magyar Terminológia 6 évfolyama jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában. Anyagi okok miatt a folyóirat 2013-ban jelent meg utoljára.

4 <http://www.eaft-aet.net/>

5 Az EAF⁴ két évente megrendezésre kerülő nemzetközi konferenciája.

6 Szervezők: az Európai Bizottság Fordítási Főigazgatóság Magyar Nyelvi Osztálya, a KRE Magyar Nyelvészeti Tanszéke, a TERMIK, az EAF⁴ és a MANYE.

7 2012 óta évente szervezi a KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, a TERMIK, az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsa.

8 Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesülete.

9 <http://ht.nyud.hu/>

zat néven intézményesült, és 2013-ban létrejött „hivatalosan is” a Termini Egyesület (elnöke: Szoták Szilvia). A kutatások vizsgálati tárgya a külső régiók magyar nyelvhasználatára, céljaik között szerepel a kutatási eredmények alkalmazása a nyelvi tervezésben. Mint honlapjukon is megállapítják, „a nyelvi tervezés is csak úgy válhat hatékonyvá, ha mindenütt azonos célokat követ” (<http://ht.nytud.hu/>). Az Illyefalván tartott nyári találkozóik és az Élőnyelvi Konferenciák sorozata mind a határtalanítási munkákat támogatják. A szaknyelvek, a terminológia kérdésköre is hangsúlyosan szerepel a kutatások között, azért is, mert a határon túli magyar nyelvhasználatban is sok nehézséget okoz a terminológiai kérdések megoldatlansága: „Ezek az új lehetőségek azonban felszínre hozták a gondokat is. Lépten-nyomon tapasztalható a kisebbségi magyar nyelv nyilvános használatában megmutatkozó bizonytalanság, következetlenség, az államnyelv erőteljes hatása, a kodifikált közigazgatási, jogi terminológia hiánya, a szaknyelvek kidolgozatlansága a tankönyvekben és a szakszövegekben, a közérdekű fordítási szövegek kifogásolható, néha botrányos minősége, a nyelvi jogokkal kapcsolatos tájékoztatatlanság” (Péntek: web). Több kétnyelvű szakszótárt adtak ki kutatóik, pl. a *Román–magyar közigazgatási szótárt* (Fazakas 2002), a *Magyar–román közigazgatási szótárt* (Benő et al. 2004), és a *Román–magyar oktatásterminológiai szótárt* (Benő et al. 2008).

A **Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANYSI)**¹⁰ nyitólapján olvasható, hogy a kormány 2014. március 4-én (55/2014./III. 4./ Korm. rendelet) azért hozta létre az intézetet, hogy „a kormány tanácsadó testülete legyen a nyelvi, nyelvpolitikai kérdésekben”, és hogy az intézet a Miniszterelnökség irányításával működő kormányhivatal. „Az intézet feladata a **magyar nyelvvel kapcsolatos stratégiai kérdések kidolgozása**, a magyar nyelv tekintélyének emelése, a kulturális nemzet egységének megerősítése” (Bencze 2015: web). A weboldalon található információk alapján: „A magyar nyelvstratégia végső célja a magyar nyelv biztos fennmaradása az információs térben”. A nyelvstratégia területei között, valamint a nyelvstratégia által fejlesztendő területek között a terminológiát is felsorolják, sőt, a szaknyelvek (kiemelten a gazdasági, a közigazgatási, a jogi és az orvosi szaknyelv és terminológia), és az „anyanyelvű nyelvtechnológiai terminológia kidolgozása, fejlesztése” is szerepel. A „nyelvstratégia feladatai” között tizenkettő nagy feladatkört jelöltek ki, ezek közül a témánk szempontjából „A magyar nyelvstratégia kidolgozása” és a „Terminológiai program” a kiemelendő. A listában az első helyen szereplő magyar nyelvstratégia kidolgozását a teljes magyar nyelvterületre szeretnék elkészíteni, továbbá ezt a folyamatot irányítani és felügyelni. A terminológiai programból kiemelem, hogy nem csak a magyar nyelvű terminológia fejlesztését tűzte ki célul az intézet, hanem a más nyelvekkel való terminológiai harmonizáció feladatát is, továbbá nyilvánosan elérhető online terminológiai adatbázisok közzétételét.

A MANYSI megalakulása idején élénk vita bontakozott ki a sajtóban, részben az intézet létének szükségességéről, részben a feladatköeiről. Ennek kapcsán pl. a *Nyelv és Tudomány* (nyest.hu) online folyóiratban jelent meg cikksorozat. Az intézet feladatköre, vagyis a magyar nyelvstratégia kialakítása kapcsán Jánk István (2014a, 2014b, 2014c) leírja, hogy Balázs Géza és Tolcsvai Nagy Gábor 1996-ban megjelent tanulmányai tekinthetők a témában vitaindítónak (Balázs 1996, Tolcsvai Nagy 1996). Ezekben a tanulmányokban már körvonalazódik a magyar nyelvstratégia és egy ezt irányító intézet kialakítására való igény. Balázs felfogásában inkább preskriptív szemléletben, a nyelvpolitikát és a nyelvstratégiát egyfajta „a nyelvet és a beszélőket „irányító” szervként képzei el. Tolcsvai Nagy felfogásában inkább

10 A nyest.hu több írásában is foglalkozott a MANYSI megalakulásával és céljaival. Pl. 2014-ben interjút készítettek Bencze Lóránd főigazgatóval (Kincse 2014).

deskriptív szemléletű a feladat. A szerző azt is bemutatja, hogy az intézet nyelvstratégiai célkitűzései igen sok hasonlóságot mutatnak Balázs (1996) tanulmányában foglaltakkal, vagyis preskriptív szemléletűek. Az általam ismert európai nyelvi, nyelvstratégiai intézetekre, terminológiai intézetekre, osztályokra a deskriptív szemléletű hozzáállás a jellemző, az általuk működtetett szisztema sokkal inkább egy, a beszélőket hiteles információkhoz juttató rendszer, céljuk olyan elvek kidolgozása, amelyek lehetővé teszik, hogy minél többen jussanak hozzá a nyelvi információkhoz, és hogy az egyes intézmények, minisztériumok azonos elvek szerint dolgozhassanak. Vagyis a céljuk nem a nyelvi szabványosítás, hanem egyfajta nyelvi harmonizációs rendszer működtetése. Ez pedig korunkban főleg hiteles és ingyenes online források, szótárak, adatbázisok kialakítását és közzétételét jelenti.

A (teljesség igénye nélkül)¹¹ felsorolt intézményrendszer alkalmas lehetne a munkálatok koordinálására és az eredmények közzétételére. Pozitívumként értékelhető, hogy egyes intézmények keresik az együttműködés lehetőségét, számos esetben jól működő kooperáció van közöttük, és nagyon jó eredményeket mutatnak fel együtt. Negatívumként az látszik, hogy a kitűzött célok és a valós történések nem mindig vannak egymással összhangban, például a 2014-ben a kormány által létrehozott MANYSI kiemelten szerepelteti a terminológia támogatását a céljai között, ennek ellenére 2015-ben a kormány megszüntette a terminológia mesterszakot. Ellentmondásosnak tűnik az is, hogy sok átfedés van az egyes intézetek céljai, feladatai között. Az egyetemek, kutatóintézetek számos tudományos eredménnyel, publikációval járulnak és járultak hozzá a terminológiai kutatásokhoz. Az egyesületek, tanácsok (többé-kevésbé) biztosítják a kutatók, ipari és gazdasági szakemberek rendszeres kommunikációját. A MANYSI pedig segíthetne a kialakult hálózat eredményeinek a közvetítésében, szintetizálásában a kormány, a politika számára. Ehhez persze azt is jó volna látni, hogy milyen – már létező – publikációkra, szakmai anyagokra támaszkodik az intézet egyrészt az általános nyelvstratégia, másrészt a speciális terminológia-stratégia megalapozására. A nyilvános terminológiai adatbázisok készítéséhez anyagi fedezet és képzett terminológusok szükségesek. Csak bízni lehet abban, hogy a megfelelő anyagi fedezetet elő lehet teremteni a munkákra; a terminológusképzés megszüntetése viszont kérdésessé teszi, hogy lesz-e elegendő képzett terminológus az adatbázisok terminológiai adatokkal való feltöltésére.

4) Arra ma már könnyű válaszolni, hogy milyen formában érdemes közzétenni a terminológiát: egyértelműen online, nyilvánosan hozzáférhető rendszerekben.

3. Összefoglalás

Előadásom első részében a terminológia-politika alapelveit, alapfogalmait foglaltam össze. Az alapelvekre építve a magyar terminológia-politika legfontosabb jellemzőit gyűjtöttem össze, úgy, hogy az UNESCO 2005-ös dokumentumában foglalt irányelvekre támaszkodtam, és áttekintettem azt a négy területet, amelyet a terminológia-politika kialakításához át kell tanulmányozni: 1) a köznelv és szaknyelvek viszonyát, a legfontosabb fejlesztendő doméneket; 2) mely szaknyelvek, illetve domének milyen állapotban vannak, és melyek fejlesztésére van szükség a jövőben; 3) milyen intézményrendszer képes a munkálatok koordinálására és az eredmények közzétételére; 4) milyen formában szükséges a terminológia-fejlesztés adatainak közzététele (nyomtatott, elektronikus, online).

¹¹ A lista soha nem lehet teljes. Nem tettem említést a magyar és külföldi egyetemek magyar nyelvi tanszékein folyó, illetve a fordítóképzésekben oktató-kutató kollégák kutatásairól, eredményeiről; a különböző szakmák és szakmai szervezetek (pl. MSZT, Mérnöki Kamara) magyar nyelvi útmutatóiról, az általuk készített szótárakról stb.

A köznyelvek és a szaknyelvek viszonyával számos publikáció foglalkozik, és már megkezdődött az egyes szakterületek és domének feltérképezése, az eredmények pedig publikációkban jelentek meg. A magyar intézményrendszer eléggé kiépült, de sok átfedés van a feladatkörök között; fontos volna a magyar terminológia-politika megalapozása szempontjából releváns publikációk kijelölése és közzététele. Nagyon jó volna, ha az általános nyelvstratégia és a terminológia-stratégia kialakítása is deskriptív szemléletben történne, és szabványosítási-előíró törekvések helyett a szisztematikus harmonizációs-leíró munkákat támogatnák. A terminológiai fejlesztés, a terminológiai gyűjtemények közzététele feltétlenül online formában volna kívánatos – erre egy rendszeresen karbantartott honlap volna alkalmas.

Végezetül még mindig azt kell megállapítanom, hogy – bár számos jó kezdeményezés létezik, mégis – még mindig hiányzik az érdekelt területekre kiterjedő, tudományos igénnyel szervezett és központosított magyar nyelvtervezés és terminológia-tervezés. Az 5–6 évvel ezelőtti állapothoz képest jelentős előrelépések történtek, de konkrét, kézzelfogható eredmény a szükségesnél kevesebb született.

Hivatkozások

- B. Papp Eszter – Fóris Ágota – Bölcskei Andrea 2014. Terminográfiai módszerek és eszközök a terminológusképzésben. In: Bocz Zsuzsanna (szerk.): *Porta Lingua 2014. Szaknyelvi regiszterek és használati színterek*. Szaknyelvoktatók és -Kutatók Országos Egyesülete, Budapest. 205–212.
- Balázs Géza 1996. Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai. *Magyar Nyelvőr* 120/3: 237–263.
- Benő Attila – Sárosi Mardírosz Krisztina 2008. *Román–magyar oktatásterminológiai szótár*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy.
- Benő Attila et al. 2004. *Magyar–román közigazgatási szótár*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy.
- Berkáné Danesch Marianne (szerk.) – M. Szabó Miklós – Mező András (katonai szakmai szerk.); Fóris Ágota (terminológiai szakértő) 2015. *Katonai terminológiai értelmező szótár*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Czékmán, Orsolya 2010. *Vizsgálatok a magyar matematikai terminológia tárgykörében*. PhD értekezés. Pannon Egyetem, Veszprém.
- Faludi Andrea – Papp Eszter 2014. Terminológiai csütörtök. *Nyelv és Tudomány* <http://www.nyest.hu/hirek/terminologiai-csutortok> (2016.08.02.)
- Fazakas Emese (főszerk.) 2002. *Román–magyar közigazgatási szótár*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy.
- Fóris Ágota – B. Papp Eszter 2011. A terminológiai szabványosítás és harmonizáció a nyelvi jogok érvényesítésének szolgálatában. In: Hires-László Kornélia – Karmacsi Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Budapest–Beregszász. 429–433.
- Fóris Ágota – B. Papp Eszter – Sermann Eszter (szerk.) 2015. *DictionELI. Lézerterminológiai szótár*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged. <http://dictioneli.stepp.hu>

- Fóris Ágota – Bérces Emese 2007. A zenei szaknyelv és a zenei lexikográfia aktuális kérdései. *Magyar Nyelvőr* 131/3: 270–286.
- Fóris Ágota 2011a. A magyar terminológia-politika elvei, a gyakorlat és az elmélet viszonya. In: Hires-László Kornélia – Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.) *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Budapest–Beregszász. 421–428.
- Fóris Ágota 2011b. Terminology Master in Hungary a Case Study. In: Stoean, C.- Ş. – Ivanciu, N. – Constantinescu-Ştefănel, R. – Loretz, A. (eds.): *Buletin Ştiinţific. La formation en terminologie*. Actes de la Conférence Internationale de Bucarest 3-4 novembre 2011. Nr. 8/2011. ASE, Bucarest. 100–105.
- Fóris Ágota 2012a. Terminológusok képzése – A terminológia mesterképzés elindulása. *Magyar Tudomány* 173/8: 969–976. <http://www.matud.iif.hu/2012/08/11.htm>
- Fóris Ágota 2012b. 5 éves a Terminológiai Kutatócsoport. *Magyar Terminológia* 5/1: 179–191.
- Fóris Ágota 2013. A terminológia-oktatás mint a magyar nyelv, kultúra és identitás támogatása. *Magyar Terminológia* 6/2: 185–195.
- Fóris Ágota 2014. Terminology and LSP in higher education in Hungary. In: Hoel, Jan (ed.): *Terminology – responsibility and awareness. (Terminologen nr. 2 – Terminologi ansvar og bevissthet.)* 90–100. Sprakradet, Oslo. http://eact-aet.net/fileadmin/files/EAFT_Summit_2012/Proceedings_EAFTSummit2012.pdf
- Hajdú Mihály 1980. *A csoportnyelvekről*. – Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 1. ELTE-MTA, Budapest.
- Hires-László Kornélia – Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.) 2011. *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban. A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Budapest–Beregszász.
- Kincse Szabolcs 2014. Titkos-e a nyelvstratégia? (Interjú dr. Bencze Lóránddal) *Nyelv és Tudomány* (nyest.hu) 2014. július 11. <http://www.nyest.hu/hirek/nem-titkos-es-mar-mukodik> (2016.08.02.)
- Kiss Jenő – Szűts László szerk. 1988. *A magyar nyelv rétegződése*. 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jánk István 2014a. Nyelvstratégia Magyarországon – Kezdetek. *Nyelv és Tudomány* (nyest.hu) 2014. július 14. <http://www.nyest.hu/hirek/nyelvstrategia-magyarorszagon-kezdetek> (2016.08.02.)
- Jánk István 2014b. Nyelvstratégia Magyarországon – Kezdetek 2. *Nyelv és Tudomány* (nyest.hu) 2014. július 17. <http://www.nyest.hu/hirek/nyelvstrategia-magyarorszagon-kezdetek-2> (2016.08.02.)
- Jánk István 2014c. Nyelvstratégia Magyarországon – Múlt és jelen. *Nyelv és Tudomány* (nyest.hu) 2014. július 30. <http://www.nyest.hu/hirek/nyelvstrategia-magyarorszagon-mult-es-jelen> (2016.08.02.)
- Lanstyák István 2010. A nyelvi problémák típusai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* XII/1: 23–48.
- Mátis Bernadett 2009. A rögbi és az amerikai futball magyar terminológiájának összehasonlítása. *Magyar Terminológia* 2/2: 255–273.

- Péntek János web. *Magyar nyelvészeti kutatóállomások hálózata a Kárpát-medencében*. <http://ht.nytud.hu> (hozzáférés: 2016.08.05.)
- Skuttnab-Kangas 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány, Budapest.
- Szépe György 2001. Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. In: Uő. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Iskolakultúra, Pécs. 11–42.
- Tamás Dóra Mária 2014. *Gazdasági szakszövegek fordításának terminológiai kérdései*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. Lehetőségek és kötelességek a magyar nyelvi tervezésben. *Magyar Nyelvőr* 120/3: 237–249.
- UNESCO irányelv 2005. *Guidelines for Terminology Policies. Formulating and implementing terminology policy in language communities*, Paris: UNESCO. <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001407/140765e.pdf> (2008.01.18.)
- Voigt Vilmos 2008. A Magyar Nyelv Terminológiai Tanácsáról. *Magyar Terminológia* 1/1: 7–9.
- 55/2014. (III. 4.) Kormányrendelet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet létrehozásáról <http://www.manysi.hu> (2016.08.05.)
- <http://ht.nytud.hu/> (2016.08.05.)
- <http://www.eaft-aet.net/> (2016.08.05.)

Fóris, Ágota

About the Hungarian terminology policies and strategies.

The importance of terminology policies lies in the fact that they contribute to policies on information, knowledge and innovation, and also to educational strategies. They facilitate easier and faster sharing of and access to information. It is especially crucial for smaller language communities not to be excluded from the flow of information that enhances scientific, technical, economic and industrial development.

The aim of the paper is to survey, analyze, and present the Hungarian terminology policies and strategies, to compile the list of the most significant terminological institutions and organizations, as well as to present their roles and mission.

Keywords: terminology politics, terminology strategy, Hungarian terminology politics, terminological institutions, terminological organizations

NYELVI TÁJKÉPEK ÉS A GAZDASÁG

SZOTÁK SZILVIA

Imre Samu Nyelvi Intézet – Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat

szotaksz@t-online.hu

1. Bevezető gondolatok.

A nyelvi tájkép kutatása Landry és Bourhis (1997) tanulmányának megjelenése óta egyre nagyobb érdeklődést vált ki a Kárpát-medencei nyelvészek körében is. A hivatalos útjelző táblák, a reklámtáblák, az utcanévek, helynevek, kereskedelmi egységek feliratai vagy a kormányzati épületek hivatalos táblái, stb., együttesen adják az adott terület nyelvi tájképét és egyben közölnek információt a lakosság nyelvi összetételéről és a nyelvek státuszáról.

A gazdaság hatása a nyelvhasználatra is évtizedek óta tárgya a nyelvészeti kutatásoknak (pl. Grin 2003), s főképp kanadai, nyugat-európai terepmunkák igazolták, hogy a nyelvnek ebben az összefüggésben való elemzése nem csupán nyelvi kérdés. A téma azért is fontos, mert nálunk vizsgálata alulreprezentált (vö. Fülei-Szántó 1983; Csata – Magyarai – Veres 2003; Csata – Papp Z. 2013; Sorbán 2015; Szoták 2016; Szoták 2017).¹ Tanulmányomban arra kerestem példákat, hogy a gazdaság, a gazdasági növekedés, egyes cégek terjeszkedése vagy éppen a turizmus milyen hatással van/lehet a nyelvi tájkép számának és aránya növekedésére a Kárpát-medencei magyar kisebbség által lakott területeken.

2. Nyelv és gazdaság viszonyáról.

A 21. századra jellemző globalizálódás mögött a társadalom és gazdaság átrendeződése zajlik számunkra teljesen ismeretlen jövőt alakítva. Ebben a folyamatban robbanásszerűen felgyorsult a tőke, az információ, az áru, az értékek és az eszmék áramlása. A piacon a legfontosabb szerepet a multi- és transznacionális cégek töltik be, amelyek a legújabb piaci szükségletekhez alkalmazkodva átrendezik és alakítják a munkavégzés fizikai és nyelvi környezetét is. Nem újdonság már, hogy a munka közege multikulturális, többnyelvű, amelyet

¹ Néhány konferencia, amelyet a témakörben szerveztek: *Támogatáspolitikai, civil kezdeményezések, befektetés: a felzárkózás esélyei a határon túl* című konferencián szintén szóba került a nyelv és gazdaság kapcsolata a külföldi magyarság vonatkozásában. Az előadások érintették a támogatáspolitikai (Bárdi Nándor történész, MTA KI), a magyarországi tőkeáramlás (Novák Tamás közgazdász, MTA), valamint a tőkeáramlás és nemzetiség vs. nyelv viszonyát (Wolf László közgazdász, vezérigazgató-helyettes, OTP).

A konferenciára Sólyom László köztársasági elnök Határon túli magyarság a 21. században konferenciasorozatának részeként került sor 2007. november 30-án a Sándor-palotában.

Nyelv és gazdaság viszonyát boncolgatta *A pénz anyanyelven beszél – nyelvhasználat és gazdasági vonatkozások* című kerekasztal is, amelyen gazdasági szakemberek (Diósi László vezérigazgató, OTP, Románia; Ferencz István Szabolcs ügyvezető igazgató, MOL Társasági Kapcsolatok) és nyelvészek (Szoták Szilvia, Magyar Nyelvstratégiai Intézet; Ferenc Viktória, Nemzetpolitikai Kutatóintézet) beszélgettek a téma aktualitásáról.

A szociolingvisztika egyik legújabb területe, a nyelvitájkép-kutatás is vizsgálja kisebbségi környezetben a gazdaság hatását a térben található feliratok nyelvére vonatkozóan, így az utóbbi pár évben több kutató jutott arra a következtetésre, hogy a gazdaság pozitívan hathat a kisebbségi nyelvek presztízsére (Karmacs 2017, Szoták 2016). Karmacs Zoltán: *Turizmus és nyelvi tájkép*, valamint Sorbán Angella: *Nyelv – táj – kép – gazdaság. A gazdasági nyelvi tájkép kutatásának néhány lehetséges iránya* című előadása a *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség* című csíkszeredai műhelykonferencián (Sapientia EMTE) hangzott el 2017. szeptember 22-én.

nem meglepő módon az angol nyelv urala a világban. Ugyanakkor az információ feldolgozása anyanyelven zajlik, ezért szükséges a nemzeti nyelvek folyamatos fejlesztése, versenyképessé tétele a digitális térben. (Szoták 2017). Egy ilyen környezetben a feliratok árulkodnak többség és kisebbség viszonyáról, ezért szükséges és érdekes számunkra ezek vizsgálata, különösen a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyar nemzettársaink környezetében.

3. Mit nevezünk nyelvi tájképnek?

A nyelvi tájkép (*linguistics landcape*, rövidítve *LL*) kutatása a '90-es évektől kezdődően egyre nagyobb érdeklődést váltott ki a szociolingvisztikában (Landry–Bourhis 1997: 23–49) különösen azokon a területeken és népcsoportok körében, ahol **nyelvi konfliktusok** vannak. Így nem véletlenül került a kutatók érdeklődésének középpontjába a Kárpát-medencében sem, s váltak az e tárgyban végzett terepmunkák a nyelvhasználat digitális lenyomatává (Szoták 2016: 13).

A nyelvi tájképkutatás egyre nagyobb népszerűségének az egyik magyarázata a technikai gyors fejlődése. „*A szociolingvisták ma már nemcsak jegyzetfüzettel és diktafonnal járnak a világot, hanem digitális fényképezőgéppel rögzítik a pillanatképeket arról, ami időközben nyelvi tájképként vált ismertté.*” (Blommaert 2012, vö. Petteri 2012: 46; Szoták 2013: 517). Az, hogy napjainkban már egy telefon vagy táblagép is tökéletes minőségben készít felvételeket, csak kedvez a táblák gyors dokumentálásának. A pillanatok rögzítése, a szinkron jellegű kutatások túlsúlya és a nyelvi tájképek utáni nagy érdeklődés mégis valószínűleg annak köszönhető, hogy a feliratok igen markánsan jelen vannak a hétköznapi életben. A szociolingvisztikának pedig a mindennapi nyelvi-nyelvhasználati tapasztalatok szolgáltatják az alapját és biztosítják a hitelességét. A táblák azonban – a nyelvhez hasonlóan – térben és időben is fejlődnek és változnak, és a szinkron vizsgálatokon túl ez a változás lehetőséget ad arra, hogy azokat történetiségében is megragadjuk, illetve a nyelvitájkép-kutatásban eddig meghatározónak tekinthető kvantitatív módszer mellett a kvalitatív elemzést is alkalmazhatjuk (Blommaert–Maly 2014; Bátyi 2014: 22; Csernicskó: 2015: 71).

A nyelvitájkép-kutatás ugyanakkor interdiszciplináris megközelítést igényel, hiszen a feliratok vizsgálatakor a jogtudomány, a történettudomány, a szemiotika, a földrajz, a névtan vagy éppen a közgazdaságtan, antropológia és demográfia eszközeinek és kutatási tapasztalatainak segítségével tudunk komplex képet kialakítani és következtetéseket levonni egy közösség nyelvi helyzetéről (vö. Bartha et al 2013: 13–29, Szoták 2016: 108).

Az elmúlt évtizedekben a nyelvi tájkép módszertana és definíciója is sokat változott, ennek következtében kiszélesedett a kutatás területe. Nemzetközi viszonylatban Landry–Bourhis (1997: 23–49) tanulmánya fejtett ki nagy hatást a szociolingvisták között, és váltott ki egyre nagyobb érdeklődést a nyelvi tájképek kutatásának területén. A szerzőpáros a nyelvi tájkép fogalmát a nyelvi tervezés területéről származtatja (1997: 23–49). A nyelvi tájképet a következőképp definiálták: „*A hivatalos útjelző táblák, a reklámtáblák, utcanévek, helynevek, kereskedelmi egységek feliratai és kormányzati épületek hivatalos táblái adják az adott terület, régió vagy városi agglomeráció nyelvi tájképét. Egy terület nyelvi tájképének két alapvető funkciója van: információs és szimbolikus (1997: 25)*”.

Ben-Rafael és társai szerint „*Egy adott földrajzi területen nyelvi tájképnek minősül bármilyen tábla vagy hirdetés, legyen az egy közintézmény vagy vállalkozás belső vagy külső terében (Ben-Rafael et al 2006: 14).*” Ez annyiban mutat túl Landry–Bourhis klasszikus definícióján, hogy Ben-Rafael és kutatótársai az épületek belsejében található feliratokat is

nyelvi tájképnek tekintik, ami azt eredményezi, hogy teljesebb képet egy-egy ország, terület, nyelvpolitikai sajátosságairól. A nyelvi tájképek vizsgálatának terepe így kibővült, s újabb terepmunkák sorozata készült el szerte a világban, s persze nálunk, főként a szomszédos országok magyarulta régióiban (pl.: Bátyi 2014). Egyik ilyen újonnan vizsgált terület az iskolai tájképek (Schoolscape) felmérése a környező országok államnyelve és a magyar mint kisebbségi nyelv kontextusában (pl.: Laihonen–Tódor 2015; Szoták 2016; Tódor 2014; Tódor 2015).

Dailey és kutatótársai (2005, idézi Edelman 2010: 8) szerint a nyelvi tájképek kérdése annyira összetett, hogy nemcsak üzletek és vállalkozások külső és belső térben megjelenő feliratait értjük alatta, hanem ide sorolható például a szórólap, az utcán vagy a tévében hallott idegen nyelv, a tanárok által beszélt, illetve az osztályteremben használatos nyelv(ek) (Ben-Rafael et al 2006: 14). Ez utóbbi területek vizsgálata különösen fontos kisebbségi-többségi összehasonlításban.

A Shohamy–Waksman (2009: 313–331, idézi Edelman 2010: 8) szerzőpáros tovább bővítve a vizsgált feliratok körét egy sokkal radikálisabb definíciót alkottak, s minden lehetséges, közösségi térben végmenő diskurzust a nyelvi tájképekhez soroltak: szövegeket, képeket, tárgyakat, emberi lényeket, térben és időben történő elhelyezést. Ezzel azt közvetítik, hogy a megértést a nyelven kívül más eszközök is segíthetik és biztosíthatják.

4. Tájképek a gazdasági térben.

Egy terület vagy térség nyelvi tájképei megjelenítik a vizsgált nyelvek gazdasági, kulturális, politikai értékét is, s a társadalomban és a gazdaságban végbemenő átalakulásoknak és változásoknak így jó indikátora a nyelvi tájkép, melynek vizsgálatával feltérképezhetjük az említett változásokat és azok irányát is (Blommaert–Maly 2014; Bátyi: 2014:22). Ugyanakkor a táblák nyelve befolyással van a nyelvi viselkedésre, illetve a nyelvhasználatra (Cenoz–Gorter 2006: 68). A minél nagyobb számú felirat támogatja, megerősítheti a beszélőt az anyanyelvű kommunikációban. Az Európai Unióba való belépés olyan gazdasági folyamatokat indított el (turizmus, külföldi cégek, leányvállalatok betelepülése), amely következtében a kisebbségi nyelvek ismerete és presztízse felértékelődött, a többnyelvűség szerepe megnövekedett (még akkor is, ha az árnyoldalakat is látjuk). Tanulmányomban pár példával arra szeretnék rámutatni, hogy a változó gazdasági folyamatok hatással voltak/vannak a nyelvi tájképekre, azok számának növekedésére mind a digitális, mind a valós térben. Ugyanakkor a nyelvi tájképek vizsgálatának divatja véleményem szerint (vö. Blommaert–Maly 2014) egyrészt azzal magyarázható, hogy a migráció és a turizmus miatt egyre több város diverzifikálódik nyelvileg szerte a világban, másrészt a képi kultúrának, a képnek mint eszköznek egyre nagyobb szerepe van a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben, tehát az egyén mindennapjaiban is.

4.1.A kisebbségi nyelvű helységnévtáblák esete a Kárpát-medencében. A trianoni békeszerződés következtében hét országban kisebbségi sorsban élő magyarság életében is meghatározó változásokat eredményezett Magyarország és a szomszédos országok folyamatos belépése/beléptetése az Európai Unióba. Feltételezésem szerint a belépésnek pozitív hozadéka figyelhető meg a kisebbségi jogok érvényesülése, az oktatáspolitikai és a kisebbség-

politika területén is. A szomszédos országokban például – bár fokozatosan – egyre nagyobb számban kerültek ki magyar nyelvű helységnevtáblák² az magyarok által lakott területekre.

A nyelvi tájképkutatás legújabb vonulata a nyelvi vitalitás mellett a nyelvi ideológiákban keresi a magyarázatát annak, hogy a feliratok a szimbolikus térben hogyan, miként, milyen méretben és nyelven jelennek meg (l. Jaworski–Thurlow 2010: 11). Ennek függvényében láthatjuk, hogy a feliratok többsége államnyelven és kisebbségi nyelven is azonos méretben és színben van jelen a térben, a dominanciát „csupán” az jelzi, hogy az államnyelvű felirat van mindig felül. A táblák közül a szlovákiai dunaszerdahelyi helységnevtábla mutatja be a legszembevetőbbben a többségi ideológiát, és államnyelv dominanciáját és az alá-, fölérendeltséget többség és kisebbség viszonyában (vö. Sztók 2016: 48). Minden feliratnak külön története van, így a beregszászi³ táblának is. A ’90-es években kitett kétnyelvű helységnevtáblák közül a közútkezelő⁴ lecserélt pár táblát, s ezeken már nem jelent meg a kisebbség nyelve, csak a település nevének államnyelvű cirill és latin betűs változata. Annak ellenére történt így, hogy a hatályos törvények szerint lehetőség van az államnyelv mellett a helységnev kisebbségi nyelvű megjelenítésére. A civilek azonban átírták a nyelvi

2 Balról jobbra haladva az első sorban: Alsóőr (Ausztria), Dunaszerdahely (Szlovákia), Kopács (Horvátország); a második sorban: Kolozsvár (Románia), Topolya (Szerbia), Beregszász (Ukrajna); harmadik sor: Lendva (Szlovénia).

3 <http://www.hhrf.org/karpatiigazszo/080306/ke01.html> (2016.09.12.)

4 Kárpátalján 1990-ben a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség kezdeményezte a kétnyelvű táblák kihelyezését (Milován 1998: 12) http://communicatio.hu/publikaciok/milovan_andrea/ketnyelvu_feliratok.pdf (2016.10.10.)

tájképet, s a hiányzó magyar elnevezés is felkerült festékszóróval a táblára. Annak is jelentése van, hogy a rendszerváltás után pontosan mikor helyezték ki a szomszédos országok magyarul lakta területein a kétnyelvű helységnevtáblákat, s hogy a többségi állam milyen eszközökkel próbálta/próbálja meg hátráltatni a törvény által garantált végrehajtást

4.2. Az internetes oldal – tájkép – többnyelvűség – gazdaság. A 20. század végén robbanásszerűen bekövetkezett technikai és informatikai változás, az úgynevezett globális kommunikáció hatása óriási a kisebbségi közösségekre nézve is. Az internet elektronikus nyelve, a digitális nyelv, a rádió és a televízió révén tulajdonképpen a magyar nyelvű közösségek kommunikációja egymással, az anyaországgal és a világgal egyszerűbbé, határtalanná vált. Az internet egyre szélesebb társadalmi rétegekhez jut el, így az internetes felületek gyors és hatékony információközvetítését a társadalom minden rétege kihasználja. A mai multimediális környezetben és a rendelkezésünkre álló tudás birtokában egyszerűen létrehozhatók és közzétehetők multimediális szövegek, képek, videók, animációk (Szoták 2016: 209).

A következő részben a már korábban a Shohamy–Waksman (2009: 313–331) szerzőpárostól idézett definíció szerint nyelvi tájképnek tekintem az internetes portálokat is, s vizsgálom a teljesség igénye nélkül azokat a felületeket, amelyeken megjelenik a magyar nyelven is az információ. Az internetes portálok felületeit, az ott található nyelvi elemeket és megnyilvánulásokat a következő motivációk szerint vizsgálom a feliratokat készítő/megrendelők szándéka és az olvasók szemszögéből: 1) hatalmi viszonyok, 2) kommunikatív célok, 3) önkifejezés, 4) kollektív identitás kifejezése (Ben-Rafael és mtsai. 2010). Korábban már felhívtam a figyelmet arra, hogy az etnolingvisztikai vitalitás nem függ mindig szorosan össze egy nyelv vizuális jelenlétével, mert vannak olyan csoportok, amelyek erre nem tartanak igényt (Barni–Bagna 2009), s az is előfordulhat, hogy csak azért találunk nyelvi tájképeket egy bizonyos kisebbség nyelvén, mert azt a törvény előírja (Lou 2010, idézi Laihonon 2012: 28), s nem azért, mert a kisebbség ezt szerette vagy igényelte volna. Az internetes portálok elemzésekor is feltétlenül támaszkodni kell a szociolingvisztikai kontextusra, mert úgy vélem, hogy mindig az adott terep társadalmi és politikai összefüggéseit és törésvonalait kell megismerni elsőként, s ehhez viszonyítani az értelmezési kereteket és elemezni a nyelvi tájképek használatát a már vázolt módszerek alkalmazásával. (vö. Scollon–Scollon 2003: 124).

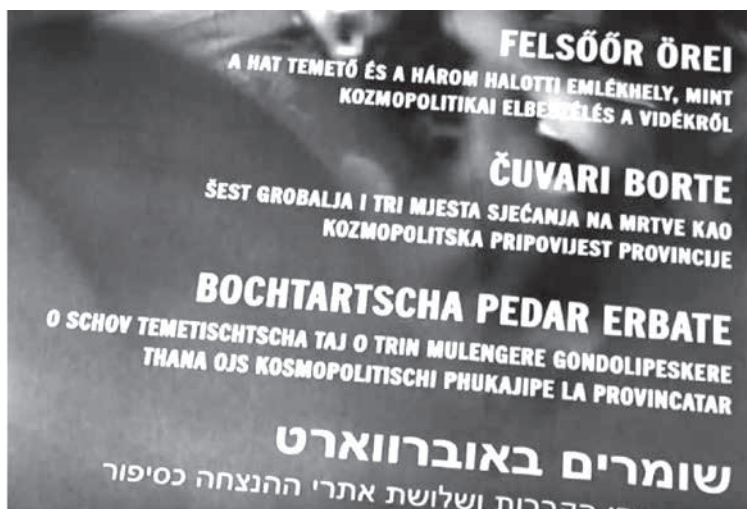
A digitális teret vizsgálva az volt a hipotézisem, hogy a kisebbségi virtuális térben 2000 óta lassan, de folyamatosan növekedett a magyar nyelvű tartalmakat megjelenítő internetes oldalak száma, de ezek csak közvetve kapcsolódnak/kötődnek az ott élő magyarokhoz. Úgy vélem, hogy a magyar nyelvű oldalak létrehozásának négy forrása/oka van:

1. civil szervezetek hozták létre, hogy célkitűzéseiket megvalósítsák és önazonosságukat kifejezzék a magyar a nyelv használatával;
2. európai uniós projektek, interregionális kezdeményezések egyik kötelező eleme a több nyelven információt közvetítő honlap;
3. törvényes kötelezettség miatt jöttek létre;
4. a turizmus miatt és gazdasági érdekből készülnek magyar nyelvű internetes felületek.

Röviden, néhány példával szemléltetem az alábbiakat. 1. Az internet alkalmas a magyarság egészét összekötő hálózatok kiépítésére, a magyar kultúra közvetítésére. Az így kialakuló személyes kapcsolatoknak további nyelvfenntartó és kapcsolatépítő szerepük lehet. A civil szervezetek esetében általában a nyelvhasználatnak a kommunikatív funkción túl önazonosító és identitást kifejező szerepe van, mert céljuk a magyar nyelvű kultúra ápolása, őrzése,

s a magyar népcsoport érdekérvényesítése, ugyanakkor tevékenységüket a többségi csoportok felé is szeretnék láttatni és megmutatni. Mivel számos szervezet végez tudományos munkát is, így egyre gyakrabban találkozunk az oldalak angol nyelvű változataival is. A Kárpát-medencében működő magyar civil szervezetek honlapjai így többnyire magyar egynyelvűek, illetve két- (magyar–államnyelv) vagy többnyelvűek (magyar–államnyelv–angol).⁵

A Kárpát-medencében megvalósuló európai uniós projektek (2) általában a többnyelvűséget, a régiós összefogást támogatják. Céljuk lehet valamilyen tudományos kutatás elvégzése, ismeretterjesztés vagy tényfeltárás, esetleg örökségmegőrzés. A projektben résztvevő országok általában odafigyelnek a régió nyelvi sokszínűségére, s ezt meg is jelenítik a feliratokban.⁶

A Felsőőr őrei (Wächter über Oberwart)⁷ című – magyar, német, romani és jiddis nyelvű – projekt például a tartomány nyelvi sokszínűségének, a vallási toleranciának és a népcso-

5 1. példaként:

Románia: Apáczai Csere János Közművelődési Egyesület: <http://hiresiroda.ro/apaczai-csere-janos-kozmuvelodesi-egyesulet-brasso/> (magyar)

Erdélyi Múzeum-egyesület: <http://www.eme.ro/index.jsp> (magyar, román, német, angol)

Kriza János Néprajzi Társaság: <http://www.kjnt.ro/> (magyar, román, angol)

Szabó T. Attila Nyelvi Intézet: <http://www.sztanyi.ro/> (magyar, román, angol)

Ausztria: Ausztriai Magyar Pedagógusok Egyesület: <https://amaped.at/> (magyar, német)

Magyar Média és Információs Központ: <http://www3.umiz.at/hu/> (magyar, német)

Burgenlandi Magyar Kultúregyesület: <http://www3.umiz.at/hu/> (magyar, német)

Imre Samu Nyelvi Intézet: <http://www3.umiz.at/de/isnyi/index.html> (magyar, német, horvát, szlovén, angol)

Szlovákia: Fórum Intézet: <http://foruminst.sk/> (magyar, szlovák)

Identitás Kisebbségkutató Műhely: <http://www.idkm.org/> (magyar)

Szerbia: Vajdasági Magyar Módszertani Központ: <http://vmk.rs/> (magyar)

Vajdasági Magyar Kisebbségkutató Intézet: <http://www.vmmi.org/> (magyar)

Ukrajna: Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet <http://kmmi.org.ua/> (magyar)

Szlovénia: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet <http://www.mnmi-zkmn.si/> (magyar)

⁶ <http://www.baumwipfelweg-althodis.at/deutsch.html> A Naturpark honlapja német nyelvű, ugyanakkor az Európai Unió támogatásával megvalósult ösvény táblái magyar és német nyelven tárják eléink a tudnivalókat a természeti értékekről. Ezen túl a parkban minden egyéb tájékoztató felirat (kijárat, bejárat, nyitva tartás, stb.) német nyelvű.

⁷ <http://www.waechter-oberwart.at/> (2016.09.20.)

portok békés egymás mellett élésének állít emléket a különböző időszakokban élő emberek élettörténeteinek keresztül. Külön kiemelem, hogy a romani nyelvű közlés egyedi és különleges, nem találok hasonló feliratú táblákkal, projektekkal egyetlen Kárpát-medencei országban sem, noha azokban sokkal nagyobb számban élnek romák.

Hivatalos portálok (3) közül az ORF Burgenland Népcsoport Szerkesztőségnek 2000 óta működő háromnyelvű – magyar, szlovén és horvát – honlapját emelem ki. A honlap tipikus példája a többség által folytatott kisebbségi marketingpolitikai tevékenységnek, főként, ha az örvidéki és muravidéki magyarság létszámát és anyanyelvű műsoridejét összehasonlítjuk (l. Szoták 2009: 1321–1329). A közszolgálati műsorszolgáltatási törvény (BGBI. I. Nr. 83/2001 5§. 1.) értelmében az ORF 2001. évtől köteles *“minden népcsoporttanácsal rendelkező kisebbség számára”* – azaz mind a hat őshonos népcsoport nyelvén – „múltányos” (angemessene Anteile) mennyiségű műsort sugározni (vö. Csiszár 2007: 68–69). 2009-ben takarékoságra hivatkozva a népcsoportok szerkesztőseit Kismartonba vonták össze, így azóta az internetes felületen mind a hat autochtonként elfogadott kisebbség nyelvén olvashatunk híreket. A kisebbségi nyelvű műsoridő minimális. A múltányos műsorszolgáltatás elve konzekvensen szinkronban van az ország kisebbségpolitikájának koncepciójával, ami szerint csak a minimumot kell biztosítani a kisebbségek számára. A magyar nyelvű felületen évről-évre nagyobb mennyiségben, napi rendszerességgel jelennek meg magyarországi, Kárpát-medencei és lokális hírek magyarul, tehát körülbelül fele-fele arányban belföldi és külföldi híryanagyok. A kisebbségi médiumok közül (rádió, televízió) az internetes felületeken a legszerteágazóbb és a legterjedelmesebb a népcsoport nyelvű megjelenés. Az oldalt a szerkesztőség magyar anyanyelvű, Magyarországon született, felsőfokú végzettségű alkalmazottai írják, de sajnos nincs lektora a híroldalnak, aki a hibákat kiszűrné.

volksgruppen ORF.at

Fernsehen	TVthek	Radio	Debatte	Österreich	Wetter	IPTV	Sport	News	ORF.at im Überblick
SLOVENCI Vesti iz življenja slovenske narodne skupnosti Glavna vest „Zelo pestro leto“ ▶ Nadaljnja izbira ▶ Meldungen auf Deutsch			HRVATI Aktualne informacije i ponude u internetu na hrvatskom jeziku Top vist Tečaj za školovanje načelnikov ▶ Veća ponuda ▶ Meldungen auf Deutsch			MAGYAROK Aktuális információk és internetes kínálat magyar nyelven Fő híreink Gazdag program az Europa Clubnál ▶ További kínálatunk ▶ Meldungen auf Deutsch			
ČEŠI Český život od vzdělávání až po umění a literaturu Hlavní zpráva Adam Plachetka ve Slovanské besedě ▶ Další nabídka ▶ Meldungen auf Deutsch			SLOVÁCI Správy o Slovákoch a udalostiach týkajúcich sa ich jazyka a kultúry Hlavná správa Myšlienky o živote (aj Slovákov v Rakúsku) ▶ Ďalšia ponuka ▶ Meldungen auf Deutsch			ROMA Nevipe pedar o Roma ando europitiko khetanipe i historija & identiteta Top mejdinipe „Roma und Travellers: Identitäten im Wandel“ ▶ Weitere Web-Angebote ▶ Aktueli Romani			

1. ábra. Az ORF Burgenland Népcsoport Szerkesztősége internetes felületének képernyőmásolata.

4.3 Turizmus és gazdaság: nyelvi sokszínűség

Nyelv és gazdaság viszonya napjaink Európájában egymással szorosan összefügg. Nyugat-Európában és az amerikai kontinensen számos vizsgálat készült ebben a témakörben még a '90-es években, s ennek eredményei szervesen beépültek az adott országok gazdaság- és nyelvpolitikájába. Minden erős ország tudatos nyelvpolitikát folytat, például Kanada nyelvpolitikája tulajdonképpen sikeres gazdaságpolitikával társult: úgy sikerült megtartani a bennszülött kisebbségi nyelveket és a nyelvterületen kívüli francia közösségek nyelvét, hogy gazdaságilag „hasznossá” tették, és ezáltal megerősítették nyelvükben, kultúrájukban és identitásukban is a kisebbségeket (vö. Da Silva és Heller 1999, 2009; Grin 2003, stb.).

A nyelv és gazdaság összefüggése a nyelvcsere egyik mozgatórugója lehet, vagy épp fordítva: a nyelvmegtartás egyik fontos tényezője is (vö. Susan Gal 1977). A gazdaság élénkítésével emelkedik a magyar nyelv presztízse, szívesen tanulja a szórványban élő, de a többségi nemzethez tartozó is. Újvidéken mondta egy beszélgetés alkalmával az egyik civil szervezet vezetője 2009-ben: „Akkor jó magyarnak lenni, ha Magyarország gazdasága erős.”

A fentiek összefüggésében arra vonatkozóan hozok példákat, hogy hogyan és milyen mértékben hatott a turizmus és a gazdaság a nyelvi tájképek számának növekedésére. A vasfüggöny utáni időszakban teljesen természetes módon intenzívebbé vált a volt szocialista országokban élő magyarság kapcsolata: a rokonok találkozásait nem korlátozták, s beindult a bevásárló turizmus is, amelynek negatív nyelvi tájképe is volt. Mindenesetre a magyar vendégekre is számított a környező országok gazdasága. Ausztria erre gyorsabban reagált: például az 1992-ben megnyílt locsmánder termálfürdőben (Sonnenherme Lutzmannsburg) évről-évre nőtt a magyar feliratok száma, majd megjelentek a többnyelvű alkalmazottak és prospektusok, s a honlapon a német és angol mellett a magyar nyelvű felület is, amely egyértelműen utal a magyarországi vendégek egyre növekvő számára. Majd 2000-ben kihelyezték a kétnyelvű helységnévtáblákat.

A többi szomszédos ország lassabban reagált a politikai és gazdasági változásokra, de ennek gyökereit a történelmünkben kell keresni: a szabadságot ebben a szituációban egyetlen nyugati szomszédunk, Ausztria jelentette, így nem véletlenül volt a turizmus vagy a bevásárló turizmus célországa a vasfüggöny lebomlását követő években a korábbi szocialista országok és piacok helyett. A volt szocialista országokban is kerestem példákat a többnyelvűségre. A parajdi sóbányában például magyar-román kétnyelvű tornaórát vezényelt le egy edző, igaz román nyelv dominanciája volt tetten érhető. Több olyan városnak, településnek van többnyelvű honlapja a Kárpát-medencében, ahol magyarok is élnek, de számos város honlapján nem jelenik meg a magyar mint kisebbségi nyelv. Minden régióban találtam pozitív példát: többnyelvű honlapja van Kolozsvárnak⁸ (román, magyar, angol, német, francia), Nagyváradnak (román, magyar),⁹ Szabadkának (szerb, magyar, angol, horvát),¹⁰ Lendvának (szlovén, magyar, angol, német),¹¹ Párkányinak (szlovák, magyar, angol),¹² Alsóőrnek (német, magyar).¹³ Szlovákiában – ahogy azt a helységnévtáblák esetében is láttuk – a nemzetállam-

8 <http://visitclujnapoca.ro/fr/>; <http://www.primariacclujnapoca.ro/>

9 <http://oradea.ro/?limba=2>

10 <http://subotica.rs/>

11 <http://lendava.si/>

12 <http://www.sturovo.sk/>

13 <http://www.unterwart.at/?lang=hu>

építés következtében Pozsony többnyelvű honlapján¹⁴ (szlovák, angol, német) nem szerepel a magyar.

A környező országok restitúciós törvényeinek következtében (főképp Romániában) egyre több kastélyt szerzett vissza régi tulajdonosa. Egyértelműen a gazdasági oka van például annak, hogy ezek honlapja¹⁵ milyen nyelvű, s hogy Ben-Rafael teóriája alapján milyen tényezők érvényesülnek. Van, ahol pusztán a kommunikatív funkció, illetve a piacorientáltság fontos, azaz a vendégek célcsoportja a fizetőképes turista. A kismartoni Esterházy-kastély honlapjának többnyelvűsége is részben a turizmusnak köszönhető. A honlapon a német mellett magyar, szlovák, angol, orosz, japán és kínai nyelven olvashatók az információk. A kismartoni kastélyban a kiállítások feliratai háromnyelvűek (magyar, német, angol), s alkalmazottak között is találunk magyarul beszélőket. A többnyelvűség mögött, a gazdasági megfontolásokon túl személyes okok is húzódnak: Esterházy Melinda hercegné magyar származása. Így a kommunikatív tényezőkön túl az önazonosítás és az identitás megjelenítése is sokkal tudatos itt, mint pl. Zabolán (vö. Ben-Rafael 2010), legalább is a honlap és a feliratok tekintetében, hiszen a tulajdonos számos identitásépítő és támogató tevékenységet végez.

2. ábra. Az Esterházy-kastély magyar nyelvű nyitóoldala

Hasonlóan a lokalitást, a magyar vállalkozások megerősítését és összefogását szolgálta a kolozsvári *Igen, tessék!* mozgalom: az aktivisták minden olyan bolt kirakatára, ahol magyarul beszélnek, kiragasztottak egy matricát – természetesen a tulajdonosok beleegyezésével –, hogy lássák a vásárlók, hogy itt magyarul is ki tudják őket szolgálni. Honlapjukon több olyan kolozsvári vállalkozásokat mutattak be, amelyek részben az anyanyelvű kiszolgálásnak köszönhetik eredményeiket. Mára a kezdeményezés kinőtte a kincses várost, s már

¹⁴ <http://www.bratislava.sk/>

¹⁵ (l. Mikes-birtok, Zabola) <http://www.zabola.com/be-our-guest/>

online felületen is kereshető/követhető az a mintegy 600 vállalkozás, amely csatlakozott a mozgalomhoz.¹⁶

Szintén erdélyi, székelyföldi kezdeményezés indult 2010-ben, s azóta már Magyarországon is ismertté vált a Góbé termékcsalád. A kezdeményezés szlogenje – *Helyi termelőktől, helyi kereskedőktől, helyi embereknek.*¹⁷ –, a termékek címkézése és a termékcsalád interneten való megjelenítése, s tulajdonképpen „a góbé brand” létrehozása összhangban van azzal a tudatos nyelvpolitikai elképzeléssel, mely a nyelv-, kultúra- és az identitásörzést az egyének a gazdaság reprodukciójában játszott szerepének megerősítésével képzelel el (vö. da Silva–Heller 2009: 95–116). Így a kérdésre adott válaszból, hogy mi is az a góbé termék,¹⁸ tulajdonképpen kiderül a vállalkozás marketingstratégiája, amelynek kulcsszavai lehetnének a következők: tudatosság, összefogás, helyi szükségletek felmérése és kiszolgálása, gondosság, nyelv-, identitás- és hagyományörzés.¹⁹

3.ábra. A Góbé termékek honlapja

Az elmúlt évtizedben számos hasonló kezdeményezés indult, egyre több gazdasági színtéren (kereskedelem, turizmus, humán erőforrás, hirdetések) jelent meg a magyar mint ki-sebbségi nyelv a környező országokban, s ehhez bizonyára hozzájárult például az elmúlt évek anyaországi támogatása²⁰ is. Természetesen ez a tendencia nem általános; nem minden régióbeli település magyarsága, vállalkozói rétege működik hasonló tudatossággal.

16 <http://itthon.transindex.ro/?cikk=25768>

Igen, tessék! magazin <http://www.maszol.ro/index.php/tarsadalom/76776-megujult-az-igen-tessek-kozossegi-havi-lapja>

17 <http://www.gobetermek.ro/#>

18 „Egy izzig-vérig helyi összefogás eredményeként létrejött kezdeményezés, amely alternatívát kíván mutatni a székelyföldi termelőknek, kereskedőknek, ugyanakkor válasz a vevők abbéli igényére, mely szerint felértékelődött bennük a természethez való visszatérés érzése. A szeretet, a gondosság, a házias és a székely összefogás valódi íze mind érezhető a Góbé termékekben.” <http://www.gobetermek.ro/>

19 „A Marosvásárhelyi Rádió Romániában, kicsit olyan, mint a Magyar Rádió Magyarországon. Bár megszólalásuk között van majdnem harminc év, mégis minden korosztályban felidéznek valami régi rádiós érzést. Itt nálunk talán még intenzívebb ez az érzés, mert itt nem csak egy hang az éterből, hanem magyar hang!” <http://www.gobetermek.ro/teker-go-radio>

20 Pl.: A Nemzetpolitikai Államtitkárság 2017-ben meghirdette a külföldi magyar családi vállalkozások évét, illetve a Külgazdasági és Külügyminisztérium 9 milliárd forinttal támogatta a vajdasági gazdaságfejlesztést.

<http://vallalkozokeve.kormany.hu/potapi-iden-830-millios-tamogatas-a-kulhoni-magyar-vallalkozoknak>

<http://vallalkozokeve.kormany.hu/a-magyar-kormany-tobb-mint-6200-vajdasagi-vallalkozot-tamogatott>

5. Összegzés

A nyelvi tájkép önmagában feliratok sokasága csupán, ami csak akkor válik a tudomány hasznára, ha megfelelő kontextusban van elhelyezve, mert a táblákkal igazolni vagy cáfolni, illusztrálni és alátámasztani tudjuk egy terület, régió, állam vagy bármilyen más egység nyelvi sokszínűségét, az ott élők identifikációját, a nyelvi jogok érvényesülését, vagy éppen egy nyelv gazdasági, politikai erejét. A tapasztalatok szerint nem elegendő egyenlő lehetőségeket/jogokat biztosítani kisebbségnek és többségnek, mert nem a lehetőségek, hanem az eredmények azonossága lehetne egy igazságos társadalom fokmérője (vö. Skutnabb-Kangas és Cummins 1988: 393, idézi Kontra 2004), és járulhatna hozzá hatékonyan egy nyelvi kisebbségi közösség fennmaradásához. A gazdasági fellendülés, a sikeres magyar vállalkozások egy olyan színtere a kisebbségi nyelvhasználatnak, amelyet eddig nem használtak (ki) kellő intenzitással a szomszédos országokban élő magyar közösség. Pedig egy sikeres vállalkozás intenzív kapcsolati tőkét eredményez, amely fontos tényező a munkaerőpiacon, hasonlóan a kiváló nyelvi készséghez.

Hivatkozások

- Barni, Monica – Carla Bagna 2009. A mapping technique and the linguistic landscape. In: Elana Shohamy – Durk Gorter (Eds.): *Linguistic landscape: Expanding the scenery*. Routledge. New York–London. 126–140
- Bartha Csilla – Laihonon, Petteri – Szabó Tamás Péter 2013. Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. Egy új kutatási területről. *Pro Minoritate* 23 (3): 13–29.
- Bátyi Szilvia 2014. Hévíz: nyelvi tájkép orosz ecsettel. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XIV: 21–34.
- Ben-Rafael, Eliezer – Shohamy, Elana et al 2006. Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: the case of Israel. *International Journal of Multilingualism* Vol 3 (1): 7–30.
- Blommaert, Jan – Maly, I. 2014. Ethnographic linguistic landscape analysis and social change: A case study. *Tilburg Papers in Culture Studies*, paper 100. http://www.researchgate.net/publication/264992781_Ethnographic_Linguistic_Landscape_Analysis_and_social_change_A_case_study (2016.4.11).
- Blommaert, Jan 2012. *Chronicles of complexity. Ethnography, superdiversity and linguistic landscapes*. Tilburg University, Tilburg.
- Cenoz, Jasone – Durk Gorter 2006. Linguistic landscape and minority languages. In: Durk Gorter (Ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Multilingual Matters, Clevedon. 67–80.
- Csata Zsombor – Papp Z. Attila 2013. A külföldi magyar doktoranduszok helyzete és karrierperspektívái a Kárpát-medencében. In: Berényi János szerk. *Tudományos Diskurzusok*. Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács, Újvidék. 18–38.
- Csata Zsombor – Magyarai Tivadar – Veres Valér 2003. *Magyar fiatalok a Partiumban és Belső Erdélyben az ezredfordulón*. Max Weber Társadalomkutató Központ, Kolozsvár.
- Csernicskó István 2015. Nyelvek vetélkedése a nyelvi tájképben: kárpátaljai példa. *Alkalmazott nyelvtudomány*. XV: 75–84. <https://core.ac.uk/download/pdf/42941447.pdf> (2016.06.02)

- Csiszár 2007a. Magyar nyelv és magyar közösségek Ausztriában. A nyelvcsere és nyelvmegőrzés vizsgálata a bécsi emigráns és az alsóöri őshonos kisebbségek körében. Doktori értekezés, kézirat, PTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Pécs.
- Da Silva, Emanuel – Heller, Monica 2009. From protector to producer: The role of the state in the discursive shift from minority rights to economic development. *Language Policy* 8: 95–116.
- Heller, Monica. 1999. *Linguistic minorities and modernity: A sociolinguistic ethnography*. Longman, London.
- Dailey, René M. – Giles, Howard – Jansma, Laura L. 2005. Language attitudes in an Anglo-Hispanic context: The role of the linguistic landscape. *Language – Communication* 25 (1): 27–38.
- Edelman, Loulou 2010. *Linguistic Landscapes in Netherlands*. Amsterdam Center for Language and Communication. Amsterdam.
- Fülei-Szántó Endre 1983. Gazdasági élet és kommunikáció. *Magyar Nyelv* 79: 309–321.
- Grin, François 2003: Economics and language planning”, *Current Issues in Language Planning* 4 (1) 1–66.
- Jaworski, Adam – Crispin Thurlow 2010. Introducing Semiotic Landscapes. In: Jaworski, Adam – Crispin Thurlow: *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. Continuum, London. 1–40.
- Laihonen, Petteri 2012. Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 3: 27–50.
- Laihonen, Petteri – Tódor Erika 2015. The changing schoolscape in a Szekler village in Romania: signs of diversity in rehungarization. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, <http://dx.doi.org/10.1080/13670050.2015.1051943>, Routledge, Taylor & Francis.
- Landry, Rodrigue – Richard Bourhis 1997. Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality. *Journal of Language and Social Psychology* 16: 23–49.
- Lou, Jia Jackie 2010. Chinese on the Side: The Marginalization of Chinese in the Linguistic and Social Landscapes of Chinatown in Washington, DC. In: Shohamy et al. (eds.): *Linguistic Landscape in the City*. Multilingual Matters, Bristol. 3–18.
- Milován Andrea 1998. Kétnyelvű közterületi feliratok a kárpátaljai Nagyszőlősen. http://communicatio.hu/publikaciok/milovan_andrea/ketnyelvu_feliratok.pdf
- Scollon, Ron–Scollon, Susanne Wong 2003. *Discourses in Place: Language in the Material World*. Routledge, London–New York.
- Shohamy, Elana–Waksman, Shoshi 2009. Linguistic landscape as an ecological arena: Modalities, meanings, negotiations, education. In: Elana Shohamy – Durk Gorter (eds.): *Linguistic landscape: Expanding the scenery*. Routledge, New York–London. 313–331.
- Sorbán Angella 2015. Ó, a Nyugat, a Nyugat! Migráció és gazdasági kultúra. Az erdélyi perspektíva. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Sztók Szilvia 2017. Gondolatok nyelv és gazdaság viszonyáról. In: Gróf Annamária – Kolláth Anna – Sztók Szilvia (szerk.): *Szélrózsa*. Termini Egyesület, Törökbálint. 72–83.
- Sztók Szilvia 2016. *Magyar nyelv és magyar népcsoport Burgenlandban. Nyelvi tájképek vizsgálata a többnyelvűség kontextusában*. Doktori értekezés, kézirat, PTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Pécs.

- Szoták Szilvia 2013. Nyelvi tájképek az Órvidéken In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs szerk. *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Kalligram Kiadó, Pozsony. 515–538.
- Szoták Szilvia 2009. Törvényes garanciák és gyakorlat a horvátországi, szlovéniai és ausztriai magyarság életében. *Magyar Tudomány* 11: 1321–1329.
- Tódor Erika 2014. Hogyan hívogat az iskola? Vizuális nyelvhasználat az iskolában. *Magiszter* 40–51. http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2014/tel/08todornyelvhasznalat40_51.pdf (2016.01.20.)
- Tódor Erika Mária 2015. Kié az iskola? Nyelvi tájkép és nyelvhasználati szokások erdélyi magyar tannyelvű iskolákban. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Zsemlyei Borbála (szerk.). *Többsz nyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában*. XXIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai, MANYE vol. 11. Erdélyi Múzeum- Egyesület, Kolozsvár. 256–266.

Szoták, Szilvia

The linguistics landscape and the economy

The linguistic landscape research has become increasingly popular among the linguists of the Carpathian Basin since the appearance of the study of Landry and Bourhis (1997). Official traffic signs, billboards, names of commercial units, official signs of government buildings, etc., together create the linguistic landscape of the given area and provide information about the language combination of the population and the status of the languages. The impact of the economy on language use has been for decades the subject of linguistic research (eg. Grin), and in particular Canadian and Western European fieldwork have shown that the analysis of language in this context is not just a linguistic question. In the course of the study, examples from neighboring countries are presented which demonstrate the hypothesis that the economy, economic growth, expansion of some companies or tourism may have a positive effect on the language area of the minority languages, and as a result of the process the number of linguistic landscapes is increasing.

A TERMINI ONLINE SZÓTÁR ETIMOLÓGIAI KÉRDÉSEI

BENŐ ATTILA

Babeş–Bolyai Tudományegyetem Kolozsvár, BTK, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék
Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kolozsvár
attilabe@yahoo.com

1. Előadásomban a *Termini magyar–magyar szótár és adatbázis* (<http://ht.nytud.hu/htonline>) lexikográfiai kérdéseiből kiindulva, azokat az általánosabb jellegű etimológiai és kontaktológiai problémákat veszem számba, amelyekkel szerkesztőként és felhasználóként szembesültem. A jelzett kérdések és megoldási javaslatok nemcsak a Termini online szótár etimológiai minősítéseit érintik, hanem mindazokat a szótárakat (idegen szavak, etimológiai, komplex értelmező szótárakat), amelyek a szó eredetére vonatkozó információkat is megjelenítenek. Elsősorban a szó nyelvekből nyelvekbe való „vándorlásának” folyamatát, a közvetítő nyelvek kérdését szeretném közelebbről megvizsgálni a szótárírási gyakorlat és az etimológiai kutatások szemszögéből.

2. A Termini kutatóhálózat internetes szótára és adatbázisa (korábbi nevén Ht-online) olyan lexikográfiai korpusz, amelyet egyszerre hét országban szerkesztenek a kutatóhálózat szerkesztőmunkatársai (Péntek 2008, Lanstyák 2009, Benő 2009, Lanstyák–Benő–Juhász 2010).¹ A külső régiók magyar nyelvváltozatainak reprezentatív elemeit dokumentáló lexikográfiai munka adatbázis jellegét az erősíti, hogy valamennyi szócikkhez több (rendszerint élőnyelvi) példamondat, szövegrészlet kapcsolódik, amelyek a lexéma alaktani, morfológiai, mondattani, szövegtani, pragmatikai viselkedésének tanulmányozást teszik lehetővé, és a szótár korpuszjellegét erősítik. Ugyanakkor olyan típusú adatokat is tartalmaz, amelyek nem szoktak az internetes szótárakban sem szerepelni (pl. a címszó alaki szerkezete, alakváltozatai, valamely kölcsönszótípushoz való tartozása, nyelvészeti feldolgozására vonatkozó bibliográfiai adatok).

A Termini kutatóhálózat munkatársainak ez a lexikográfiai tevékenysége a szóhatártalanítási program keretében valósul meg. Ez a program azokat a munkákat foglalja magában, melyeknek célja az, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban (elsősorban szótárakban, korpuszokban) jelentőségüknek megfelelő mértékben képviselve legyenek a magyar nyelv határon túli változatai (Kolláth 2005, 2006;

¹ A szótár jelenlegi szerkesztői: Lanstyák István (Felvidék), Benő Attila, Juhász Tihamér (Erdély), Márku Anita (Kárpátalja), Molnár Csikós László (Vajdaság), Lehocki-Samardžić Anna (Horvátország), Kolláth Anna (Muravidék), Szoták Szilvia (Őrvidék). A szótár magyarországi munkatársa: Kitlei Ibolya. A lexikográfiai tevékenységet és az ehhez kapcsolódó kutatói munkát folyamatosan támogatta az elmúlt években az MTA Domus Hungarica Scientiarum et Artium alapítványa.

Lanstyák 2006a, 2006b, Péntek 2004, 2007, Eöry 2007, Tolcsvai 2007a, 2007b, Benő 2007, 2014).²

3. A Termini adatbázis szócikkei gazdag és összetett etimológiai információkat jelenítenek meg. Ezek a szóeredetre vonatkozó megállapítások a következő szempontokra terjednek ki:

- a) a közvetlen átvétel nyelv megnevezése;
- b) közvetlen átvétel nyelvi etimon hangalakja és jelentése(i) (ehhez – ha szükséges – grammatikai információk is társulnak, pl. többes számú alak átvétele);
- c) az a nyelv, amelyből átkerült a szó a közvetlen átvétel nyelvbe (közvetett átvétel nyelv1);
- d) a közvetett átvétel nyelvi szó hangalakja és jelentése(i);
- e) közvetett átvétel nyelv (az a nyelv, amelyből a közvetett átvétel nyelv1 kölcsönözte az adott szót);
- f) a 2. közvetett átvétel nyelvi szó hangalakja és jelentése(i);
- g) az indító nyelv megnevezése;
- h) az indító nyelvi szó hangalakja és jelentése(i).

Ez a szempont- és minősítésrendszer igen árnyalt etimológiai vizsgálatokat feltételez, amely nemcsak a közvetlen átvétel nyelvi lexémát nevezi meg, hanem a közvetett átvétel nyelvet és etimont is.³ Ezek az információk igen hasznosnak bizonyulnak szótörténeti és etimológiai kutatások számára, és számos kultúrtörténeti vonatkozásuk van, amint ezt az alábbi, rövidített (példamondatok nélküli) szócikkek etimológiai vonatkozásai jelzik:

bagetta (fn) ~'k, ~'t, ~'ja
(*Gaszt*) Fv (*ált*) (*köz*) (*biz*) hússal, sajttal, zöldséggel stb. töltött nagy kifli; 2. (*Gaszt*) Fv (*isk*) (*sza*) (*biz*) franciakenyér, bagett
[szlk. *bageta* 'ua' < fr. *baguette* 'pálca'; 'bagett' < ol. *bacchetta* 'vékony bot, pálcika'];⁴

baszi (fn) ~k, ~t, ~ja
1. (*Jog*) Fv (*ált*) (*köz*) (*biz*) börtön; 2. (*Kat*) Fv (*ált*) (*köz*) (*biz*) fogda
[szlk. (*biz*) *basa* 'nagybőgő'; 'börtön, fogda' < fr. *basse* 'nagybőgő' < lat. *bassus* 'alsó, mély' ← 'tömzsi, kövér'];

bidon (fn) ~ok, ~t, ~ja
1. (*Házt*) Er (*nép*) (*köz*) (*biz*) víz szállítására használt nagyobb ürtartalmú műanyag palack vagy hordó; 2. (*Házt*) Er (*nép*) (*köz*) (*biz*) tejeskanna
[rom *bidon* 1. 'fémpalack folyadékok szállítására'; 2. 'kanna' < fr. *bidon* 'tábori kulacs'];

2 A szóhatártalanítási program keretében eddig három szótárba javasoltak a kutatóhálózat munkatársai ht szavakat, szókapcsolatokat, alakváltozatokat, jelentéseket, vonzatokat: az Osiris Helyesírás szótári részébe, a Tolcsvai Nagy Gábor által írt Osiris Idegen szavak szótárába, valamint a Tinta Kiadónál megjelent, Eöry Vilma főszerkesztésével készült *Értelmező szótár* +-ba.

3 A Termini szótár minősítési rendszerét Lanstyák István irányításával a szótár szerkesztői dolgozták ki.

4 Az idézett lexikográfiai adatokban előforduló rövidítések a Termini-adatbázis gyakorlatát követi. Ezek a rövidítések a következők: 1. A nyelvi régiók felségjelzései: *Er*: Erdély, *Fv*: Felvidék, *Va*: Vajdaság, *Ka*: Kárpátalja, *Hv*: Horvátország, *Mv*: Muravidék (= Szlovénia magyarlakta területei); 2. A nyelvekre vonatkozó rövidítések: *ang.*: angol, *fr.*: francia, *gr.*: görög, *lat.*: latin, *m.*: magyar, *ném.*: német, *r.*: román, *szlk.*: szlovák, *szln.*: szlovén, *szrb.*: szerb, *ukr.*: ukrán.

definitíven (hsz)

Va (*isk*) (*közh*) (*köz*), Hv (*isk*) (*hétk*) (*biz*) végérvényesen

[szrb/hrv *definitivno* 'véglegesen, végérvényesen' ← *definitivan*, -vna 1. 'végleges, végérvényes' 2. 'határozott' < fr *definitive* 'végleges'].

A lexikográfiai adatbázis tehát a valószínűsíthető közvetlen átdó nyelvet és az indító nyelvet is megjeleníti. Az átdó nyelv – mint ismert – az a nyelv, amelyből közvetlenül eredeztethető valamilyen kölcsőnelem. Az indító nyelv pedig az a nyelvi rendszer, amelyben az adott szó ősi elemnek tekinthető vagy belső szóteremtési eljárással alakult ki, és ahonnan a szó „vándorútjára indult” (az indító nyelv fogalmával kapcsolatban l. Gerstner 1998). A több nyelvi közvetítéssel megvalósuló kölcsönzést jól példázza a *barbár* szavunk kontaktusfolyamata:

m. *barbár* < ném. *Barbar* 1. 'idegen, barbár'; 2. 'durva, műveletlen ember' < lat. *barbarus* 'idegen, műveletlen, durva' < gör. *barbarosz* 'idegen (beszédű), nem görög, civilizálatlan';

indigó 'élénkkék szín' < ném. *indigo* 'ua.' < sp. *indigo* 'ua.' < lat. *indicum* < gör. *Indikon* 'indiai' (Tótfalusi 2008).

A *barbár* szó esetében nem mondhatjuk, hogy közvetlenül a görögből kölcsönöztük, jóllehet a művelt emberek számára a görög kultúra világát idéz fel, és nyilvánvaló a görög nyelvvel való kapcsolata. Valószínűsíthetően német és latin közvetítéssel jutott a szó a nyelvünkbe, amint ezt Tótfalusi István (2008) *Idegenszó-tára* jelzi. Vagyis azt mondhatjuk, az átdó nyelv a német, az indító nyelv pedig a görög. Hogyha a szó eredete kapcsán csak az átdó, vagy csak az indító nyelvet említjük, akkor elkerülhetetlenül egyoldalú, hiányos lesz az etimologizálásunk. Ugyanez érvényes az *indigó* szavunkra, amely végső soron a görögből származik, de a tényleges etimológiai folyamatban számos közvetítő nyelvvel kell számolnunk, sőt, mi több, a szó magyar nyelvi értelme nem a görögből származik, hanem a spanyolból. A probléma tehát abból adódik, hogyha ilyen komplex kontaktológiatörténeti jelenségeknél a jövevényszó származását egyetlen nyelvhez akarjuk kötni: a közvetítő (átdó) nyelvhez, vagy pedig az indító nyelvhez, a végsőnek tekintett etimológiai forráshoz (l. részletesebben Benő 2015).

Az etimologizálásban, hogyha csak az indító nyelvi szóra utalunk, furcsa eredeztetések jöhetnek létre. A *furulya* szavunk például közvetlenül a románból származik (TESz, Márton–Péntek–Vő 1977, Zaicz 2006), és az a tény, hogy a románban albán eredetű, a *floere* szóból származik (DEX) egyáltalán nem releváns a magyar nyelv szempontjából, azaz nem mondhatjuk, hogy az albánból vettük át, jóllehet tényleg az albán az indító nyelv. Hasonlóképpen az *ámok*(*futó*) kifejezésünk végső forrása a maláj *amuk* 'dühöngő, tomboló', de mivel nem beszélhetünk közvetlen maláj–magyar nyelvi érintkezésről, valószínűnek látszik, hogy a szó a német *amokläufer* közvetítésével honosodott meg a nyelvünkben. Ez is jelzi a közvetlen átdó nyelv meghatározásának jelentőségét és megkerülhetetlenségét.⁵

⁵ Ország László jelzi, hogy az angolban van egy olyan, francia eredetű kölcsönzőréteg, amelynek elemei az angolban komplex fonetikai, morfológiai és szemantikai változáson mentek át az integrálódás folyamatában. Ilyenek a *komfort*, *parlament*, *partner*, *sport* stb. Ezek az angoltól indulva váltak nemzetközi szavakká, és a franciába is viszszerültek, de a sokoldalú adaptációs változások miatt, ezeket a szavakat a francia nyelvben is angoltól származó szavaknak tekintik (Ország 1977: 13).

A közvetlen átadó nyelvre tehát utalnunk kell, akkor is, ha nem mindig tudjuk teljes bizonyossággal meghatározni, és gyakran csak valószínűnek tekinthetjük művelődés- és nyelvtörténeti érvek alapján, hogy melyik lehet az átadó nyelv, de ezt meg kell tennünk, még akkor is, ha esetleg két vagy három nyelvvel kell számolnunk, mint például a nemzetközi szavak esetén. Történelmi és művelődéstörténeti érvek alapján mondhatjuk például, hogy a *bajonett* vagy a *front* szavunk bizonyára német közvetítéssel került a nyelvhasználatunkba, és nem közvetlenül a franciából, hiszen a magyar katonai terminológiának igen erős német eredetű kölcsönszórétege van:

m. *bajonett* < ném. *Bajonett* < fr. *baionette*

m. *front* 'arcvonal, szemben álló haderők érintkezési vonala' < ném. *front* < fr. *fronte* 'ua'.

A szó eredetének vizsgálatakor fontos azt is figyelembe venni, hogy olykor a szó hangalakja és mai jelentése két különböző nyelv hatására utalhat. A 'valami mellett érvel; tiltakozik' jelentésű *ágál* igénk hangalakja a latinból eredeztethető (< lat. *agere* 'mozgásba hoz, cselekszik'), de az 'erősen gesztikulálva hangosan beszél' jelentése az azonos értelmű német *agieren* hatására alakult ki. Mivel a szó a hangalak és a jelentés elválaszthatatlan egysége, az ilyen esetekben a szó eredetét vizsgálva, nem utalhatunk csupán a hangalakot adó vagy a jelentésmódosulást előidéző nyelvre, hiszen a szó mindkét nyelv hatását tükrözi. Az ilyen esetekben a szó hangsora és jelentése kétszeres kontaktushatást jelez.

Hogyha csak az indító nyelvre utalunk a szó eredete kapcsán, akkor modern fogalmak, terminusok úgy jelenhetnek, mintha azok már az antikvitásba kialakultak volna. Például, ha azt mondjuk, hogy a *racionalizál*, a *kollektivizál* és a *modernizál* igénket a latinból, a *katalizál* igénket pedig a görögből vettük át, akkor azt sugalljuk, hogy ezek a fogalmak már az ókorban léteztek, jóllehet nyilvánvalóan nem erről van szó, amint ez látható a teljesebb etimológiai folyamat ábrázolásában:

m. *racionalizál* < ném. *rationalisieren* 'ua.' < fr. *rationaliser* ← *ration* < lat. *ratio* 'arány';

m. *kollektivizál* 'társadalmi tulajdonba veszt' < ném. *kollektivieren*; or. *коллективизировать* [kollyektyivizirovaty] (végső etimon: lat. *collectivus* 'összegegyült');

m. *modernizál* 'korszerűsít, megújít' < ném. *modernisieren* 'ua' < fr. *moderniser* 'korszerű' < lat. *modernus* 'új, mostani';

m. *katalizál* 'vegyszeri folyamat sebességét megváltoztatja' < ném. *katalysieren* < fr. *catalyser* 'ua.' (végső etimon: gr. *katalüszisz* 'feloldás, feloszlítás') (Tótfalusi 2008).

Egy feltételezhető **közvetlen átadó nyelv hatását jelezhetik a következő jelenségek:**
1. morfológiai jelöltség; 2. közvetlen átadó nyelvi jelentéskölcsönzés; 3. szófajváltás.

1. A morfológiai jelöltség a közvetlen átadó nyelvi képző jelenlétére utal, amely a magyarban gyakran sajátos honosító képzővel (-izál, -izmus) jelenik meg:

m. *karakterizál* < ném. *charakterisieren* < fr. *characteriser* < lat. *character* 'sajátság' < gör. *kharaktér* 'véset, bélyeg'; 'jellemvonás';

m. *tirannizál* 'zsarnokoskodik valaki felett' < ném. *tyrannisieren* 'ua.' < fr. *tyran*, grg. *tirannos*;

m. *vaporizál* 'elpárologtat, gőzöl' < ném. *vaporisieren* 'ua.' < lat. *vapor* 'gőz, pára';

m. *reaktívál* 'nyugállományban levő személyt újra szolgálatba helyez' < ném. *reaktivieren* 'ua.' < kk. latin *activus* 'cselekvő';

m. *racionalizmus* < ném. *Rationalismus* < fr. *rationalisme* < lat. *ratio* 'arány';

m. *materializmus* < ném. *Materialismus*, fr. *matérialisme* < lat. *materialis*;

m. *normatív* < ném. *normativ* (fr. *normatif*) < lat. *norma*.

2. A közvetlen átadó nyelvi jelentéskölcsönzés azt jelzi, hogy a szó adott jelentése nem az indító nyelvből származik, hanem valamelyik közvetítő nyelvből, amint a következő adatok ezt a folyamatot szemléltetik:

m. *reflektál* 'megjegyzést fűz valamihez' < ném. *reflektieren* 'ua.' < lat. (*animus*) *reflettere* 'elmélkedik';

m. *stacionál* 'állomásozik, tartózkodik valahol' < ném. *stacionál* 'állomásozik' < fr. *stationner* 'tartózkodik' < lat. *statio* 'megállás, állomás';

m. *dirigál* 'zenekart vezényel' < ném. *dirigieren* 'ua.' < lat. *dirigere* 'irányít, egyenes irányba helyez'.

A fenti jövevényelemek az idézett jelentésekben a német nyelvben kialakult jelentést viszik tovább, és így szemantikailag inkább a közvetlen átadó nyelvhez kapcsolódnak, mint az indító nyelvhez. Ez azt is jelenti, hogy a közvetítő nyelv olykor nem pusztán tovább adja a klasszikus nyelvekből származó szót, hanem sajátjává formálja az integrálódás folyamatában, és így inkább átadó nyelvi szóval van dolgunk, mintsem az indító nyelvvel.

3. Az indító nyelvi etimon viszonylatában érvényesülő szófajváltás figyelmeztető jelzés lehet az etimologizálásban, amint fennebb ezt láttuk. Tudjuk, hogy szóképzéssel, szófajváltással új szó jön létre, márpedig bizonyos etimológiai folyamatokban az indító nyelvekben más szófaji alakot találunk, tehát szófaji értelemben is egy másik szót, ami szintén jelzésértékű lehet arra nézve, hogy esetleg további nyelv(ek) hatásával kell számolnunk. A következő etimológiai folyamatok példázzák ezt a jelenséget:

m. *normalizál* 'szabványosít, egységesít' < ném. *normalisieren*; fr. *normalise* 'ua.' (← lat. *normalis* 'a mértéknek megfelelő');

m. *normalizáció* < ném. *Normalisation* < lat. *normalis* 'mértéknek megfelelő';

m. *tipizál* 'jellemző sajátosságai alapján típusokba sorol' < ném. *typisieren* 'általánosít, tipizál' < lat. *typus* < gör. *τύπος* 'öntőminta, véset, bélyeg, jelleg';

m. *szignifikáns* < ang. *significant* < lat. *significare* 'jelt ad'; 'megjelöl' (Tótfalusi 2008, Zaicz 2006).

A szócsaládot alkotó nemzetközi szavak esetében szintén figyelembe kell vennünk, hogy gyakran a különböző származékszavakhoz többféle nyelvet kell megneveznünk az szó eredetét bemutatva. A *ráció* egyértelműen latin eredetűnek tekinthető a magyarban, és a *ratio*, *rationis* 'számítás, értelem' etimonra utal. A *racionális* melléknévünk a francia, illetve az angol *rational* szóra utal, a *racionalista* pedig angol vagy német *rationalist* hatását jelzik. A *racionalizmus* főnevünk közvetlen átadó nyelve a német (ném. *Rationalismus* < fr. *rationalisme*). Nyilvánvalóan elnagyolt megközelítésmód mód lenne a szócsalád minden egyes elemét kizárólag a latinhoz kötni azon az alapon, hogy a *ráció* latin eredetű. Egy szócsalád tagjainak etimológiai minősítésénél mindenképpen körültekintésre van szükség, amint a *kon-*

zerv, konzervál, konzervatív szavaink eredete is jelzi ezt. A *konzerv* szavunkat valószínűleg a németből vettük át, a *konzervál* a latin *conservare* igére vezethető vissza, a *konzervatív* melléknevünk az angolból származik (*conservative*). Ugyanezt az etimológiai összetettséget látjuk a *modern* szócsalád különböző elemeinél:

- m. *modern* < ném., ang. *modern* 'korszerű, a kor ízlésének megfelelő' < fr. *moderne* 'ua.'
- < kk. lat. *modernus* 'új, mostani'
- m. *modernizál* < ném. *modernisieren* 'korszerűsít'
- m. *modernizáció* < ang. *modernisation* 'korszerűsítés' (Tótfalusi 2008, Zaicz 2006).

3. A külső régiók magyar nyelvváltozataiban (Felvidéken, Erdélyben, Vajdaságban, Kárpátalján, Muravidéken, Horvátországban) az azonos hangalakú, azonos lexémához sorolható szavak, különböző „eredettörténeteket” feltételeznek az eltérő államnyelv és nyelvi környezet miatt. A *blokk* szó etimológiája például másként fest a különböző régiókból nézve, amint ez a Termini internetes szótárban látható:

Er *blokk* 'panelház, tömbház' < r. *bloc* 1. 'tömb', 2. 'tömbház' < fr. *bloc* 'tömb', ném. *Block* 'háztömb, tömb' < ófn. *bloh* 'fatörzs';

Fv *blokk* 'panelház; tömbház' < szlk. *blok* 'ua.' < ném. *Block* 'tömb; tuskó; cölöp';

Ka *blokk* 'panelház, tömbház'; 'építőelem'; 'karton cigaretta' < ukr. *blok* 'ua.' < ném. *Block* 'tömb; tuskó; cölöp';

Ez a folyamat egyben azt is jelzi, hogy a közvetlen átadó nyelv esetében nemritkán a regionális vagy szociolektális nyelvváltozatok szintjén kell elgondolnunk a folyamatot, figyelembe véve a többirányú szó- és jelentéskölcsönzés lehetőségét (Benő 2015). Ugyanezt az etimológiai sokszínűséget jelzik a *kabinet* szó a különböző regionális köznyelvi változatokban a Termini adatbázis vonatkozó szócikkének tanúsága szerint:

Er *kabinet* 1. 'szaktanterem'; 2. 'orvosi rendelő' < r. *cabinet*, *cabinet (medical)* 'ua.' < fr. *cabinet* 'szoba, helyiség'; 'kormány kabinet';

Fv *kabinet* 1. 'kutatóintézeti részleg, szakosztály'; 2. 'valamely intézmény módszertani részlege, szakosztálya' < szlk. *kabinet* 'kormány'; 'intézmény kutatási részlege'; 'intézmény módszertani részlege';

Va, Hv *kabinet* 'államelnöki hivatal' < szrb./horv. *kabinet* 1. 'dolgozószoba, munkaszoba'; 2. 'minisztertanács'; 'kormány'; 'cenzúrahivatal'.

Olykor nem pusztán az történik, hogy egy már létező hangalakhoz új jelentés társul, hanem szófaji megoszlás érvényesül a regionális szintű közvetlen átvétel és a már korábban meghonosodott, köznyelvi, azonos alakú szó között:

Er. *masszív* (fn.) 'hegytömeg, öshegység' (< r. *masiv* 'ua') – *masszív* (mnév) 1. 'tömör'; 2. 'nagy súlyú';

Er *komplex* (fn.) 1. 'olyan (különböző. diákszállókból álló) épületszomszág, ahol étkezdék és más közellátási intézmény is van'; 2. 'többféle üzletből álló kereskedelmi egység' (< r. *complex* [studentesc] 'ua.'; *complex* [comercial] 'ua.' – *komplex* (mnév) 'összetett, sokrétű'.

Fv *kollektív* (fn.) 'közösség, osztályközösség, munkaközösség' (< szlk. *kolektív* 'ua.'), Er *kollektív* 'mezőgazdasági termelőszövetkezet, técesz' (< r. *colectivă* 'ua') – *kollektív* (mnév) 'közös'; 'átfogó'

A Termini lexikográfiai adatbázis a hangalakkölcsönzés jelenségét is dokumentálja, azokat a köznyelvitől eltérő alakváltozatokat, amelyek a többségi nyelvi hatással magyarázhatók, és inkább az államnyelv-domináns beszélők nyelvhasználatát jellemzi:

Er, Fv, Ka *agronóm* (< r./szlk./ukr. *agronom* < fr. *agronome*) – *agronómus* (< lat. *agronomus*)

Er, Fv, Ka, Va *dokument* (r./szlk./ukr./szrb. *document/dokument* < fr. *document*) – *dokumentum* (< lat. *documentum*)

Er *háosz* (< r. *haos* < fr. *chaos*) – *káosz* (< gr. *kháosz*)

Er, Mv *katalóg* (< r./szln. *catalog* < fr. *catalogue*, ném. *Katalog*) – *katalógus* (< lat. *catalogus*).

Látható, hogy az eltérő hangalakok mögött rendszerint eltérő kontaktusfolyamatok állnak: az *agronóm* és az *agronómus*, a *dokument* és a *dokumentum* más és más átdó nyelvet feltételez, jöllehet az alakváltozatok közvetve vagy közvetlenül ugyanarra az indító nyelvre utalnak.

Olykor az alakváltozatok más jellegű eltérést is mutatnak, mint a szuffixum megléte vagy hiánya, amint az alábbi adatok ezt szemléltetik:

Er *budzszt* (< r. *buget* < fr. *budget*) – m. közny. *büdzsé* (< fr. *budget*)

Er *bufet* (< r. *buffet* < fr. *bufet*) – m. közny. *büfé* (< fr. *bufet*)

Er *bulevard* (< r. *bulevard* < fr. *boulevard*) – m. közny. *bulvár* (< fr. *boulevard*);

Er *garderoba* (< r. *garderobă* < fr. *garderobe*) – m. közny. *gardrób* (< fr. *garderobe*)

Er *doszár* (< r. *dosar* < fr. *dossier*) – m. közny. *dosszié* (< fr. *dossier*).

A különbségek itt a francia és a román nyelvi ejtést, illetve az alak integrálódást is tükrözik. Az alakváltozatok megléte, a lexikai variabilitás itt a közvetlen átdó nyelvvvel magyarázható: az erdélyi magyar nem standard változataiban szereplő szavak közvetlenül a románból származnak, míg a magyarországi köznyelvi változatban valószínűleg a franciából.

Az azonos indító nyelvi etimorra utaló szavak viszonya olykor nem a homonímia vagy pusztán paronímia (a hasonló hangalakúság), hanem jelentésmegoszlással magyarázható elkülönülés, a lexikai differenciálódás figyelhető meg:

Er *báza* 'terményátvevő és raktározó központ, árulerakat' (r. < *bază* [r. *bază* 'ua.' < fr. *base* 'alap(zat)'; 'központ') – m. közny. *bázis* (< lat. *basis*);

Er *buletin* 'személyi igazolvány' (< r. *buletin* [*de identitate*] 'ua.' < fr. *bulletin* 'lap'; 'hivatalos lap') – m. közny. *bulletin* 'hivatalos jelentés'; 'kiadvány, folyóirat'.

A hasonló hangalakú, végső soron ugyanarra az indító nyelvi etimorra utaló, önálló lexéma értékű szavak olykor a közvetítő nyelvben szóképzéssel keletkezett lexikalizálódási folyamatra utalnak:

Mv. *folklor* 'népitáncszakkör' (< szln. *folklor* 'ua.' ← *folklor* + *-a* < ném. *Folklor* < ang. *folklore*) m. közny. *folklór* 'szellemi néprajz' < ang. *folklore*);

Öv *frizíroz* 'frizurát készít' (< ném. *frisieren* 'ua.' < holl. *frisieren* < fr. *friser*) – m. közny. *frizőr* (< fr. *friser*);

Va, Hv *najlonka* 'harisnyanadrág' (< szrb./hrv. *najlonka* 'ua.' ← *najlon* + *-ka* < ang. *nylon*) – m. közny. *nejlon*, *nájlon* (< ang. *nylon*);

Er *ökologizál* 'védi a környezetet, csökkenti a környezetszennyezést' (< r. a *ecologiza* 'ua' ← *ecologie* + *-iza* < fr. *ecologie* < gr. *oikosz* 'háztartás, gazdálkodás' + *logia*) – m. közny. ökológia < ném. Ökologie < gr. *oikosz* 'háztartás, gazdálkodás' + *logia*);

Ka *csájna* 'kocsma, ivó (a szovjet korszakban teázó)' (< or./ukr. чайна 'büfé' ← чай + -на) – m. közny. *csája* 'tea' (< or. чай < kínai *tsa*).

Az ilyen adatoknál nem kétséges, hogy a regionális nyelvváltozatokban használat kölcsönlem egy, közvetlen átdó nyelvi lexémához kötődik, hiszen a szó az adott nyelvben alakult ki szóképzés eredményeként, és az indító nyelvi szótőre való utalás nyelvtörténeti meg kultúrtörténeti érdekesség, és nem magát a mai kontaktusfolyamatokról tanúskodik. Ilyen estben a közvetlen átdó nyelvre való utalás elengedhetetlen.

4. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az indító nyelv és a közvetlen átdó nyelv(ek) határozott elkülönítése megkerülhetetlen az etimológiai információk megjelenítésekor, még akkor is, ha ez további kutatásokat igényel. A Termini lexikográfiai adatbázis erre való tekintettel jeleníti meg a szó eredete kapcsán a kölcsönzési folyamat különböző nyelvekhez és korszakokhoz kötődő állomásait.

A vizsgált szó és az indító nyelvi etimon szófaji eltérése belső szóteremtési eljárással is kialakulhat, de nem ritkán egy közvetlen átdó nyelvi fejleményre utal, és ha erre nem történik utalás az etimologizálásunk nemcsak hiányosnak, hanem tévesnek bizonyulhat. Ezt látjuk többek között a modern fogalmakat jelölő (nemzetközi) szavaknál, ahol nemcsak a latin, görög eredetű szótövekre kell tekintettel lennünk, hanem lexikalizációs folyamat eredetére, amely gyakran egy környezeti nyelvhez kapcsolható. A szócsaládok esetében külön figyelmet igényel különböző szófajú szavak eredetének megadása, hiszen a szócsaládot alkotó, különböző szófajú elemek némelykor eltérő nyelvtörténeti, kontaktológiai jelenségeket feltételeznek.

A különböző (regionális) magyar nyelvváltozatokban – az eltérő államnyelvi hatások miatt – ugyanaz a lexéma más és más etimológiai folyamatok leírását teszi szükségessé, amely gyakran többirányú eredeztetést jelent: mivel egy adott szó, vagy ugyanabba szócsaládba tartozó lexikai egység, több nyelvből is bekerülhet a peremrégiók beszélőinek szókincsébe.

Hivatkozások

- Benő Attila 2007. Köznyelvi magyar szavak jelentésbővülése az erdélyi magyar nyelvváltozatban. Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. I.* Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 145–151.
- Benő Attila 2009. Újabb lexikográfiai munkálatok és a határon túli magyar nyelvváltozatok vizsgálata. In: Bárdos Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrum?* Tinta Könyvkiadó, Budapest. 71–77.
- Benő Attila 2014. *Kontaktusjelenségek az erdélyi magyar nyelvváltozatokban.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Benő Attila 2015. Többirányú lexikai átvételek a mai magyar nyelvváltozatokban. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Többnyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában.* 2015. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 248–256.

- DEX: Ion Coteanu – Luisa Seche – Mircea Seche (red.) 1998. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Academia Română – Univers Enciclopedic, București.
- Eőry Vilma 2007. Határtalanítás a magyarországi szótárakban. Maticsák Sándor és mtsai (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás*. I. kötet. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen – Budapest. 27–32.
- Gerstner Károly 1998. *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*. Nyelv-tudományi Értekezések. 145. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kolláth Anna 2005b. Első fejezet a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás. in: Lansztyák István – Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről III*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 15–30.
- Kolláth Anna 2006. Határtalanítás: fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. *Nyelvünk és kultúránk* 36, 143/144, 1/2: 60–83.
- Lansztyák István 2006a. A nyelvi változatosság mint szótártani probléma (Adalékok a Határtalanítás módszertanához). In: uő. *Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsonzról, kódváltásról és fordításról*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 57–104.
- Lansztyák István 2006b. Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. Kiadása előtt). Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum. 179–286.
- Lansztyák István 2009. Termini magyar–magyar szótár – minden Kárpát-medencei magyar szótára. Lansztyák István–Menyhárt József – Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről V*. Gramma, Dunaszerdahely. 208–218.
- Lansztyák István – Benő Attila – Juhász Tihamér 2010. A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis. *Régió*. 4: 37–58.
- Országh László 1977. *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péntek János 2004. A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. *Magyar Tudomány* 7: 724–726.
- Péntek János 2007. Transzszilvanizmusok, romanizmusok és a határtalanítás programja. In: Maticsák Sándor (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás*. I. kötet. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen – Budapest. 115–124.
- Péntek János 2008. Termini: magyar nyelvészeti kutatóállomások hálózata a Kárpát-medencében. *Kisebbségkutatás* 17/4: 699–722.
- TESz: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1984.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007a. A magyar nyelv és nemzet értelmezhetősége a határtalanítás folyamatában (vázlat). In: Maticsák Sándor (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás*. I. kötet. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen – Budapest. 171–176.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007b. A határtalanítás egy újabb megvalósulásáról. Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. II*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 399–405.
- Tótfalusi István 2008. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Zaicz Gábor 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Benő, Attila

The etymological questions of the Termini online dictionary

Termini is a network of Hungarian linguistic research centres in the Carpathian Basin. One of the most important research programmes of the network is the online Hungarian dictionary and database. The article describes the etymological information presented in the articles of the dictionary. It is emphasized, that some lexical borrowings in their origin are connected to several languages. Many times indirect and direct donor languages are implied in the process of mediation. As in most European languages, in Hungarian many technical terms come from Latin or Greek. But in case of verbs or adjectives many terms of Latin and Greek origin were mediated by German, English or French as direct donor languages. The article also describes some multi-directional borrowings in the Hungarian variants spoken in the countries neighbouring Hungary. In these cases the state languages are often the direct donor languages of some lexical units.

ADATBÁNYÁSZAT A KÉTNYELVŰSÉG MÖGÖTT

M. PINTÉR TIBOR

KRE BTK, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Budapest

m.pinter.tibor@kre.hu

Bevezetés

Tanulmányomban¹ egy kizárólag on-line felületen létező szótárról, a Termini magyar-magyar szótárról (ht.nytud.hu/htonline), valamint a benne rejlő potenciális lehetőségek egyikéről, az adatbányászatról írok. Az adatbázisként létező szótárak nagy előnye, hogy az egyszerűbb, gyorsabb és pontosabb keresés mellett olyan lehetőségeket is kínál, amelyeket a papírszótárak nem vagy csak nehézkesen – a benne lévő összes adat egyszerre történő áttekintésére és statisztikák készítésére.

Írásom egy pilotkutatás első eleme, melyben néhány példán szeretném illusztrálni az adatbányászatban rejlő lehetőségeket, egyszersmind feltárni a szótárban található esetleges inkonzisztenciákat s talán ötleteket adni a rendszer és a szótár fejlesztéséhez.

Az írás nem titkolt célja, hogy bemutassa, a minőségi mutatók mellett a mennyiséginek is van haszna a lexikológiai vagy a lexikográfiai döntések meghozatalánál (bár a tanulmány nem kíván lexikográfiai mélységeket érinteni – csupán arra fókuszál, hogy a statisztikák vagy akár az egyszerű számadatok is hasznosak a kvalitatív kutatásokban). A tanulmánnyal azt szeretném prezentálni, hogy melyek azok a szemmel áttekinthetetlen mennyiségű adatok, amelyek segíthetnek a minőségi döntésekben – másként fogalmazva, megpróbálok belenézni, milyen adatok is vannak a ht-szótár mögött. Mindezzel szeretnék rámutatni az adatbányászatban rejlő értékekre, egyúttal hangsúlyozni a kvantitatív kutatások fontosságát a nyelvészetben (még akkor is, ha egyértelmű, az úzus nem mindig és nem feltétlenül egyezik meg a leíró nyelvészeti valósággal). A kutatás folyamán kidolgozott eljárás felhasználható a digitálisbölcsészet-oktatásban is.

Kutatások kiindulópontja a 2016. augusztus 2-án lekérdezett szóanyag volt, amely 4597 szócikkből (334 205 darab szóból, 2 644 638 karakterből) állt. A lekérdezett on-line szótár feldolgozását annak HTML-forrásán végeztem: Ennek előnye, hogy szerkezeti elemei nagyban segítették a kitűzött kereséseket.

Pozitívista hozzáállás vagy alapkutatás

Jelen írásom célja adatok felvonultatása, illetve – amennyiben lehetséges – az adatok mögött lévő összefüggések és értelmezések bemutatása. Ugyan nem hiszek az „önmagukért beszélő adatokban”, de több esetben jómagam sem jutottam az adatok mögötti mélyebb értelmezések feltárásiáig: ugyan ez nem is volt céloom, de minden adat mögötti összefüggést nem is tudnék megmagyarázni. A pozitívista adathajszolás bizonyos tekintetben összefüggésbe hozható az adatbányászattal: mindkét megközelítés az adatok felsorakoztatásán és nagyra értékelésén alapszik. Csakúgy, mint a kvantitatív alapkutatások, amelyek kiegészítik, felkészítik a kvalitatív értékelést. Céloom olyan alapadatok felmutatása, amelyet más kutatók nem biztos, hogy elő tudnának állítani: ha jelen tanulmányban nem is tudok mindent feltárni, talán más majd megteszi helyettem.

1 A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia támogatta a Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíj-program keretében, a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda munkaterve alapján.

Lehetőségek lehetősége avagy lehetőség a lehetőségben

A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis (azaz röviden *ht-szótár*) a Termini Kutatóhálózat által létrehozott és folyamatosan fejlesztett szótár, amely a határon túli magyar nyelvváltozatok közvetlen kölcsönszavait szótárazza. A ht-szótár számos tekintetben is eltér a hagyományos értelemben vett szótárszerkesztési és szótárszerkezeti tulajdonságoktól, ugyanakkor a szótár tartalmilag megfelel a szótárszerkezeti kívánalmaknak (ezekről bővebben lásd Atkins – Rundell 2008: 385–468: a szótár kizárólag on-line felületen létezik, egy időben nyolc országból szerkesztik azt (a ht-régiók mellett magyarországi szerkesztők is részt vesznek a szerkesztésben). A többfelhasználós platform alapja egy osztott relációs adatbázis, melyhez a bemeneti (szerkesztőfelület) és kimeneti (lekérdezőfelület) oldalt egy PHP-nyelven írt többfunkciós felület biztosítja (a lekérdezés szabványos HTML-oldalon jelenik meg). Mind a relációs adatbázis, mind a HTML-felület lehetőséget biztosít különféle statisztikák elkészítésére, valamint adatbányászati technikák által információk kinyerésére. A szótár mögötti adatbázis nyelvészeti, elsősorban lexikográfiai szempontból rendkívül gazdag szerkezetű – igyekszik minél részletesebb képet adni a címszó mögötti lexikális és konceptuális tartalmakról.

De miért a lehetőségek lehetősége, és egyáltalán mi itt a lehetőség? A stilisztikai fordulat valójában a szótár mögötti forráskódra utal, mivel annak ismeretében lehetőség nyílik mélyebb feldolgozásra, elemzésre – hasonlóra, mint amelyet a mögöttes adatbázis kínál (ami persze nem véletlen, ismerve az XML és adatbázisok közötti konceptuális azonosságot). A lekérdezés után a reguláris kifejezésekkel történő feldolgozás olyan elemzések lehetőségeit nyitja meg, amelyre csak az adatbázis birtokában lenne lehetőség.

Tekintettel arra, hogy a szótár célzott feldolgozása annak forrásában történik, megfogalmazódik az adatbányászattal való párhuzam is. Az adatbányászat – kissé leegyszerűsítve – valójában nem más, mint nagy mennyiségű adatokban rejlő információk félautomatikus feltárása különféle algoritmusok alkalmazásával. Tulajdonképpen *érdekes, értékes, értelmes összefüggések* keresése nagy adathalmazokban (azaz a *3É*). Az adathalmaz jelen esetben egy (részben) strukturált adattömeg, amely feldolgozásához reguláris kifejezéseket használnak. A forrás szöveges mivolta miatt az eljárás közelít a szövegbányászathoz², lévén a feldolgozandó adat szövegszerű és nem adatbázis. A kutatás első fázisában egyfajta áttekintést végeztem, olyan adatokat és összefüggéseket kerestem, amelyek szemantikai és grammatikai összefüggések megállapításánál lehetnek hasznosak. Jelen tanulmány felfogható akár egyfajta proporionalitás-elemzésnek, amely „melléktermékként” bizonyos százalékban hibaelemzésnek is tekinthető (bár ez nem volt célom, ilyen irányú észrevételeim csak az eredmények megtekintése után alakultak ki).

A feldolgozás

A feldolgozás alapjául választott módszer (ti. a HTML-szöveg feldolgozása) két alapvető célt szolgál: elsősorban a szövegbányászat népszerűsítése, annak prezentálása, hogy a nyelvészetben is van haszna, másodsorban elemzési minták kidolgozása, amelyeket az oktatásban is fel tudok használni. Mivel nem a forrásként működő adatbázison dolgoztam, elem-

2 Az adatbányászat konceptuális lényegéről, fontosságáról, alapvető technikáiról bővebben lásd Feldman – Sanger 2007: 1–13, Han – Kamber 2004: 23–56; a szövegbányászatról bővebben Tikk 2007: 20–25.

zésemet annak tudatában végeztem, hogy némi hibaszázalék elképzelhető (annak pontos értékét csak az adatbázis feldolgozása után tudom meg). Fontos továbbá, hogy az elemzések kimeneteként kapott fájlokat nem manuálisan, hanem algoritmusos feldolgozással készítettem (azaz a listákba nem „billentyűztem” bele, az előállt állományok reguláris kifejezések segítségével készültek).

Az adatbázis sajátossága, hogy a mindenkori állományban két próbaszócikk is található, amelyeket jelen elemzésemben benne hagytam. Az elemzett anyag a fentiekén kívül használható a szótár belső összefüggéseinek bemutatására, elemzésére, de közvetve felhasználható a szótárt érintő lexikológiai, lexikográfiai kutatásokban is – azaz azokon a területeken, ahol a nagy mennyiségű adatból nyert információ közvetlenül is felhasználható.

A fentiek keretében készített pilotkutatást három téma köré építettem fel: *proporcionális eloszlás* (a szótár makrostruktúráját érintő tulajdonságok, elsősorban az egyes régiók közötti viszonyok, különféle, a szótár egészét érintő tulajdonságok arányainak megállapítása), *grammatikai információ* (a szócikkekben lévő – mikrostruktúrát érintő – grammatikai információkat érintő tulajdonságok vizsgálata), *szerkezeti tulajdonságok* (a mezo- és mikrostruktúrát érintő különféle szerkezeti tulajdonságok vizsgálata).

Első merítésben az alábbi tartalmakra fókuszáltam:

proporcionális eloszlás: szócikkek és jelentések eloszlása régiók szerint; régiók és jelentésszámok közti összefüggések keresése; eloszlás szófajok szerint; jelentésszámok eloszlása szócikkenként; mely címszavak (illetve hány darab) voltak eddig papírszótárakban; melyek a legterheltebb betűk (azaz betűnként hány darab szócikk van)

grammatikai információk: szócikk ahol nincs szófaj vagy van szófaj, de nincs grammatikai információ

szerkezeti tulajdonságok: analitikus címszót tartalmazó szócikkek, illetve ezek eloszlása régióként); címszó melletti kiejtés- és írásváltozat; címszó mint rövidítés; utalás nélküli szócikkek; utalószócikkek száma; stílusok és azok belső arányai; mely szócikkeknél (illetve hány darabnál) van kiejtés; példamondattípusok közti eloszlás (hiteles beszélt, hiteles írott, nem hiteles)

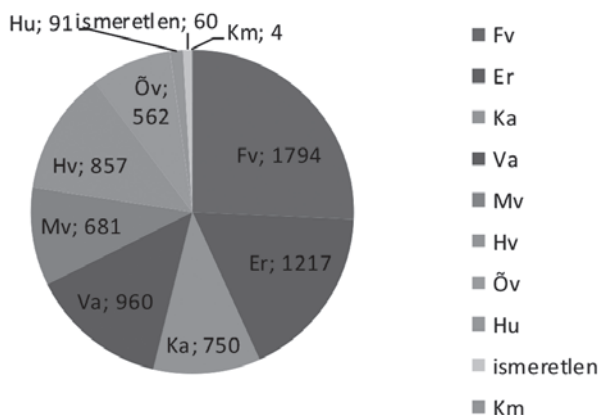
Jelen tanulmányban csupán néhány tulajdonság bemutatására fókuszálok, lévén célom az adatbányászat népszerűsítése, nem foglalkozom minden tulajdonsággal, csupán a szótár makrostruktúrájára összpontosítok. Ennek fényében a tanulmányban csak a szerkezeti eloszlást illető alábbi adatokkal foglalkozom:

szócikkek és jelentések eloszlása régiók szerint
 régiók és jelentésszámok közti összefüggések keresése
 eloszlás szófajok szerint
 jelentésszámok eloszlása szócikkenként
 mely címszavak (illetve hány darab) voltak eddig papírszótárakban
 melyek a legterheltebb betűk (azaz betűnként hány darab szócikk van)

Szócikkek és jelentések eloszlása régiók szerint

A vizsgált halmaz 4597 szócikket tartalmaz, ezek kilenc régió (ezekről bővebben lásd az 5. lábjegyzetet) nyelvhasználatát mutatják be – természetesen nem kiegyensúlyozott eloszlásban (az adatok alapján az arányosság is megkérdőjelezhető, bár az is igaz, hogy sosem volt cél annak elérése). A szócikkek régiónkénti eloszlása az egyes régiók lefedettségét mutatja be, azaz azt, hogy számszerűen hány olyan szócikk van, amely érinti az adott régiót:

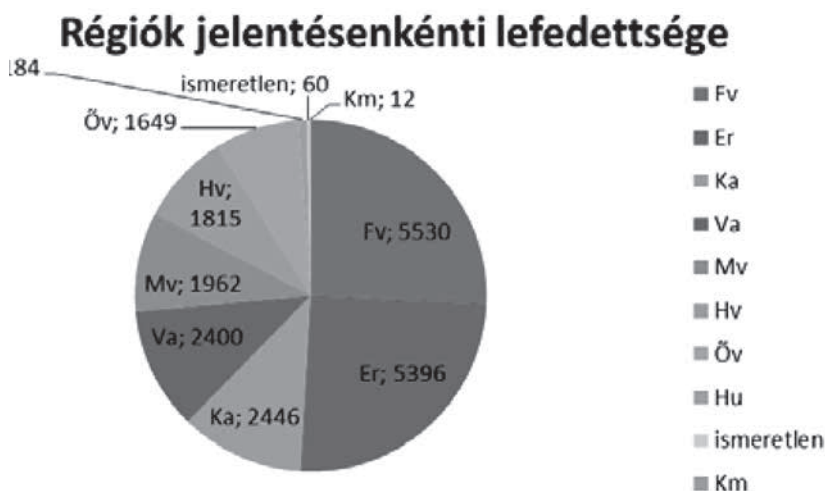
Régiók szócikkenkénti lefedettsége

1. ábra. A régiók szócikkenkénti lefedettsége

A szótár adatai alapján a legtöbb szócikk a szlovákiai és erdélyi magyar nyelvváltozat elemeit tartalmazza (fv = 1794, er = 1217), amelyek a nyelvhasználók számát tekintve ugyan a legnagyobbak, ám a számokból nyelvi, nyelvenszerkezeti vagy használati összefüggéseket nem lenne célszerű keresni. A tanulmányban nem célom a számok mögött rejlő komplexebb összefüggések bemutatása (az a pusztán számok felsorolásánál mélyebb és szélesebb körű kutatásokat igényel), de a számok jelen esetben illusztratívák – a legtöbb szócikk (majdnem a szótárban található szócikkek fele) két régió „terméke”.

A szótár elemei között vannak olyan jelentések, jelentésárnyalatok, amelyen használata nem egy-egy ht-régióhoz kötött – azok egyébként (stilisztikailag jelölt formában vagy terminusként) használatosak Magyarországon is, esetleg régiótól függetlenül az egész Kárpát-medencében (ezek jele Hu vagy Km).

2. ábra. A régiók és jelentések közötti számszerű kapcsolatok

A régiók és a szócikkek egyes jelentései közti összefüggések hasonló információval szolgálnak, mint a szócikkek és régiók közti kapcsolat. Azaz a szótár legtöbb jelentése a szlovákiai és erdélyi magyar nyelvvaltozatokat reprezentálja. Ha a régiók jelentésenkénti lefedettségét összevetjük a szócikkek jelentésszámával (ez utóbbi ábrája alább), akkor kiderül, hogy arányában kevés a nem egyjelentésű szócikk (12 %), miközben azok mindegyike több régióban is használatos.

Ha a szócikkek és a jelentések régiós lefedettségét egymás mellé állítjuk, az alábbi információt kapjuk:

Régió	jelentések száma	szócikkek száma
Fv	5530	1794
Er	5396	1217
Ka	2446	750
Va	2400	960
Mv	1962	681
Hv	1815	857
Öv	1649	562
Hu	184	91
Ismeretlen	60	60
Km	12	4

1. táblázat: Jelentések és szócikkek száma régiókra lebontva

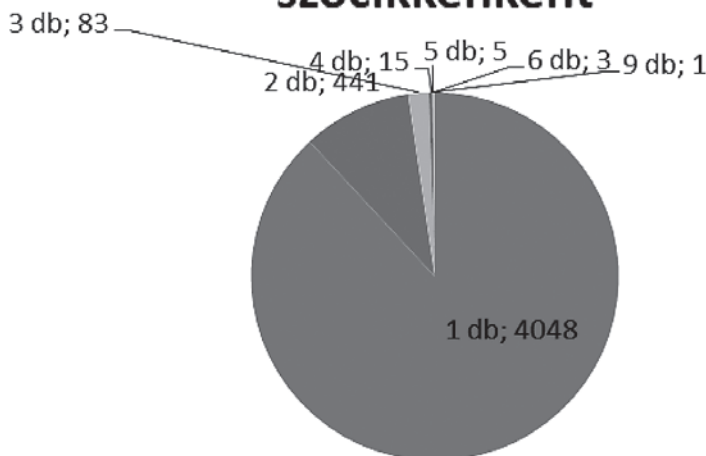
Az egyes régiók lefedettsége valószínűleg összetettebb folyamat eredménye, mintsem azt egyszerű nyelvhasználattal vagy nyelvrendszerbeli tulajdonságokkal meg lehetne indokolni.

Jelentésszámok eloszlása szócikkenként

A szótár szócikkeinek 88%-a egyjelentésű szó. Ebből sem szabad azonban messzemenő gondolatokat levonni, már csak azért sem, mivel a szótárba kerülő közvetlen kölcsönszavak eleve *valamilyen speciális nyelvhasználati helyzet miatt* kerülnek a szótárba – akárcsak az idegen szavak meghonosodása a standardban: általában bizonyos jelentésben kerülnek az átvevő nyelvbe. A többjelentésű szófajok az áttekintett példák alapján poliszém (esetenként homonim) szavaknak tekinthetők. Az azonos vagy hasonló hangalak és/vagy íráskép mögötti jelentések azonos fogalomkörbe tartoznak.

Az arányok ilyen mértékű eltolódását két másik tényező is befolyásolja, befolyásolhatja: az utalószócikkek és a homonimák kezelése. Homonim alakokat tartalmazó szócikkből 104 darab, míg pusztán utalást tartalmazó szócikkből 40 darab van.

Jelentésszámok eloszlása szócikkenként

3. ábra. Jelentésszámok eloszlása az egyes szócikkekben

A leghosszabb, és egyben legösszetettebb szerkezetű szócikk a 'kabinet' szócikk, amely kilenc jelentéssel rendelkezik.

Szófajok szerinti eloszlás

A speciális szókincset feldolgozó (szak)szótárak elsősorban a főnévi és igei jelentéseket szótárazzák, a viszonyszók és mondatszók e tekintetben alulreprezentáltak (hacsak nem azok szótárazása a cél). A közvetlen és közvetett kölcsönszavak és -jelentések gyűjtését célul kitűző szótár elsősorban a nyelven kívüli statikus és dinamikus valóságot, illetve annak tulajdonságait szótárazza – azaz a kontaktusváltozatok elsősorban főnévi, igei, illetve melléknévi tartalmait rögzítik. A fogalomszók túlerheltsége más, általános szótárakra is jellemző, így például a magyar nyelv legismertebb értelmező szótáraitra:

	Értelmező szótár	Értelmező kéziszótár 2	Értelmező kéziszótár +
főnév	23 682	45 266	8 037
ige	9 365	15 953	4 156
melléknév	8 948	10 493	2 508

2. táblázat. A legfontosabb fogalomszók száma a legfontosabb magyar értelmező szótárakban

A ht-szótárban 23 szófaji kategória található, amelyek bizonyos tekintetben részletesebbek a piacon lévő papírszótárakban szereplő kategóriáknál (az igeik esetében például az igei tárgyasságra vonatkozóan az alábbi alkategóriák szerepelnek: ts ige, tn ige, ts (és tn) ige, tn (és ts) ige, de a kétszófajú főnév és melléknév esetében is meghatározható, melyik szófaj az elsődleges (fn és mn, mn és fn). A szótár szerkezeti, szerkesztési kontinuitását jellemzi,

hogy a szócikkek között vannak szófaji kategóriával nem rendelkező egyedek is, amelyek egy része utalószócikk, másik pedig értelemszerűen még a kategóriák kitöltésére szorul. A szófaji kategória jelölése elvben maga után vonzza a grammatikai kategóriák definiálását (például főnév esetében a többes számú, tárgyas és birtokos személyjeles alak, igék esetében az ige E/1 múlt idejű, E/3 múlt idejű és E/3 jelen idejű alakja, a melléknévek esetében azok középfokú alakja, valamint az azokból képzett módhatározói alak), azonban ez nem minden szócikk esetében van egyelőre beállítva (a nyilvánvaló tévedések/hiányok mellett van azonban konceptuális beágyazottság hiány is – az előbbiek mentségére legyen szólva, hogy a szótár szerkesztése nem a hagyományos módon és nem főállásban történik).

Az utalószócikkek szófajiságának kérdése a szótár szerkezetét tekintve konceptuális jellegű: vajon az utalószócikkeknél milyen információt kell feltüntetni akkor, ha egy kattintással el lehet érni az utaltat és annak minden információját. Lévé online szótár, a keresendő információk viszonylag rövid idő alatt elérhetők, így az egyes szócikk típusok mikrostruktúrájának felépítésénél nem feltétlen kell minden adatot feltüntetni. Viszonylagos problémát az sem jelenthet, ha az utalószócikk homonim címszóra utal (a homonim alakok külön szócikkben vannak), mivel az utaló részben hiperlinkként beágyazva egyértelművé lehet tenni a kapcsolatot (papírszótár esetén már nem ilyen egyszerű a folyamat). Jelenleg azonban nincs olyan utalószó, amely kapcsolatban lenne homonim szóval vagy homonímiát tartalmazó szócikkkel. A szótár utalószócikke az utalt szócikk címszaván kívül jelenleg nem tartalmaz más információt (azonban a grammatikai információk felvitele informatív lenne).

A szótár szófaji kategóriáinak eloszlását az alábbi ábra és táblázat szemlélteti, amelyekből kitűnik, hogy a főnév 72%-os lefedettségű, azaz arányaiban is erős túlereprezentáltságot mutat az általános szótárak belső szófaji eloszlásához képest. Talán ez az adat is alátámasztja a szótár speciális tulajdonságait, amellyel inkább közelít a szakszótárakhoz, illetve demonstrálja a szakszótári tulajdonságait.

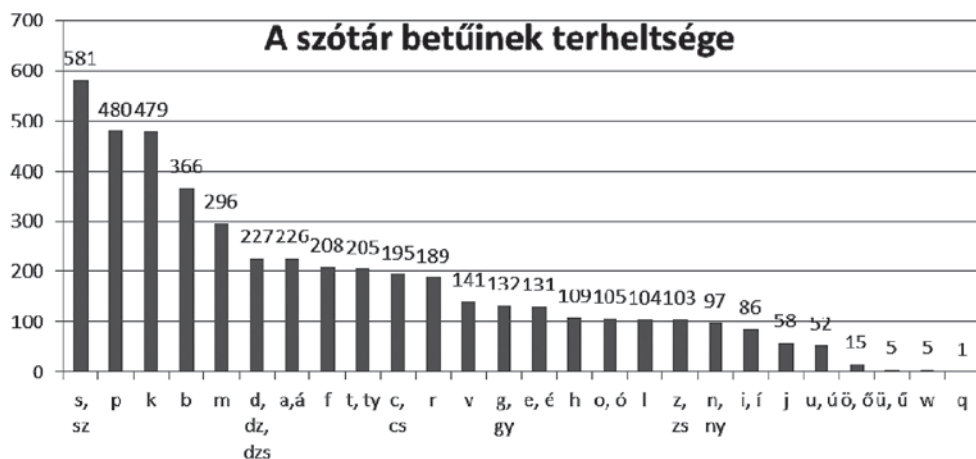
4. ábra. A szótárban található szófajok leterheltsége

Szófaj	Σ	Szófaj	Σ	Szófaj	Σ	Szófaj	Σ
fn	3308	igei szerk	50	ts (és tn) ige	15	előtag	2
mn	316	mondsz	20	tn (és ts) ige	10	igen szerk	2
névsz szerk	314	szkapcs	20	mondat	5	isz	2
ts ige	240	hsz	17	msz	5	szn	2
tn ige	139	fn és mn	16	hiányos mondat	4	partikula	1
NINCS	100	mn és fn	15	mn ign bef	3		

3. táblázat. A szótárban található szófajok leterheltsége

Betűk terheltsége

Az alábbi mélyfűrés elsődlegese statisztikai mutatók elkészítése és az adatbányászati technikák bemutatása miatt érdekes, mélyebb következtetések levonására nem ad lehetőséget (legfeljebb átfogó képet nyújt a szótár betűinek eloszlásáról). A ht-szótár az ly, x és y betűk kivételével lefedi a bővített magyar ábécét. Az alábbi ábra azt mutatja be, hogy betűnként hány szócikk található a szótárban (itt betűnek a magyar szótárgyakorlatban bevett szokást alkalmazom, mely szerint hasonló alakú betűk – s/sz, a/á, d/dz/dzs – egy csoportot alkotnak).

10. ábra. A szótárban található betűk leterheltsége

A grafikon azt mutatja, hogy az s/sz, p, k, b és m betűk a legterheltebbek. Bár szóanyagában nem leht párhuzamot vonni a többi, általános értelmező szótárral, a ht-szótár belső arányai hasonlóságot mutatnak a másik három szótárral. E tekintetben tehát elmondható, hogy a ht-szótár betűinek terheltsége hasonlít a magyar nyelvet feldolgozó értelmező szótárakéhoz – elsősorban az s/sz, k, m, b, f betűk tekintetében.

Adatok bemutatása közben nehéz a pozitívista gondolkodásmódot elkerülni, de az alábbi táblázat a betűk terheltségén kívül más összefüggéseket e körben nem mutat.

A magyar nyelv általános értelmező szótárainak leggyakoribb betűi							
Ht-szótár		Éks2		Éks+		Ész	
s, sz	581	k	7951	k	1742	k	6392
p	480	s, sz	6349	s, sz	1285	s, sz	4826
k	479	m	5078	h	1105	m	4093
b	366	f	4975	t, ty	1067	f	3981
m	296	t, ty	4523	f	1032	e, é, ë	3699
d, dz, dzs	227	e, é	4452	e, é	1032	t, ty	3569
a, á	226	b	4276	m	1028	b	3323
f	208	h	4001	b	894	h	3203
t, ty	205	a, á	3897	v	752	a, á	3070
c, cs	195	v	3649	p	676	v	3049

4. táblázat. A szótárban található betűk leterheltsége

Ht-címszavak megjelenése más szótárakban

A ht-szótár kétarcú jelenség: a szerkesztés elsődleges célja a kölcsönszavak és -kifejezések, az egyes régiók ht-szavainak, -jelentéseinek szótárazása, másrészt a ht-listából ht-szótárrá duzzadt és fejlődött lexikográfiai igényrel feldogozott szóanyag alapul szolgál a magyar nyelvet feldolgozó szótárak szóanyagnak határtalanításához. Mindezidáig négy szótár szóanyaga bővült ht-szókincessel. Mindegyik még a ht-ista idején:

Magyar értelmező kéziszótár (Pusztai Ferenc, 2003, Akadémia Kiadó),

Helyesírás (Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila, 2004, Osiris),

Értelmező kéziszótár + (Eöry Vilma, 2007, Tinta Könyvkiadó),

Idegen szavak szótára (Tolcsvay Nagy Gábor, 2007, Osiris).

A jelzett kiadványok mindegyike nagyszótár méretű szóanyagot tartalmaz, ht-anyagot csupán kis részben tartalmaz – természetesen a ht-szavak ez esetben főként szimbolikus jelentőségűek, ebben a keretben nem is lehet cél azok túlreprezentálása. A fenti szótárak az alábbi eloszlásban tartalmazznak ht-szavakat (ezek gyűjtése, illetve a ht.nyud.hu oldalon történő megfelelő módú prezentálása folyamatban van):

Értelmező kéziszótár+: 55 címszó, 115 jelentés, 850 szinonima

Értelmező kéziszótár 2: 273 db érintett szócikk

Osiris Helyesírás: 739 szó

Osiris Idegen szavak szótára: 1501 címszó

Befejezés

Az elektronikusan tárolt adatoknak, szövegeknek megvan az a „jóságuk”, hogy feldolgozhatóak, számszerűsíthetőek, s így a kvantitatív szemléletet hirdető feldolgozott adatok alátámaszthatják a kvalitatív megközelítéseket. A pozitivista hozzáállás feltételezhetően önmagában nincs nagyra értékelve a humán tudományokban (a nyelvészetben biztos nem), ám az adattudomány (data science) felől érkező gyakorlatok fényében (vagy éppen árnyékában) az adatok feldolgozása és bemutatása talán más értékelést kap. Egy azonban biztos, szükség van adatokra, bár az abból kiolvasható információk feldolgozása, prezentálása, annak módja

már más elbírálás alá esik – az adatok feldolgozása más kvalitatív ihletésű, ott – nézőpontom szerint – nagyon is fontos a feltárt adatok megfelelő minőségű feldolgozása.

Az adatbányászat folyamán a ht-szótár (és a mögöttes adatbázis) új fényben tűnt fel – érdekes út volt az adatok mélyére. Látni, mennyivel másabb egészében áttekinteni egy szótárat, mint lapozgatni azt. A számítógépes feldolgozás adta lehetőségeknek hála, most már számadatokat is láthatunk a szótár mögött. Ezek talán segítenek a szótár és az adatbázis későbbi fejlesztésében, a szótár egyes részeinek továbbgondolásában. És nem utolsósorban újabb kutatási területek kitűzésében.

A későbbiekben – a most nyert adatok fényében – meg szeretném alaposabban vizsgálni a szótár mögött (pontosabban, előtt) lévő felhasználói felületet, illetve újabb, összetettebb mélyfúrásokat végezni az adatbázison. Talán nemcsak a szótár, hanem a mögöttes rendszer is jobb fényben tűnik fel.

Felhasznált irodalom

- Atkins, B. T. Sue – Rundell, Michael 2008. Building the monolingual entry. In: Atkins, B. T. Sue – Rundell, Michael *The Oxford Guide to Practical Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 385–468.
- Feldman, Ronen–Sanger, James 2007. Introduction to text mining. In: Feldman, Ronen–Sanger, James. *The Text Mining Handbook. Advanced Approaches in Analyzing Unstructured Data*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–13.
- Han, Jiawei – Kamber, Micheline 2004. Bevezetés. In: Han, Jiawei – Kamber, Micheline *Adatbányászat. Koncepciók és technikák*. Budapest: Panem Kiadó. 23–56.
- Tikk Domonkos 2007. Bevezetés. In: Tikk Domonkos (szerk.) *Szövegbányászat*. Budapest: Typotex, 20–25.

M. Pintér, Tibor

Data mining behind bilingualism

The study focuses on possibilities of data mining in lexicography – particularly in bilingual dictionaries. The research presented by the author covers the basic features of the macro-structure (such as coverage of entries by language varieties represented in the dictionary, correlations of meanings and regions or representation of the part-of-speech categories). The research was made on the Hungarian-Hungarian dictionary called ‘Ht-szótár’ containing only lexicon of the Hungarian having official status in states neighbouring with Hungary.

A MÉLYSZEGÉNYSÉG NYELVE

Egy szociolingvisztikai kutatás bemutatása

KOCSYNÉ TAKÁCS ILDIKÓ – SZOTÁK SZILVIA

Magyar Nyelvstratégiai Intézet

kocsyster@gmail.com, szotaksz@t-online.hu

„a kitaszítottság és a szegénység érzése a legelemibb neurotizáló tényező.”

(Alfred Adler)

1. Bevezetés

A társadalmi szintereken sokféle nyelvi szituációban észlelhető a beszélők társadalmilag és kulturálisan különböző és különböző módon rétegzett nyelvi helyzete. Tanulmányunkban egy 2015 őszén végzett kutatás tanulságairól számolunk be, amelyet a Szentesi Hajléktalan Segítő Központ lakói között végeztünk. Ebben az írásban a terepmunka céljáról, módszereiről adunk tájékoztatást úgy, hogy közben egy értelmezési keretet is biztosítunk, eleget téve annak az elképzelésnek, mely szerint bármely közösség nyelvi viselkedése csak az őt körülvevő szociokulturális környezet ismeretében értelmezhető (Haugen 1972). Igyekszünk feltárni a társadalom peremére szorultságnak az okait.

Azt is tapasztaltuk, hogy e társadalmi réteg bemutatásában óriási felelőssége van a médiának. A különböző csatornákon a hajléktalan ember vagy bűnöző vagy áldozat, ennek megfelelően a társadalomból is vagy az undor vagy a szánalom érzését váltják ki. Hiányoznak a társadalmi felelősségvállalásra irányuló műsorok és az otthonlanság megszüntetését támogató megoldási lehetőségek bemutatása, amelyeknek célja a társadalom érzékenyítése lenne. Hiányoznak az e társadalmi réteg nyelvi helyzetére vonatkozó kutatások is Magyarországon, ugyanakkor a társadalmi-nyelvi-oktatási hátrány összefüggéseinek vizsgálata régóta foglalkoztatja a kutatókat (l. pl.: Bartha 2002; Oláh Eörsi 2005; Pap 1982, 1978; Pap–Pléh 1982, 1972a, 1972b; Réger 1990, 1987, 1985, 1982). Egyéb társadalomtudományi, főképp szociológiai és pedagógiai szempontú elméleti- és gyakorlati munkákkal is bőven találkozunk (l. pl.: Kurucz 2011; Ladányi–Szelényi 2004; Somlai 1996; Várnagy 2003; stb.). Már-már közhely, hogy a társadalmi integrációs folyamatban és a gazdasági felemelkedésben kulcsszerepe van az oktatásnak, azonban az elmúlt két évtizedben beindított projektek még mindig nem hozzák a várt eredményt. A probléma sokkal összetettebb annál, mint hogy ezen társadalmi rétegek lemaradását csupán szociális hátránynak tekintsük. Hátrányuk az élet minden területén jelen van, éppen ezért egyszerre szorulnak támogatásra mentális és egészségügyi, oktatási és munkaerőpiaci, valamint egyéb szociális területeken.

2. Miért aktuális a téma?

Magyarországon a rendszerváltás óta a szegénység helyzete súlyosbodik, aránya növekszik. Az Eurostat¹ (2014) adatai alapján 3,1 millió embert veszélyeztet hazánkban az elsze-

1 <https://www.vg.hu/kozelet/novekszik-a-szegenyseg-magyarorszagon-459471> (2017.03.12.)

gényedés és a társadalmi lemaradás, ezek közül 1,2 millió a mélyszegénységben² élők száma. Az ország jövője szempontjából különösen figyelemre méltó a szegénységben élő gyermekek helyzete és aránya annak tudatában, hogy a rendszerváltást követően egyre nagyobbak a területi- és települések közötti egyenlőtlenségek, főképp a város és falu viszonylatában. A „Községekben az összes gyerek 34 százaléka él, de a legszegényebb ötödben arányuk ennél jóval magasabb. A szegény gyerekek közel fele falun él, ahol esélyeik – épp a falu relatív elzártsága és a szolgáltatások zömének rosszabb minősége miatt – az átlagosnál sokkal rosszabbak. A legszegényebb 2 millió emberből kerekítve 700 ezer a gyerekek száma, és közülük 305 ezer falusi” (Ferge–Farkas 2014: 90).

A leszakadó kistérségekben és a falvakban élő szegény emberek a minden társadalomra jellemző egyenlőtlenség elszenvedői (gazdasági, egzisztenciális, egészségügyi, kulturális, oktatási, nyelvi, munkaerőpiaci, stb.).

„...azokat a közösségeket, amelyek mélyszegénységbe süllyedtek, a nagyon alacsony iskolázottság és foglalkoztatási ráta, erős települési, lakóövezeti térségi koncentráció és szegregáció, az ezekből következő súlyos szociális deficit és a hátrányos társadalmi helyzet újratermelődésének nagyon nagy valószínűsége jellemzi” (TÁMOP³, idézi Lukács 2017: 6).

Február Harmadika Munkacsoport (továbbiakban FHM) felmérése szerint nő azoknak a fiatalok hajléktalanok száma, akik nem állami gondoskodásból, hanem családokból kerülnek az utcára, s a 30 év alatti hajléktalan fiatalok 10%-a semmiféle iskolai végzettséggel nem rendelkezik (FHM 2015. évi felmérése). Győri Péter, a Menhely Alapítvány elnöke arra mutat rá, hogy egy teljesen új jelenséggel állunk szemben, „*tehát a minél fiatalabb valaki, annál iskolázottabb*” kijelentés megdőlt. Tavaly, azaz 2015 őszén már 36 ezer 25 év alatti közfoglalkoztatott dolgozott Magyarországon. A 16 éves korig tartó tankötelezettség miatt nagyon sokan már ebben a korai életkorban kikerülnek az iskolából (Mártonfi 2016), azaz nem folytatják tovább tanulmányikat, mert a családot erre viszi a szükség. A szakképző iskolákban 30%-nál is nagyobb a lemorzsolódás, s bár a közmunka stigmatizál, és a kutatások szerint nem is nagyon van belőle kiút, a napi szintű túlélést megoldja (Mártonfi 2014).

A fentiekből következik, hogy a társadalmi hátrány összetett probléma, de ezek a leszakadás, a társadalmi hátrányok egy része közvetlenül vagy közvetetten nyelvi-kommunikációs gyökérű.

2 Mélyszegénységben az él a szociológusok szerint (Lukács 2017: 5) az, akinek a jövedelme a mindenkor minimál nyugdíjnal alacsonyabb (2016-ban 28 500 Ft.). A KSH a medián jövedelem 40%-a alatti jövedelemből élőket sorolta a mélyszegénységbe élők közé.

A TÁMOP 5.1.3.-09/2 - Községi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért, Pályázati útmutató (10.o. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1892>) szerint az él mélyszegénységben, aki

- legalább három éve munkanélküli, illetve ezen idő alatt legfeljebb közfoglalkoztatásban vettek részt,
- legfeljebb az iskola 9–10. osztályát végezték el, ami mellett esetleg nem piacképes szakképzettséget vagy OKJ-s szakképesítést szereztek,
- aktív korú inaktívak (18–60 év közöttiek),
- kettőnél több gyereket nevelnek.

Szegénységben az él Magyarországon, akinek havi jövedelme nem éri el a 87.000 Ft-ot (KSH 2015).

Hazánkban 2015-ben 4 millió ember élt szegénységben (Policy Agenda).

<https://www.vg.hu/gazdasag/ksh-tavaly-87-351-forint-volt-a-letminimum-osszege-452480/> (2017.03.12.)

3 TÁMOP 5.1.3.-09/2 - Községi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért, Pályázati útmutató, 10.o. <https://www.palyazat.gov.hu/doc/1892> (2017.03.12.)

3. Kik a hajléktalanok⁴ és a hátrányos helyzetűek?

A hajléktalanság meghatározását mind a nyugati, mind pedig a hazai szakemberek meglehetősen problematikusnak látják. A hajléktalanság egyben otthontalanságot jelent, amely a gyakorlatban az otthon elvesztésének folyamatát és nélkülözését is magába foglalja. Magyarországon a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993 évi III. törvény⁵ 6.§-a szerint „hajléktalan a bejelentett lakóhellyel nem rendelkező személy”, illetve „hajléktalan az, aki éjszakáit közterületen vagy nem lakás céljára szolgáló helyiségben tölti” (7. §.).

Breitner Péter szerint a hajléktalanság problémáját a lakásnélküliséggel azonosítani igen félrevezető lehet. „A hajléktalanság számomra nem lakásnélküliséget jelent, hanem egyfajta személyiség-állapotot, eszköznélküliséget, amely kiszolgáltatottá teszi az embert a rajta kívül zajló eseményeknek, amelyekkel csak sodródni tud” (1999: 78).

Hátrányos helyzetű egyének, csoportok és területi egységek mindazok, melyek az országos átlaghoz viszonyítva rosszabb gazdasági és szociális helyzetben vannak, és melyek helyzetének javítását állami beavatkozások, támogató programok célozzák. A fogalom három fő területen jelenik meg: gyerekek, munkavállalók és települések szintjén.

A felnőttképzésről 2001. évi CI. törvény: „29.§-a szerint „hátrányos helyzetű felnőtt az, akinek valamely szociális, életviteli vagy egyéb okból a képzési lehetőségekhez való hozzáférése állami támogatás nélkül az átlagnál nehezebben megvalósítható. A munkaerő-piaci hátrányok és a kirekesztődés kockázata fokozottabban érint egyes csoportokat, különösen hátrányos helyzetben vannak az alacsony végzettségű emberek, a roma emberek, a hátrányos helyzetű térségben élők, a megváltozott munkaképességű emberek, a mentális betegséggel élők, valamint bizonyos demográfia csoportok, elsősorban életciklusokhoz köthetően (közéjük tartoznak a gyermeket vállaló nők, a fiatalok és az idősebb munkavállalók).”

4. Mit nevezünk nyelvi hátránynak és kik vannak nyelvi hátrányos helyzetben?

Bíró Zoltán szerint nyelvi hátrányról akkor beszélünk, „... amikor valakinek valamilyen okból vállalnia kell a beszélést, és az illető nincs tisztában azzal a szabályrendszerrel, amelyet alkalmazni kellene” (1984).

Bartha Csilla így fogalmaz: „A nyelvi hátrány pontos meghatározása korántsem egyszerű, hiszen olyan gyűjtőfogalom, amely egyaránt használatos a nyelv, illetve beszédpatólogia tárgykörébe tartozó fizikai, szervi, fejlődési eredetű „nyelvi diszfunkciók” (más szóval nyelvi rendellenesség, „fogytékosság”, például: afázia, nyílt szájad, diszlexia, diszgráfia, dadogás, egyéb beszéd-, illetve kommunikációs zavarok) megnevezésére (Crystal 1998), valamint azokra az esetekre, amikor a személyiségfejlődést, a társadalmi kapcsolatokat és a társadalmi érvényesülést gátló kommunikációs problémák hátterében sokkal inkább társadalmi-kulturális, szocializációs, ideológiai, netán gazdasági összességében külső okok állnak (Bartha Csilla 2002: 84). Péntek János arra mutat rá, hogy „Nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy minden olyan beszélő, aki egy nyelv változatai közül csak valamelyik, a normatívnak, kiműveltnek alárendelt kódot (nyelvjárást, regionális köznyelvet, korlátozott kódot stb.) birtokolja, jelentős nyelvi hátránnyal indul a társadalmi érvényesülés útján, sőt

4 Több kifejezés él a köztudatban: hajléktalan, otthontalan, lakástalan.

5 https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99300003.TV (2017.03.12.)

az is lehetséges, hogy ez a hátrány mint nyelvi kiszolgáltatottság egész életét végigkíséri” (Péntek).

A fenti definíciók alapján nyelvileg hátrányos helyzetben vannak tehát a **nyelvjárási** háttérű beszélők; az őshonos és bevándorolt **nyelvi kisebbségekhez** tartozók és az itt szocializálódó gyerekek; sok tekintetben hasonló, ám mégis több sajátos vonást mutatnak a nyelvileg, társadalmilag és gazdaságilag is változatos **cigányság** családjaiból származó gyermekek; a **siket** gyermekek, illetve siket szülők halló gyermekei; a létminimum alatt élő, **szegény családok** és gyermekeik; s a társadalom periferiáján élő csoportok, akiknek nyelvi helyzetével jelen tanulmányban foglalkozunk.

5. A kutatás célja

A kutatás célja az volt, hogy ráirányítsuk a figyelmet a társadalom leghátrányosabb helyzetű csoportjára interdiszciplináris megközelítésben: (szociolingvisztikai, szociológiai, szociálpolitikai, jogi, demográfiai). Amennyiben lehetséges, meghatározzuk/kijelöljük azokat a jövőre nézve specifikus stratégiákat (összhangban a hajléktalan emberek szükségleteivel), amelyek hatékonyan hozzájárulnak a hajlaktalanságban élő emberek visszatéréséhez a társadalom pereméről/illetve megakadályozzák odakerülésüket. Célunk volt továbbá az is, hogy rámutassunk azokra a tényezőkre, amelyek szignifikánsan befolyásolják a hajléktalan emberek nyelvhasználatát.

6. A kutatás terepe

Magyarországon a hajléktalanság a rendszerváltozás után alakult ki. Az otthonatlan emberek a társadalom különböző csoportjaiból érkeztek, és kerültek egy fedél alá egy-egy hajléktalanszállón nők és férfiak, diplomások és analfabéták, romák és magyarok, fiatalok és öregek, alkoholisták és szenvedélybetegségektől mentesek, mentálisan retardáltak és mentálisan egészséges emberek, stb. Ahogy korábban már utaltunk rá, Magyarországon a rendszerváltást követően folyamatosan nő a hajléktalanok száma, pontos adatunk azonban csak az otthonokban, éjjeli menedékhelyeken regisztráltakról van.

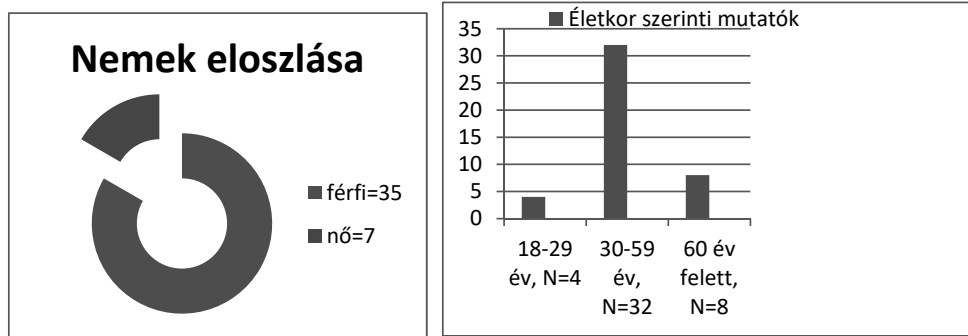
1. ábra. A Szentesi Hajléktalan Segítő Központ

A vidéki hajléktalanszállókat általában a város periferiáján alakították ki, messze mindentől és mindenkitől. Így volt ez az általunk vizsgált településen is. Szentesen 1996 júliusában nyílt meg az intézmény,⁶ melyben blokk-rendszerben alakították ki a különböző ellátási formákat: először az önkormányzat fenntartásában az átmeneti szállót adták át, majd 1998-ban az éjjeli menedékhelyet, a nappali melegedőt és a népkonyhát, biztosítva ezzel hajléktalanellátás komplex rendszerét, amely összesen 56 fő elhelyezésére alkalmas. Ezekre a részletekre azért térünk ki tanulmányunkban, mert a környezet befolyásolja az itt élő emberek életét és lehetőségeit, ez nyelvhasználatukra is hatással van.

A szálló a még működő városi szeméttelep közvetlen szomszédságában kapott helyett, a várostáblán kívül, több kilométerre minden közintézménytől, szemléltetve ezzel a társadalom periferiájára sodródott emberhez való hozzáállást, a város lakóitól való szegregálást. Az említett szeméttelpepet 1998 végén bezárták, rekultivációja azonban csak 2015-ben történt meg.

7. A kutatás módszerei

Az empirikus szociolingvisztikai vizsgálat keretében Szentesen az intézményi ellátásban részesülő lakókat (N=50) kérdeztük meg.⁷ A szállón a kutatáskor lakó összesen 50 főből 42 emberrel (N=42) rögzítettünk interjút. A többiek közül hárman nem akartak interjút adni, három fő mindig csak éjszakára érkezett be, egy fővel nem lehetett interjút készíteni korábbi agyvérzése, s ennek következtében beszédközpontjának sérülése miatt, egy lakó pedig gondnokság alatt állt. Összesen 35 férfi és 7 nő válaszolt a kérdéseinkre. Iskolai végzettség tekintetében egy férfinak volt egyetemi, kettőnek főiskolai végzettsége, négynek érettségije, összesen 19 főnek szakmunkás bizonyítványa (ebből egy volt nő), 15 fő végezte el az általános iskolát (ebből 7 nő) és egy férfi a 6 elemi.

A terepmunka során félig strukturált interjúkat készítettünk, előre elkészített kérdőívet alkalmaztunk, amelyben zárt és nyitott kérdések egyaránt szerepeltek. A kérdőívre adott vá-

6 A szociális igazgatásról és ellátásról szóló 1993. évi III. törvény a települési önkormányzatokat a lakosság számától függően kötelezi a hajléktalan emberekről gondoskodó intézmények létrehozására. Alapellátást (nappali melegedőt) 20.000 feletti, szakellátást (átmeneti szállót) 30.000 lélekszám felett kell létesíteni.

7 A terepmunkát, a kérdőíves felmérést Kocsyné Takács Ildikó kollégám végezte el, akinek volt helyismerete, és az emberek egy részét is ismerte, így olyan miliőt tudott teremteni, amelyben az adatközlők a körülményekhez képest „jól” és nem feszélyezve érezték magukat.

laszokat diktafonnal, illetve mobiltelefonnal rögzítettük, mindegyiket kódszámmal láttuk el az adatközlők személyiségjogainak védelmében.⁸ A kérdőívben szereplő kérdéseket és feladatokat hat téma köré csoportosítottuk: 1. szociológiai adatok (1–6. kérdés), illetve a hajléktalanná válás okai és állapota (7–19. kérdés); 2. kapcsolatrendszer és kommunikáció (14 kérdés); 3. verbális szövegalkotási képesség mérése (képek alapján);⁹ 4. mondat kiegészítéssel feladat; 5. írásbeli készségek: kérvény megírása; 6. Van-e jövőképe? Mit kívánna a mesebeli aranyháltól? Ebben az utolsó kérdéscsoportban leginkább arra voltunk kíváncsiak, hogy van-e még olyan mentális állapotban, hogy vágyainak, álmainak hangot adjon? Van-e céljai és tervei vagy teljesen kilátástalannak látja az életét.

8. Írásbeli készségek

Terepmunkánk része volt egy önálló szövegalkotási készségeket vizsgáló feladat, amelyben arra kértük beszélgetőpartnereinket, hogy írjanak egy kérvényt. Úgy hangzott a kérés, hogy ha azon múlna, hogy kapjon egy lakást, hogy meg kellene kérvényeznie, meg tudná-e írnia a kérvényt. Voltak, kik nem akartak kérvényt írni, tőlük megkérdeztük az elutasítás okát. Úgy gondoltuk, hogy ez egy olyan praktikus tudás az életben, amelyre bármikor szükség van. Azt tudtuk, hogy a szálló lakói különböző iskolai végzettséggel rendelkeznek, s így feltételeztük, hogy különböző íráskészséggel is. Ennek megfelelően differenciált eredményekre számítottunk.

A teljes mintavétel N=42 fő, ebből 23 fő írt kérvényt, s ezek közül 21 volt kiértékelhető, mert egy fő az időjárásról írt pár sort, egy pedig hirdetést fogalmazott meg, mert elveszett a biciklijé, s az volt számára a legfontosabb tulajdon¹⁰. A kérvényeken 17 esetben volt valamilyen megszólítás (11 esetben a T. Polgármester Úr! formát alkalmazták). Terjedelmüket vizsgálva a leghosszabb 13 soros, a legrövidebb 1 soros levél volt, s átlagosan 2–4 sorban fogalmazták meg mondanivalójukat a megkérdezettek.

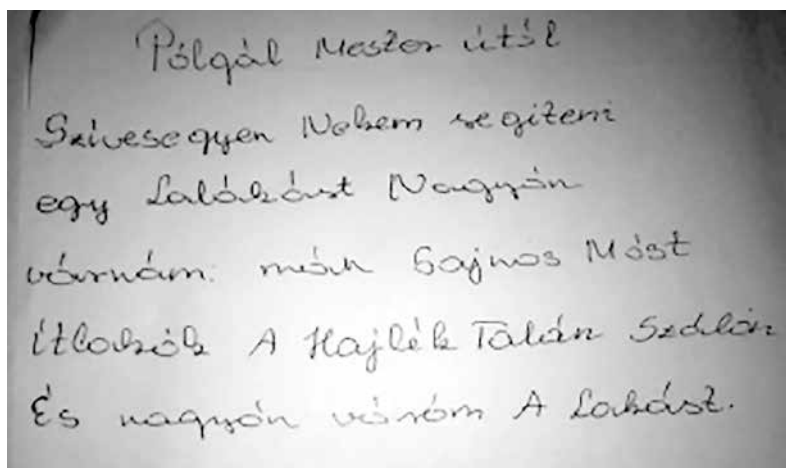
Bernstein (1971) megállapítása szerint a munkásosztálybeli tanulók nagy nyelvi hátránnyal indulnak, és az iskola képtelen eljuttatni őket a sikeres szocializációhoz nélkülözhetetlen kiművelt kód színvonalára. Az általunk vizsgált minta is igazolta azt a fenti megállapítást. Az N=21 értékelhető kérvény írójának többsége középkorú volt (30–59 év közötti, N=11), négy fiatal (18–29 év közötti), s hatan voltak 60 év felettiek. Végzettségük tekintetében egy adatközlőnek volt egyetemi, kettőnek főiskolai végzettsége, egynek érettségije, tíz főnek szakmunkás bizonyítványa, hétnek általános iskolai végzettsége. Az alapiskolai bizonyítvány, a nyolc év alatt elsajátított tudás azonban nem volt elegendő egy hivatalos levél, egy kérvény megírásához. Az alábbi ábrán látható minta megmutatja egy 8 osztályt végzett alany nyelvi és szövegalkotási készségeinek hiányát:¹¹

8 Pl.: SZHSK1_1, amelyben az SZHSH a kutatás helyszínére utal (Szentés Hajléktalan Segítő Központ), az első szám az alanyok sorrendjére, a második a nemére (1=férfi, 2=nő).

9 Egy fekete-fehér (rajta egy idős, koszos ember) és egy színes (rajta egy boldog család) képről kellett elmondaniuk mit látnak, mit éreznek és mi a két kép között a különbség.

10 SZHSK271, főiskolai végzettségű 59 éves férfi: „HIRDETÉS! Kérem a kerékpárom megtalálóját, hogy juttassa vissza az igazolványba talált címre. Szentés, 2016.01.16. Köszönettel:...”

11 SZHSK342, 47 éves, 8 osztály

A fenti kompetencia, főképp a kompetencia hiánya az, amely arra enged következtetni, hogy az itt élő emberek jelentős része képtelen lenne egy bármilyen hivatalos levél vagy egy olyan önéletrajz megírására, amelyet például munkakeresés céljából el lehetne küldeni egy-egy hirdetésre.

9. Összefoglalás

Elsőként Bernstein (1971) mutatott rá a szociolingvisztikában a munkásosztály (working class) és a középosztály (middle class) körében végzett kutatásával a korlátozott és kidolgozott nyelvi kód különbségére. Kutatásunk során feltételeztük, hogy a hátrányos helyzet egyik alapja/ oka az a „korlátozott” nyelvi kód, amelyet a szóban forgó emberek szüleiktől és környezetüktől átvettek, hiszen a hátrányos társadalmi helyzet következményeképpen a peremhelyzetben élő emberek nyelvi helyzete is hátrányos, az adott beszédhelyzetekben nem áll rendelkezésükre a nyelvhasználati eszközök azon foka, amely a sikeres, hatékony nyelvi kommunikációt garantálja. Ezt tapasztaltuk a szövegalkotási feladatokban mind a verbalitás, mind az írásbeliség szintjén. Ezt a nyelvi hátrányt otthonról hozták, de az iskola sokaknál nem járult hozzá a hátrány leküzdéséhez.

Feltételeztük, hogy az általunk végzett kutatás eredményei tükrözik majd a nyelvi és a nyelven kívüli társadalmi folyamatokat egyaránt, hiszen a nyelv számos társadalmi folyamat érzékeny mutatója (vö. Labov 1973: 809), amely segítségével a kommunikáció során az emberi, társadalmi viszonyok jutnak kifejezésre. Így rendszerét jelentős mértékben meghatározza a beszélők társadalmi helyzete (Hymes 1974), amely nagyon eltérő lehet.

Az adatközlőink társadalmi helyzete is nagy különbségeket mutatott, jelenlegi léthelyzetük azonban közös volt: a hajléktalan lét velejárójaként elmaradtak kapcsolataik (napjainkban a szociális és egészségügyi dolgozókkal, a polgármesteri hivattal, a rendőrrel, a munkaadójukkal és a kocsmárossal álltak kapcsolatban), s ez teljes zártságot, elszigeteltséget jelent a külvilágtól, a társadalomtól.

A hajléktalanság állapota a szegénység legsúlyosabb foka, egy olyan létállapot, amelyben az egyén a társadalmi kirekesztettség legalsó szintjén találja magát. Ezen a szinten hiányoznak az emberi élethez szükséges legalapvetőbb feltételek: a munka, a lakás, a mentális

és fizikai egészség, az interperszonális kapcsolatok, a minőségi oktatás, s főképp a társadalmi megbecsülés. Ezek hiánya egy szegregált léthelyzethez vezet, s amelyben az egyén magányossá, lelkileg betegé és szótlanná is válik.

Hivatkozások

- Bartha Csilla 2002. Nyelvi hátrány és iskola. *Iskolakultúra* 6–7: 84–93. http://epa.oszk.hu/00000/00011/00061/pdf/iskolakultura_EPA00011_2002_06_07_084-093.pdf
- Bernstein, Basil 1971. Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. *Valóság* 11: 47–57.
- Bernstein, Basil 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Pap Mária–Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. (Szociolingvisztikai írások)*. Gondolat Kiadó, Budapest. 393–431.
- Bíró Zoltán 1984. A környezet fogságában. (A nyelvi hátrányos helyzet vizsgálata). In: Bíró Zoltán: *Beszéd és környezet. (Tanulmányok az anyanyelvhasználat köréből)*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 8–86.
- Breitner Péter 1999. A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély* 1: 84–108.
- Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest.
- Ferge Zsuzsa–Farkas Zsombor 2014. A gyerekes családok életkörülményei. In: Ferge Zsuzsa–Darvas Ágnes (szerk.): *Civil jelentés a gyerekesélyekről, 2012–2013*. Gyerekesély Közhasznú Egyesület, Budapest. 71–95.
- http://gyere.net/downloads/Civil_jelentes_2012-2013.pdf
- Győri Péter–Gurály Zoltán–Szabó Andrea 2015. Gyorsjelentés a hajléktalan emberek 2015 február 3-i kérdőíves adatfelvételéről (Összefoglaló).
- <http://www.bmszki.hu/hu/februar-harmadika-munkacsoport/eves-adatfelvetelek>
- Győri Péter 2015. Egyre több a fiatal a hajléktalanok között (interjú, 2015. dec. 23.). <http://nepszava.hu/cikk/1080401-senkit-az-arok-szelen---egyre-tobb-a-fiatal-a-hajlektalanok-kozt> (2017.01.23.)
- Hymes, Dell 1974. *Foundations in Sociolinguistics*. Pennsylvania University, Philadelphia.
- KSH: Statisztikai Tükör 2015/46, 2015, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/letmin/letmin14.pdf>
- Kurucz Erika (szerk.): *Élethelyzetek a társadalom peremén*, NCSSZI, 2011, http://www.ncsszi.hu/tamop-5_4_1-08/_v_-piller---kutatas/romakutatas.
- Labov, William 1973. A társadalmi folyamatok tükrözése nyelvi szerkezetekben. In: Szépe György (szerk.): *A nyelvudomány ma*. Gondolat, Budapest. 509–527.
- http://mnytud.arts.unideb.hu/tananyag/tortszocl/labov_tarsfoly.pdf
- Ladányi János–Szelényi Iván 2004. *A kirekesztettség változó formái: Közép – és délkelet-európai romák történetei és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Lawton, Denis 1974. *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Gondolat, Budapest.
- Lukács György 2017. Mélyszegény közösségeket támogató szektor Magyarországon. http://www.badurfoundation.org/images/badur/reports/Third_sector_mapping_HU_WEB_FINAL.pdf
- Mártonfi György 2016. „Rögtön a születésnap után eltűnedezték a kölykök.” *Heti világgazdaság* 2016. január 9. (G. Tóth Ilda interjúja) http://hvg.hu/itthon/201602_valaszol_martonfi_gyorgy_oktataskutato_a_ko

- Mártonfi György 2014. Korai iskolaelhagyás – hullámzó trendek. *Educatio* 1: 36–49. https://folyoiratok.ofi.hu/sites/default/files/article_attachments/2014-1-tan4.pdf
- Oláh Örsi Tibor 2005. Az iskolai sikertelenség szociolingvisztikai megközelítése. *Új Pedagógiai Szemle* 55: 45–58.
- <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00094/2005-07-ta-Olah-Iskolai.html>
- Pap Mária 1978. *Egy elmélet – két elmélet – avagy nem elmélet? (Basil Bernstein elméleti írásainak vizsgálata.)*. Az MTA Nyelv és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 30: 183–209.
- Pap Mária 1982. A Bernstein-féle szociolingvisztikai elmélet kritikai elemzéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 14: 75–86.
- Pap Mária–Pléh Csaba 1972. Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. (Szociolingvisztikai vizsgálat hatéves fővárosi gyermekek körében). *Szociológia* 1/2: 211–234.
- Péntek János 1988. *Teremtő nyelv*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest
- Pléh Csaba–Pap Mária 1972. A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. *Valóság* 2: 52–58.
- Pléh Csaba–Pap Mária 1982. Hatéves gyerekek beszédében található társadalmi különbségek értelmezési lehetőségei. (Adalékok a Bernstein-féle kódelmélet bírálatához). *Irodalom és Nyelvtudomány*. (Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, tom 9/D. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 134–143.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez*. Budapest.
- Réger Zita 1987. Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat magyarországi cigány nyelvi közösségekben. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 3: 31–89.
- Réger Zita 1985. Beszámoló a „Halmazottan hátrányos helyzet és a nyelvi fejlettség” című folyamatban lévő kutatási projektum néhány eredményéről. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből* 1: 87–118.
- Réger Zita 1982. Lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermekek nyelvi problémái az iskoláskor kezdetén. *Irodalom és Nyelvtudomány*. (Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, tom 9/D. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 131–132.
- Somlai Péter 1996. A beilleszkedéstől a címkézésig – A szocializáció elméletei. In: Tausz Katalin–Várnai Györgyi (szerk.): *Rejtőzködő jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának*. Hilscher Rezső Szocpol Egyesület, Budapest. 315–336.
- Várnagy Elemér–Várnagy Péter 2003. *A hátrányos helyzet pedagógiája*. Corvinus Kiadó, Budapest.

Kocsyné Takács, Ildikó – Sztók, Szilvia

The language of the extreme poverty

People's speech differs socially and culturally according to the social setting, which appears in their language use. In sociolinguistics, Bernstein was the first to point out this diversity in his research, in which he examined the language use of working class and middle class people and defined the terms elaborated and restricted codes.

Homelessness appeared in Hungary after the change of regime. Homeless people came from every social group, thus in homeless centers women and men, educated and illiterate people, Hungarians and Gypsies, youngsters and elders, alcoholics and abstainers, mentally di-

sabled and mentally healthy people live together under the same roof. In the countryside, the homeless centers were built at the periphery of the cities, far from everyone and everything.

The research is relevant as the number of homeless people has been continuously increasing since the change of regime. There is only accurate information about those people, who registered in homeless centers and night shelters.

The research field is a homeless center of a small town, where guided in-depth-interviews were taken. The interviews examined the language use of homeless people. It is hypothesized that as a consequence of the disadvantageous social status, the language use of people living outside the social margin is limited as well. Accordingly, it is assumed that these people, in given speech situations, cannot use those speech codes which provide effective and successful communication.

The research draws attention to the social problem of people living in extreme poverty, through several points, from the perspective of their language use and their speech needs connected to their language use.

TÁRSNYELVEK KORLÁTOZOTT ÖNÁLLÓSÁGA

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ

Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

mcsikos@gmail.com

1. A világ nyelveinek státusa igen sokféle lehet, csak a töredékük számít önállónak, és tölt be politikai szerepet, a nyelvek zömének nincsenek meg ezek a lehetőségei. Különösen az írásbeliség nélküli kis nyelvek vannak nehéz helyzetben, igen távol állnak attól, hogy önállóak legyenek. A nyelvjárások általában szintén nem válnak önálló nyelvvé, azonban olykor nyelvjárásból létrejöhet regionális hivatalos nyelv, esetleg államnyelv is (Siklós – Terts 2010).

Az önálló nyelvre (Ausbausprache) jellemző, hogy autonóm módon használják a többi nyelvvel szemben. Ezt az teszi lehetővé, hogy van saját standard alakja, amely független más nyelvektől. Az ilyen nyelvet iskolában tanítják, írott alakban hivatalos, tudományos, publicisztikai stb. funkciót tölt be (Kloss 1976).¹

2. Van egy sajátos átmeneti kategória a nyelvek közt, mégpedig a társnyelv (Nebensprache). Azokat a nyelveket nevezzük társnyelvnek, amelyek egy másik nyelvből váltak ki (Siklós – Terts 2010: 227). Arról van szó, hogy egy olyan nyelvváltozat válik önállóvá, amely korábban egy önálló nyelvnek a része volt. Ezzel társnyelvre lesz annak a nyelvnek, amelyből önállósodott. Általában a nyelvjárást és a nyelvet szembe szokták állítani egymással, azzal, hogy a nyelvjárás területi változata a nyelvnek, úgyhogy nincsen sem teljes, sem korlátozott önállósága. Bizonyos esetekben azonban a nyelvjárás regionális nyelvvé, sőt társnyelvvé válik, így lehetősége nyílik az önállósodásra.

Vannak olyan társnyelvek, amelyek az önállósodásnak olyan fokára jutottak, hogy államnyelvi szerepet töltenek be. Ilyen többek között a norvég bokmål (a dánból vált ki), a szlovák (a csehből vált ki), a búrok nyelve: az afrikaans (a hollandból vált ki), a luxemburgi (a németből vált ki), a moldován (a románból vált ki), a macedón (a bolgárból vált ki), a montenegrói (a szerbből vált ki) stb. Napjainkra a Moldvai Köztársaságban a moldován átadta helyét a románnak (Molnár Csikós 2015).

A társnyelv megítélése gyakran negatív, a megfelelő önálló nyelv hordozói általában nem fogadják el a társnyelv elkülönülését, gátolják iskolában való tanítását, hivatalos, tudományos, publicisztikai alkalmazását. Bulgáriában például ez történik a macedón nyelvvel. A szomszédos Macedónia államnyelvét a bolgár nyelvjárásának tekintik, indokolatlannak tartják, hogy nyelvként önállósuljon. A társnyelv önállósodását viszont elősegíti, ha beszélői nemzetként is elkülönülnek. Például a montenegrói nyelv esetében a montenegrói nemzet évszázados hagyományai, állami keretek között való létezése kellő jogalapot adott arra, hogy a XXI. században a montenegróiak a nyelvi önállósodás útjára lépjenek (Molnár Csikós 2015: 74–76).

3. A társnyelvek korlátozott önállóságát elsősorban a regionális státusú társnyelvek jelenítik meg, mint például a fríz (az angol társnyelve), a ruszin (az ukrán társnyelve), a vlah (a román társnyelve), a vend (a szlovén társnyelve), a korzikai (az olasz és a szárd társnyelve),

1 Wikipédia: „Ausbau“-nyelv – „abstand“-nyelv – tető-nyelv (2017. január 25.)

a skót gael (az ír társnyelve), a galego (a portugál társnyelve) stb. Ezek a nyelvek nem értek el teljes önállóságot, sőt némelyiküknek a korlátozott önállósága is igen ingatag.

3.1. A fríz nyelvet elsősorban Hollandiának Frízföld nevű tartományában használják, ott kétnyelvű névtáblák, feliratok találhatók. A tartományban mintegy 354 000 fríz anyanyelvű személy él (a lakosság 55%-a). A tartomány holland anyanyelvű lakosai közül is mind többen beszélik a nyugati frízt. Más holland tartományokban becslések szerint mintegy 150 ezer fríz él. Németországban is akadnak kisebb csoportjaik a frízeknek. A német állam hivatalosan elismeri kisebbségi nyelvként a keleti és az északi frízt. Az egyébként nem teljesen egységes fríz nyelvnek a világon körülbelül 600 000 beszélője van.² (Fodor 2004: 119)

3.2. A ruszin önálló nyelvi normájú keleti szláv nyelv, ennek a nyelvcsaládnak a leg-távolabbi tagja. A ruszin nyelv beszélői zömmel Ukrajnában találhatók, Kárpátalján több, mint félmillió ruszin él (2000-ben 560 000-nek volt ruszin az anyanyelve), de nyelvüket nem ismerik el különállónaként³ (Fodor 2004, 138).

Egészen más megítélés alá esik Szerbiában, Vajdaság Autonóm Tartomány egyik hivatalos nyelvének számít a ruszin, iskolában, sőt még egyetemen is tanítják. A vajdasági ruszin nyelv (pannon-ruszinak, bácskai ruszinak, szerémségi ruszinak is nevezik) a Kárpátalján beszélt ruszin nyelvből szakadt ki. A Felvidék mostoha adottságú területeiről a XVIII. században a szlovákokkal együtt ruszinok is érkeztek Bácskába és a Szerémségbe, a jó minőségű termőföld vonzotta őket. A Szerémségben és a Bácskában élő ruszinok száma a nyolcvanas években még meghaladta a húszezret, napjainkban kevesebben vannak. Mind a szerémségi ruszinban, mind a bácskai ruszinban nagy a szerb és a horvát hatás. Ez az egyetlen olyan ruszin nyelvváltozat, amely hivatalos is. Az ukrán nyelvészek és politikusok mind a kárpátaljai, mind a vajdasági ruszint nyelvjárásnak tartják. Szlovákiában is működik ruszin nyelv és irodalom tanszék (mégpedig az Eperjesi Egyetemen). Az egyetem már több alkalommal szervezett nyári egyetemet a ruszin nyelv iránt érdeklődők részére.⁴

Slavko Gavrilović szerint az 1848-49-es szabadságharcban a bácskai ruszinok, kiváltképpen az újvidékiek, a magyarok oldalán voltak, a szerémségiek pedig inkább a horvátokkal és a szerbekkel működtek együtt (Gavrilović 1974: 92).

3.3. A kelet-szerbiai vlach nyelv beszélői a 2011. évi népszámlálás szerint 43 095-en vannak. Elismert kisebbségi nyelv státusa van ugyan a vlach nyelvnek, de minimális közéleti szerepet tölt be, iskolában nem tanítják. A szerbiai nyelvet két thrák-román dialektus alkotja. Az egyik nyelvváltozatot a Zaječar, Negotin és Kladovo síkságain élő cáránok beszélik, a másikat pedig a Homolje, Zvižd, Stig, Braničevo, Mlava, Resava és Morava vidékét benépesítő ungujánok. Van egy harmadik régió is, a Porečka Reka és a Crnorečje tájékán muntyánok laktak, nyelvjárásuk a másik kettőnek a sajátos keveréke, jóval több van benne az ungujánok sajátjaiból, mint a cáránokéból.⁵

Vlachok más balkáni országokban is élnek, de egyikben sincsenek biztosítva számukra a nemzeti jogok, így az anyanyelvi oktatás és a média sem. Egymástól elszigetelt, szórványos elhelyezkedésük és kis létszámuk miatt eddig nem küzdhettek eredményesen a jogaikért. Görögországban a második világháború előtt román állami támogatással saját iskoláik voltak, de ezeket azóta teljesen felszámolták. („A vlachok nem románok”)

2 Wikipédia: Fríz nyelv (2017. január 25.)

3 Wikipédia: Rusinski jezik (2017. január 25.)

4 Wikipédia: Ruszin nyelv, Vajdasági ruszin nyelv (2017. január 25.)

5 Wikipédia: Vlaški jezik (2017. január 25.)

Románia azt szorgalmazza, hogy a vlachok számára Szerbia biztosítson román nyelvű oktatást, a szerb állam viszont a vlach nyelv önállóságát serkenti külön ábécé kialakításával, értelmező szótár készítésével, stb. A román kisebbségtől független Vlach Nemzeti Tanács létrehozása is a vlach kisebbség elkülönülését szolgálja (Lorandusz 2012).

3.4. A vend (vagy muravidéki) nyelv a szlovén nyelv keleti változata, Szlovéniában, a Muravidéken szlovén nyelvjárásnak számít. A Muravidéken a lakosság jelentős része (körülbelül 110.000 ember) beszéli. A magyarországi szlovének is ezt a nyelvváltozatot használják. A vend nyelv mögött sajátságos kulturális és történelmi háttér is áll. Egyébként a Mura és a Rába között élő szlovénoknál még a XIX. században sem honosodott meg a közép-szlovén nyelvváltozaton alapuló köznyelv, míg Magyarországhoz tartoztak. 1907-ig az oktatásban is szerepet játszott a vend nyelv, a trianoni békeszerződést követően a szlovén nyelvet vezették be a magyar helyett a muravidéki iskolákban. 1941-ig a regionális sajtó és számos író továbbra is aktívan használta. A korábbi évtizedek magyar politikai propagandáinak nyomán a magyarországi szlovének egy része vendnek vallotta magát, de a nyelvüket szlovénnek minősítették.⁶

A vend nyelvjárásai között nincsenek hatalmas eltérések, feltűnőek azonban a kiejtési és szóképzéstermi különbségek, ennek ellenére változatainak beszélői jól értik egymást. A több évszázados magyar fennhatóság következtében a vend nyelvet erőteljes magyar hatás érte (ez jövevényszavakban, az ő és az ü hang használatában, a névadási szokásokban mutatkozik meg). Nemcsak magyaros hangzású személynéveket használnak, hanem a vezetéknev és a keresztnév sorrendjét is olykor magyar minta szerint határozzák meg. Egyébként a vend nyelv írott változatában kaj-horvát norma jut kifejezésre, úgyhogy a vend nyelv igen közel áll a horváthoz. Olyan tulajdonságai is vannak, amelyekre mind a négy horvát nyelvváltozatban (ča, kaj, što, gradišćei) találunk példákat. A kaj-horvát nyelv többi nyelvjárása és a vend között is lelhetünk azonosságokra, de a legtöbb egyezés a muraközi kaj nyelvjárással van. Annyiban különböznek egymástól, hogy a muraközi u-s ragozást használ és nincsen benne ü és ö hang. A vend nyelv, a prekijai nyelvjárás és a dolinskói vend nyelvjárás között egyértelműen dialektusfolytonosság mutatható ki.⁷

3.5. A skót gael nyelv, a manx és az ír gael egyaránt az óír leszármazottai. Beszélői főleg Nyugat-Skóciában vannak, Az összesen 63500 skót gael nyelvűből 58 552 Skóciában, 2000 Új-Skóciában, 1610 az Egyesült Államokban, 822 Ausztráliában, 669 Új-Zélandon él. 2005. április 21. óta hivatalos nyelvnek számít Skóciában, 2009 óta az EU is elismeri. Külön tévécsatorna működik ezen a nyelven, a Gaelic TV. Nem tévesztendő össze a scots nyelvvel (az angolnak skóciai változatával), amelyet 1,5 millió ember beszél⁸ (Fodor 2004: 112).

A skót nyelv háttérbe szorulását statisztikai adatokkal szemléltethetjük. 1755-ben Skócia lakosságának még 22,9%-a skót egynyelvű volt, 1.265.380 lakos közül 289.798. 1901-ben már csupán 28.106 lakos (0,6%) az egynyelvű, 202.700 (4,5%) pedig skót-angol kétnyelvű. Utoljára 1971-ben mutatta ki a népszámlálás a skót egynyelvűeket, 477-en voltak (0,009%), a kétnyelvűek pedig 88 415-en (1,7%). Ma mindegyik skót beszélő angolul is tud.⁹

3.6. A korzikai nyelv átmenet az olasz toszkán nyelvjárás és a szárd nyelv között. Két fő változata van. Északon a cismontano (hegyen inneni) használatos, ez a toszkánra hasonlít, délen az oltramontano (hegyen túli), ez pedig inkább a szárdra. Írott változata egységes. A

6 Wikipédia: Vend nyelv (2017. január 25.)

7 Wikipédia: Vend nyelv, Prekomurski jezik (2017. január 25.)

8 Wikipédia: Skót gael nyelv (2017. január 25.)

9 Wikipédia: Шкотски јазик (2017. január 25.)

60-as évektől Franciaországnak elismert regionális nyelve. Napóleon is korzikai anyanyelvű volt. A családjával, rokonaival és korzikai barátaival folyton korzikai nyelven beszélt¹⁰ (Fodor 2004, 104).

Az iskolában választható tárgy a korzikai (igen korlátozott a szerepe), de máig nincs hivatalos státusza. A közigazgatásban és a bíróságokon alig vagy egyáltalán nem használatos. Korlátozott a szerepe a médiában, az üzleti életben, a reklámokban, az álláshirdetésekből stb. A magán nyelvhasználatban is erősen kezd visszaszorulni. A szigetnek mintegy 300 ezer lakosa van, de csak kevesebb, mint fele használja valamilyen szinten a nyelvet. Azok száma pedig mintegy 15–25 ezer, akik első nyelvként használják. A korzikai nyelvnek nincs presztízse. A városi lakosság körében a francia az egyeduralkodó, a generációk közti nyelvtörőklődés úgyszólván megszűnt. A kétnyelvűek és az anyanyelvűek száma folyamatosan csökken. Egy generáción belül akár el is tűnhet a korzikai nyelv, ezért az UNESCO határozottan veszélyeztetett nyelvnek minősítette (Horváth 2014).

3.7. A galego nyelv a portugál társnyelve, tulajdonképpen archaikus változata. Négy-millió személy beszéli, zömmel Spanyolországban Galicia nevű tartományában. A galíciai anyanyelvűek a nyelvüket önállónak tartják, azzal érvelve, hogy nem csupán beszélt, hanem írott nyelv is, amelynek évszázadokra visszatekintő hagyományai és irodalma van. A portugáltól alapvetően különbözik hangtanilag, ennek megfelelően saját helyesírást alakított ki¹¹ (Fodor 2004: 104).

A portugál már régóta államnyelv, sokat korszerűsödött, és némiképpen el is távolodott a galegótól, amelynek beszélői spanyol fennhatóság alatt maradtak. Ezer évvel ezelőtt a galego és a portugál még ugyanaz a nyelv volt. A XII. században Dél-Galicia, a portucalei grófság függetlenítette magát Kasztília–Leóntól, és királysággá alakult. Az új államot előbb Portucalenak, később Portugálnak nevezték, lakói portugálok lettek. Északon azonban megmaradt a Galicia és a galego név. Amikor a latint nemzeti nyelvek váltották fel, Portugáliában a galego utóda lett a hivatalos nyelv, Galiciában viszont a kasztíliai (a spanyol) kapta ezt a szerepet, a galego hátérbe szorult (Santamarina – González 1993).

A statisztikai adatok szerint Galicia nem egészen hárommillió lakosságának 94%-a érti, 87%-a beszéli a galegót, 50%-uk olvas, 35%-uk ír ezen a nyelven. A galego nyelv használatának a gyakorisága alapján következő a beszélők megoszlása: 50% mindig, 36% néha él vele, 8% pedig soha. Az ún. luzitánok szerint a galegók igazi nyelve a portugál, ezt kell tanítani az iskolában. Portugáliának nincsenek területi igényei Galiciával szemben, és a galego nyelvet sem fogadja el. A galego képviselők egyébként felszólalhatnak regionális nyelvükön az Európai Parlamentben (Santamarina – González 1993).

A demokrácia útjára lépő Spanyolországban a nemzetiségi kérdést négyfokozatú törvényrendszerrel igyekeznek rendezni. Először is az alkotmány elismeri a kisebbségeket, nyelvük hivatalosságát az általuk lakott tartományokban, valamint önkormányzathoz való jogukat. A kisebbségek által lakott tartományok önkormányzati törvénye a kisebbség nyelvének, műveltségének védelmére, fejlesztésére is kitér. A tartományok nyelvtörvénye részletesen foglalkozik a helyi nyelv és műveltség kérdéseivel. A negyedik fokozatba a nyelvtörvényt kiegészítő, a részletező törvények, rendeletek tartoznak, mint például a helyi nyelv használatának biztosítása a helyi közigazgatásban, az ehhez szükséges tisztviselők képzésének megszervezése stb. (Asztalos 1998/a).

10 Wikipédia: Korzikai nyelv (2017. január 25.)

11 Wikipédia: Galíciai nyelv (2017. január 25.)

A galegónak a helyi testületekben, intézményekben hivatalos nyelvként való használatáról szóló törvény céljaként nemcsak azt tűzi ki, „hogya a galego rendezése fokozatos folyamatának a helyi közigazgatásban ösztönzően irányadó ismértét rögzítse”, hanem hogy „olyan társadalmi és politikai légkörről gondoskodjék, amely megsokszorozza a nyelvünk rendes használata visszanyerését megvalósító erőfeszítéseket” (Asztalos 1998/b: 219). Ebből is látszik, hogy a galegók azt szeretnék, hogy nyelvük újra régi fényében ragyogjon.

4. Záró gondolatok. A társnyelvek önállósodása politikai jelenség. A társnyelveknek csupán egy része ér el teljes önállóságot, ehhez számos tényezőnek kell meglennie. Egy nyelvváltozat is nyelvvé válhat, ha megvan hozzá a politikai akarat, attól függetlenül, hogy nyelvtani sajátosságai alapján kellőképpen elkülönül-e alapnyelvétől, illetve, hogy mennyire van standardizálva. A társnyelv általában azért válik ki a nyelvből, mert beszélői vagy támogatói önállósítani akarják. Gyakran csupán korlátozott önállóságot ér el valamely nyelvváltozat, regionális nyelvi státust szerez, vagy kisebbségi nyelvnek ismerik el. Az is előfordul, hogy ugyanaz a nyelvváltozat különböző mértékű önállóságot szerez eltérő területeken, attól függően, hogy az adott régiónak milyenek a szociolingvisztikai és a nyelvpolitikai körülményei. Különös figyelmet érdemelnek azok a nyelvváltozatok, társnyelvek, amelyek korábban már önállók voltak, és ezt az önállóságot próbálják visszaszerezni.

Hivatkozások

- „A vlachok nem románok.” <http://www.vajma.info/> (2017. január 25.)
- Asztalos Lajos 1998/a. A spanyolországi önkormányzati és nyelvtörvények I. Galícia. *Magyar Kisebbség*. 4/11: 157–174.
- Asztalos Lajos 1998/b. Törvény a galegónak a helyi testületekben, intézményekben hivatalos nyelvként való használatáról. *Magyar Kisebbség*. 4/11: 218–221.
- Fodor István 2004. *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Gavrilović, Slavko 1974. Ruszinok a Vajdaságban a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig, *Létiünk*. 4/2–3: 87–93.
- Horváth Krisztián 2014. Kihal a korzikai nyelv? *Nyelv és Tudomány* <http://www.nyest.hu/hirek/kihal-a-korzikai-nyelv> (2017. január 25.)
- Kloss, Heinz 1976. Abstandsprachen und Ausbausprachen. In: Joachim Göschel – Norbert Nail – Gaston Van Der Elst (szerk.): *Zur Theorie des Dialekts*. Aufsätze aus 100 Jahren Forschung. Wiesbaden (ZDL, Beihefte, Neue Folge, 16). 301–322.
- Lorandusz 2012. A románok csángói: a szerbiai vlahok <http://lorandusz.blogspot.rs/2012/03/romanok-csangoi-szerbiai-vlahok.html>
- Molnár Csikós László 2015. Társnyelvek önállósodása Európában. *Tudás és régió*. Vajdasági Magyar Tudóstalálkozó. Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács, Újvidék. 71–80.
- Santamarina, Antón – González, Manuel 1993. *Historia da lingua galega*. Xunta de Galicia, Consellería de Educación e Ordenación Universitaria, Dirección Xeral de Política Lingüística. Santiago de Compostela.
- Siklós Péter – Terts István (szerk.): 2010. *Egy magyar idegenvezető Bábel tornyában*. Lénárd Sándor írásai a nyelvekről. Typotex Kiadó, Budapest.

Molnár Csikós, László

Limited autonomy of co-languages

Only a fraction of the languages spoken in the world is independent. The stand-alone language is used autonomously in relation to other languages. From the independent language isolated another language, this is the language companion. A co-language itself is independent and has acquired state language status. For example Macedonian is separated from the Bulgarian. In Bulgaria this is not seen with good eyes. Several co-languages do not reach full autonomy, just get official or minority status in a certain region.

The study deals with the somewhat limited autonomy of the following languages: Frisian in the Netherlands and Germany (English as co-language), Ruthenian in Ukraine, Serbia and Slovakia (Ukrainian as co-language), Valachian in Serbia (Romanian as co-language), Wendish in Slovenia and Hungary (Slovenian as co-language), the Corsican language used on the island of Corsica (Italian and Sardinian as co-languages), Scottish Gael in the United Kingdom (Irish as co-language), Galician in Spain (Portuguese as co-language). The Frisian language is not uniform, but variations are recognized. The Ruthenian is a dialect in Ukraine; in Serbia and Slovakia it is a minority language. Valachian is a minority language, but it has no role in public life. Wendish is rather a dialect today, it can only be considered as language if viewed historically. The use of Scottish Gaelic greatly diminished, but it is the official language of Scotland for some years, which gives enough room for individual speakers. The Corsican language has a limited role in public life, it is declining in use. The Galego was an independent language some time ago, the native speakers would like to reestablish its status.

MAGYARORSZÁGON ELISMERT KÉTNYELVŰ NEMZETI KISEBBSÉGI GYERMEKEK A PEDAGÓGIAI SZAKSZOLGÁLAT RENDSZERÉBEN

DEMETER GÁBORNÉ – GÚTI ERIKA – HOSS ALEXANDRA

Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Tanszék, Pécs

gaborne.demeter@gmail.com, guti.erika@pte.hu, halexa02@gmail.com

1. Bevezetés

Az emberi jogok első nemzedékéhez az ún. szabadságjogokat soroljuk, amelyek a francia forradalom eredményeként születtek, és amelyek célja egyrészt az ember és polgár szabadságjogainak védelme; másrészt az állam jogainak korlátozása - ezért is hívják ezeket negatív jognak (Szépe 1996a, 1996b).

Az emberi jogok, azaz az állampolgári jogok második nemzedéke az ún. gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzedéke, amelyek az állampolgárok jóléte érdekében az államot aktív cselekvésre kötelezik, éppen ezért pozitív emberi jognak nevezik (Szépe 1996a, 1996b).

Az emberi jogok harmadik nemzedékéhez, amelyek a második világháború után jöttek létre, az ún. globális vagy makropolitikai jogok sorolhatóak, ugyanis ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy az emberiség méltányos fejlődéséhez, a túléléshez világméretű normákra van szükség. Ennek a generációnak a gazdagítása folyamatos (Szépe 1996a, 1996b).

A nyelvi jog a harmadik emberjogi kategóriába tartozik, jelentősége többrétű, mivel a nyelv nem csupán a kommunikációi eszköze, ha a megismerése és az ismeretszerzése, illetve az egyéni és kollektív identitása is (Szépe 1996a: 501–502). Az ezzel kapcsolatos első tanácskozás a braziliai Recifében zajlott 1987-ben, amelynek konklúziója az volt, hogy szükség van egy olyan ENSZ szintű dokumentumra, amely egységes keretbe foglalja a nyelvi jogokat az emberi jogok keretén belül. 1991-ben a FIPLV (Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes) Pécsen rendezett egy szimpóziumot, amely megfogalmazta a deklaráció alapszövegét (Szépe 1996a: 502; Phillipson–Skutnabb Kangas 1995), ebbe az alábbi pontok kerültek:

Jog az anyanyelv megszerzésére;

Jog az államnyelv megszerzésére;

Jog az írástudatlanság és a nyelvi hátrányok leküzdésére;

Jog egy vagy több (egyénileg választott) idegen nyelv tanulására;

Jog bármelyik nyelvhez való hozzáférésre;

Jog a szólásszabadság bármely nyelven történő gyakorlására;

Jog a bármely nyelvvvel való identifikációra;

Jog azon a nyelven történő oktatásra, amellyel az illető személy vagy családja azonosul;

Jog azon ország hivatalos nyelvének (nyelveinek) tanulására, ahol az illető személy állandó lakhelye van;

Legalább egy további olyan nyelv tanulásának a joga - az illető személy társadalmi kulturális és intellektuális látóhatára szélesítésére, illetve a nemzetek közötti valódi megértés elősegítésére.

1.1 Jog a nyelvi hátrányok leküzdésére

Ha az előbbi halmazból kinagyítjuk a nyelvi hátrányok leküzdéséhez való jogot, akkor a következőket mondhatjuk el: A nyelvi hátrány többféle módon definiálható, azonban minden meghatározásban közös az, hogy a nyelvi hátrány egy olyan nyelvi/kommunikációs konstellációnak tekinthető, amelyben egy személy, illetve egy csoport hátrányos helyzetbe kerül a boldogulásában. A nyelvi hátrány leküzdése önmagában is fontos, azonban az egyénnek a helyzetéből fakadó elsősorban társadalmi hátránnyal is meg kell küzdenie, a rosszabb kilátással, illetve a társadalom felől érkező diszkriminatív szemlélettel (Gúti–Szépe 2006).

1.2. A kétnyelvűség, mint nyelvi hátrány

A kisebbségi kétnyelvűek nyelvi hátránya az állam hivatalos nyelvét/a többségi nyelvet beszélőkhöz képest, illetve az azt magas szinten beszélő társaikkal szemben áll fenn. Ez pedig már az esélyegyenlőséget érintő probléma is.

Az úgynevezett hiányhipotézisek ugyanis abból az alapfeltevésből indulnak ki, hogy valami nincs rendben:

(a) a kisebbségi gyermekkel, mert a gyermek nem ismeri elég jól a többségi nyelvet. Ezt nevezik második nyelvvel kapcsolatos hátránynak.

(b) a kisebbségi szülővel/gondviselővel, mert a szülő alsóbb társadalmi rétegbe tartozik (társadalmi hátrány);

(c) a gyermek olyan kisebbségi csoportba tartozik, amelynek a kulturális háttére eltér a többségi csoportba tartozókéétól (kulturális hátrány);

(d) ezek együttese - az anyanyelvvel kapcsolatos hátrány, mivel a gyermek nem kellőképpen jártas a saját nyelvében és kultúrájában, ezért nincs meg a megfelelő bázis, amire a második nyelv ráépülhetne. Emiatt a gyermek önbizalomhiányban szenved, a kortársak és a tanárok felől érkező diszkriminatív megjegyzések pedig, tovább rontják önértékelését, rombolják személyiségét (Skutnabb-Kangas 1997: 48).

A személyiségefejlődés szempontjából a gyermek a nyelv révén fejleszti kognitív képességeit (memorizálási, absztrahálási, érvelési stb.). Amennyiben a nyelv nem kellőképpen birtokolt, az a gyermek kognitív fejlődésére is kihat, ami számos hátrányos következménnyel járhat: hatással van a gyermek tanulási eredményeire, iskolai sikerességére, befolyásolja életminőségének esélyeit.

A család, mint elsődleges szocializációs közeg a folyamatos interakciók által állandó kölcsönhatások sorozatában a gyermeki fejlődés folyamatos alakítója. Bármely aspektusáról legyen azonban szó, célszerűnek tűnik mind horizontális, mind vertikális vetületeit tekintve a humánökológiai perspektíva (Bronfenbrenner – Ceci 1994; Danis és mtsai. 2011) szem előtt tartása: a család nem egy önmagában létező konstelláció, hanem egy tágabb környezet része, ezáltal nem függetleníthető az egyre magasabb szinteken (társadalmi intézményhálózat, társadalmi és kulturális sajátosságok) megnyilvánuló és érvényesülő kölcsönhatásoktól, amelyek egyúttal meghatározzák társadalmi sikerességét: az esélyegyenlőség megteremtői és fenntartói, valamint az elszigetelődés és hátrányos helyzet előidézői lehetnek. Mindez impliciten magában hordozza a holisztikus szemlélet, valamint a gyógypedagógiai elméletben és gyakorlatban (így például a szakszolgálati diagnosztikus protokollba) egyaránt követett, az emberre mint bio-pszicho-szociális lényre (Gordosné 2004) tekintő gondolkodásmódnak az elfogadását. Ebből fakadóan a gyermeki kognitív képességstruktúra fejlődése, így annak egyik központi aspektusának, a nyelvnek az elsajátítása kapcsán: kihangsúlyozhatóvá válnak az egyes dimenziók szerepei, mintegy lehetőséget teremtve egy szélesebb perspektívájú

értelmezésnek azokban az esetekben is, amikor a gyermek fejlődése valamely szempontból nehezítetté, esetleg akadályoztatottá válik, így például a kétnyelvűségből fakadó hátrányok miatt a közoktatás intézményrendszerében.

2. Kétnyelvűek a pedagógiai szakszolgálat rendszerében

2.1. A nyelvi szocializáció szerepe a tanulási képességek fejlődésében

A családi szocializáció és a világ megismerését elősegítő pszichés funkciók fejlődése a társadalmi sikeresség megalapozásának két döntő és kölcsönösen egymásra ható folyamata. Jelentőségük abban az esetben hatványozott, ha egy gyermek kora kisgyermekkortól kezdve kétnyelvű környezetben él, illetve a tanuláshoz szükséges képességek fejlettségében életkorához viszonyítva elmaradás mutatkozik. A pedagógiai szakszolgálat rendszere a szakértői bizottság feladatkörén belül foglalkozik a gyermekek tanulási képességeinek vizsgálatával, melyben kiemelt szerepet kap a nyelvi fejlődés minőségi és mennyiségi mutatóinak meghatározása, elemzése. A vizsgálat feladatainak többségéhez a gyermeknek a nyelvet, mint eszközt kell felhasználnia: tehát a nyelvi fejlettséget közvetlenül vizsgáló eljárásokon túl a magasabb szintű kognitív megoldásokhoz is csak a nyelvi megértés útján fér hozzá.

A szakszolgálat felé – képességbeli elmaradás miatt – jelzett esetek között megtalálhatók a egyes házasságból született gyermekek is, akik kétnyelvű környezetben élnek. A kétféle nyelvi minta jelenléte szókincsük, beszédészlelésük, fonológiai tudatosságuk, hallási és verbális hangdifferenciálási készségük szempontjából is nehezített fejlődési közeget teremt. A gyermekek vizsgálatának tapasztalatai, a konkrét esetelemzések alapján fókuszba kerül az eltérő nyelvi szocializáció és a tanulási képességek egymásra hatásának folyamata, mely felveti a köznevelési jelző- és ellátórendszer felelősségét, kiemelten a differenciált vizsgálati eljárások és a komplex elemzésre épülő pedagógiai fejlesztés szempontjából.

2.2. Jogszábeli megközelítés, az eljárás menete, a szakszolgálati protokoll

A kétnyelvű tanulók iskolai problémái nem vezethetők vissza egyértelműen a tanulást alapozó pszichés funkciók fejletlenségére vagy az ismeretek hiányára, ezért esetükben az anamnézis felvétele fokozott körültekintést igényel, mivel az iskoláskor előtti fejlődés ismerete, pontos információi alapjaiban határozzák meg a vizsgálati körülmények biztosítását, esetleg kiegészítő szolgáltatások megszervezését. A szakértői vizsgálat előtt a szülőnek/gondviselőnek joga van jelezni, hogy a család rendszeres nyelvhasználata magyar vagy más nyelvű, illetve kétnyelvű.

Ez kétféleképpen történhet: (a) előzetes információként az anamnézis részeként kerül rögzítésre; (b) szülői nyilatkozat alapján történik:

(a) A szakszolgálati vizsgálat megkezdése előtt a szülőnek/gondviselőnek lehetősége van a vizsgálati kérelem nyomtatványon jelezni, hogy a család rendszeres nyelvhasználata magyar vagy más nyelvű, illetve kétnyelvű. Szintén lényeges információ az iskola részéről, hogy a pedagógiai programjuk alapján egynyelvű vagy kéttannyelvű oktatásban vesz részt az adott tanuló. A vizsgáló szakembernek így módja van előzetes döntést hozni a vizsgálati protokoll megszervezésének sajátos módjáról, amely a nyelvi szocializáció szempontjából a lehető legmegfelelőbb körülmények biztosítását jelenti.

(b) Nem magyar anyanyelvű tanuló esetén nyilatkozat formájában rögzítésre kerül, ha a szülő/gondviselő kéri, hogy a vizsgálat során az anyanyelvi sajátosságokat vegyék figyelembe, illetve ha a vizsgálat lefolytatásához tolmácsot igényel.

2.3. A nyelvi jog megjelenése a szakszolgálati protokoll rendszerében

Annak ellenére, hogy az eljárásrend minden esetben biztosítja a szülő számára a család rendszeres nyelvhasználatára vonatkozó információk jelzését, a magyar nyelvű vagy idegen nyelven tolmácsolt vizsgálóeljárások felvétele során problémát jelent, hogy

- a tesztanyag kifejezetten a magyar nyelvre adaptált, a nem magyar anyanyelvű gyermek számára a tükörfordítás nem pontosan azonos feladathelyzetet teremt;
- a feladat, az instrukció pontos megértését és a feladathelyzetben produkált teljesítményt is befolyásolhatja a részleges vagy nem pontos nyelvi megfeleltetés;
- a verbális és a kognitív képességek kölcsönhatása, sokrétű összefüggése a vizsgálati helyzetben hatványozott rizikófaktort jelent a teszteredmények reális kiértékelése szempontjából;
- a vizsgálóeljárások egy részének instrukciója kötött, alternatív vagy magyarázó lehetőségek nincsenek, a tesztek felvétele szigorúan szabályozott a kiértékelés egysége és érvényessége érdekében;
- a többségi nyelvet beszélő gyermekekre és kultúrára kialakított tesztek nem képesek kezelni a vizsgálandó gyermekek komplex nyelvi helyzetét, kevésbé alkalmasak a differenciálásra.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy bár a kétnyelvű nyelvi hátrányos helyzetű gyermekek vizsgálatának jogszabályi hátterét a jogalkotó megteremtette, a végrehajtott szakmai feltételrendszere az alkalmazott vizsgálóeljárások szintjén még nincs kidolgozva.

3. A kétnyelvű nyelvelsajátítás és a munkamemória

3.1. A kétnyelvű nyelvelsajátítás

A nyelv emberi nyelvhasználatra jellemző ingerfüggetlen, rugalmas, produktív és kreatív jellege a nyelvelsajátítás folyamatában szinte észrevétlenül válik mindennapi gyakorlattá a gyermek fejlődése során. Ebben egyaránt jelentős szereppel bír mind a környezet, mind a gyermek, legyen szó akár egy-, akár két- vagy többnyelvű környezetről a kognitív képességstruktúra elsajátítása, birtokba vétele kapcsán. A kétnyelvű nyelvelsajátítás vizsgálata nemcsak a nyelvi képesség, hanem a kognitív képességstruktúra fejlődése szempontjából is érdekes, hiszen tágabb perspektívában értelmezve a kognitív fejlődéslelektanban központi kérdésfeltevéseire is reflektál (például a kognitív képességek strukturáltsága, az elsajátítási mechanizmusok területáltalános és/vagy területspecifikus mechanizmusok).

A nyelv komplexitása és más kognitív funkciókkal való fejlődéses összefüggése, a komplex humán kognitív rendszer komponenseinek összefüggése akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha valamely területen a tipikustól eltérő feltételek állnak fenn, vagy nehezített körülmények között történik az elsajátítás, és ezáltal mentális és/vagy szociokulturális értelemben nyelvi hátrányos helyzetbe kerül a gyermek, ami egyúttal iskolai előmenetelét és a jövőbeli társadalmi lehetőségeit is befolyásolhatja.

Az egy- és kétnyelvű nyelvelsajátítás nemcsak az elsajátítandó nyelvek száma tekintetében különbözik: több aspektusból is eltérő nyelvi input jellemzi, vagyis mennyiségi és minőségi különbségek is megfigyelhetők. A nyelvelsajátítás minőségi eltérését egyértelműen

meghatározza egyrészt a nyelvi tapasztalat mennyisége, másrészt a nyelvi ingerek minőségi eltérése. A mennyiségi differencia abból fakad, hogy bár globálisan az elsajátítási idő megegyezik az egyes nyelvi környezetekben – bilingvis gyermekek ugyanannyi idő alatt elsajátítják a két nyelvet, mint egynyelvű kortársaik –, ebből az is következik azonban, hogy az egyes nyelvekre körülbelül feleannyi idő áll rendelkezésre, vagyis a környezet által biztosított megnyilatkozások, az elérhető nyelvi minta a felére csökken. A minőségi eltérés tetten érhető továbbá a nyelvek keveredésében, valamint a „zajosabb” inputban (Kovács 2014).

A bilingvis nyelvelsajátítással kapcsolatban alapvetően két jelentős elméleti megközelítéssel lehet találkozni: a kezdetben két nyelvet magában foglaló homogén nyelvi rendszer kiépítését és későbbi, három év körüli szétválását, valamint a mellérendelt kétnyelvűségként is megfogalmazható, a kezdetektől elkülönülő nyelvi reprezentációs rendszerek létét feltételező állásponttal. A két szemlélet alapvetően eltérő kognitív feltételek és mechanizmusok, reprezentációk mentén közelít a témához, ugyanakkor a nyelvelsajátítás stádiumai tekintetében egyetértés mutatkozik: az egynyelvű nyelvi fejlődésben is megjelenő szakaszok azonosíthatók, azonban ez közel sem jelenti azt, hogy a két fejlődésmenet azonos lenne.

A nyelvelsajátítást azonban célszerű tágabb perspektívában, a fejlődő kognitív rendszer viszonylatában is megvizsgálni: miként valósul meg, milyen folyamatok és feltételek teszik lehetővé több nyelv szimultán elsajátítását; mennyiben jellemző az egyes kognitív komponensek elkülönült és egymást facilitáló fejlődése; valamint milyen hatással bír a fejlődő megismerőrendszerre. Ez lehetőséget teremt a már rendelkezésre álló kétnyelvű nyelvelsajátítási modellek továbbgondolására, a kognitív funkciók szerepének árnyaltabb megismerésére, illetve a kétnyelvűségből fakadó lehetséges nyelvi hátrány komplexebb megértésére és magyarázatára. A megfogalmazható konzekvenciák mentén pedig lehetőség teremthető a gyakorlati pedagógiai munka támogatására.

3.2. Emlékezeti és nyelvi rendszerek, folyamatok kapcsolata

A nyelvi rendszerre és az egyes nyelvi folyamatokra, így magára a nyelvelsajátításra is jelentős hatással vannak a kognitív képességstruktúra különböző rendszerei, ami egyúttal azt is implicálja, hogy a nyelv területén megnyilvánuló egyéni különbségek, a nehezítettség, akadályoztatás vagy éppen hátrány nem pusztán nyelvi természetű. A nyelvi működések szempontjából kiemelt szerepűnek tűnnek az emlékezeti rendszerek (Turi – Németh – Hoffmann 2014; Németh 2008; Hoffmann – Németh 2006): a procedurális (az implicit jellegű, automatizálódott, gyors folyamatok, mint például a mentális nyelvtan és a korai, interpretatív jellegű mondatfeldolgozás) és deklaratív (explicit jellegű, lassabb folyamatok, mint például a posztinterpretatív mondatmegértés és szövegértés, olvasás) emlékezeti rendszer, valamint a munkamemória. Az emlékezeti rendszerek ilyen jellegű felosztása egyúttal a fejlődési aspektus megragadására is alkalmas: a fejlődés korai időszakában a munkamemória kiemelt jelentőséggel bír, valamint lehetővé teszi a nyelv készségszintű elsajátítását.

3.3. A munkamemória és szerepe a nyelvelsajátításban, a nyelvi folyamatokban

A Baddeley és Hitch (1974) által bevezetett munkamemória-fogalom, bár az évtizedek alatt több szempontból is módosult, napjainkban is meghatározó az emlékezetkutatások terén. Baddeley és munkatársai (2010) a munkamemóriát egy rövid távú, korlátozott kapacitású, több komponensű emlékezeti rendszerként határozzák meg, ami az információ átmeneti tárolásáért és ezzel párhuzamosan manipulálásáért felelős, ezáltal pedig központi szerepet játszik számos kognitív funkció és folyamat fejlődése, illetve működése szempontjából.

A munkamemória (Baddeley 2005; Baddeley és mtsai. 2010) négy fő, egymástól független, autonóm, de egymással szoros együttműködésben álló komponenst feltételez: a központi végrehajtó, a téri-vizuális vázlattömb, a fonológiai hurok és az epizodikus puffer. A komponensek függetlenségét jól illusztrálja többek között például Jarrold és munkatársai (1999) vizsgálata, amelyben a neuropszichológiai disszociációs kutatásokban sokszor megjelenő Williams- és Down-szindrómával élő gyermekek munkamemóriáját vizsgálták a tekintetben, hogy egyes szindrómákban a nyelvi és a téri képességekben megnyilvánuló jellegzetes képességstruktúrával igazolják a Baddeley és Hitch (1974) által leírt alrendszerek önállóságát.

A nyelvi folyamatok szempontjából kiemelt jelentőséggel bíró fonológiai hurok egy rövidtávú emlékezeti tár, ami a verbális információk fenntartásáért és manipulálásáért felelős (Baddeley 2005; Baddeley és mtsai. 2010). A fonológiai hurok terjedelme többnyire tipikusan 7 ± 2 egység. Két fő komponense az eltérő funkciót megvalósító fonológiai tár és az artikulációs kontrollfolyamat. Míg előbbi egy korlátozott kapacitású, a beszédalapú információkat néhány másodpercig emléknymok formájában rögzítő alrendszer, addig utóbbi egy (szub)vokális artikulációs, néma ismételtetéssel a tárban lévő emléknymok elhalványulását megelőző, azokat folyamatosan frissítő ismétlő folyamat, ami a vizuális információt is képes fonológiai kóddá alakítani. A fonológiai hurok létét és relevanciáját igazolja a fonológiai hasonlósági hatás, a szóhosszúsági hatás, az irreleváns hanghatás (a nem figyelt beszéd hatása), valamint az artikulációs elnyomás. Ezek a jelenségek a munkamemória kapacitására is hatással vannak, és befolyásolják az emlékezeti teljesítményt.

A fonológiai hasonlósági hatás a fonológiai tárban lévő rövidtávú emléknymoból történő információ-felidézéskor lép fel. Abban az esetben, ha hangzásában vagy artikulációs jellemzői tekintetében hasonló információkat kell felidézni, a felidézés folyamata nehezebbé válik, a munkamemória teljesítménye romlik. A hasonlósági hatás mind a fonémák, mind a lexémák szintjén érvényesül. Az artikulációs elnyomás jelensége (Baddeley 2005; Baddeley 2010) akkor tapasztalható, ha néma ismétléses vagy vizuálisan bemutatott információ rövid idejű tárolása és manipulálása során a feladathoz közvetlenül nem kapcsolódó artikulációs (hangos vagy hangtalan) tevékenységet (értelmes vagy értelmetlen szó, szótag ismétlése) kell párhuzamosan megvalósítani. Ennek következtében a szubvokális ismétlés gátolt, az emlékezeti teljesítmény romlik. A szóhosszúsági hatás (Baddeley 2005; Baddeley 2010) a szavak növekvő hosszúságával párhuzamos módon csökkenő rövidtávú elraktározási teljesítményben nyilvánul meg, ami egyben a fonológiai hurok korlátozott kapacitását is mutatja. A nem figyelt beszéd vagy irrelevánshang-hatás (Baddeley 2005; Baddeley 2010) során olyan zavaró input jelenik meg az emlékezeti folyamatban, amely egyértelműen nyelvi, verbális alapú auditív inger: míg az instrumentális zene nem rontja, addig az irreleváns beszéd (akár értelmes, akár értelmetlen, akár ismert, akár idegen nyelv) hatással van a fonológiai hurok teljesítményére. A hatás egyúttal azt is igazolja, hogy a fonológiai tár nem lexikai alapon, hanem fonológiai alapon működik. A munkamemória verbális alrendszerének működését a fent említettek mellett számos más tényező is befolyásolja, mint például a pszichés bázis affektív tényezői vagy a morfológiai komplexitás, ahogy azt Németh és munkatársai (2006) vizsgálati eredményei mutatják.

Baddeley (2005) a munkamemória téri-vizuális vázlattömbjét mint vizuális percepcióból vagy képzeleti képek konstruálásából származó téri és vizuális információk fenntartásáért és manipulálásáért felelős alrendszert határozza meg, ami központi szereppel bír a téri és vizuális mentális műveletek végrehajtásakor, mint például a téri tájékozódás. Az epizodikus puffer multidimenzionális információtárolásra alkalmas tár, amelyben az információk

tömbökbe rendeződnek. Ez lehetővé teszi, hogy az alapvetően modalitás-specifikus többi alrendszer, valamint a hosszútávú memóriából és az észlelésből származó különböző információk interakcióba lépjenek egymással és integrálódjanak.

A negyedik komponens, a központi végrehajtó egy modalitásfüggetlen komponens, ami a beérkező információk manipulálásában, az alrendszerek közti funkciómegosztásban is fontos szerepet játszik. Baddeley és munkatársai (2010) emellett mint a végrehajtó funkciók egyik alkotórészét, egyfajta figyelmi rendszert is meghatározzák: működési elve, funkciója és idegrendszeri reprezentációja tekintetében is illeszkedik ebbe a megközelítésbe. A központi végrehajtó funkciói közé tartozik többek között az alrendszerek közötti információmegosztás, a tárolt információkon végzett manipuláció, a feldolgozási folyamatok kontrollálása, a figyelmi fókusz fenntartása, a figyelem megosztása, valamint a hosszú távú memóriában tárolódó reprezentációk aktiválása. A különböző kontrollfunkciók megvalósításában aktív szereppel bír: ez hangsúlyosan jelenik meg a kétnyelvű személyek mindennapjai során a két nyelv használatát jellemző kódváltások, gátló és szelekciós folyamatok megvalósításakor. A végrehajtó kontrollfunkciók meghatározott fejlődési, érési mintázatot mutatnak, azonban a környezeti inputok, a tapasztalatok, így a kétnyelvűség is befolyásolhatják ezt (Kovács 2014).

Összességében megfogalmazható, hogy a munkamemória kitüntetett szerepű a nyelvelsajátításban a nyelvi folyamatok készség szintjévé válásáig, valamint azt követően is a már megszerzett nyelvi tudás mindennapos alkalmazásában, az idegen nyelvek tanulásában (Németh 2006; Hoffmann–Németh 2006; Turi–Németh–Hoffmann 2014). A nyelvelsajátítás szempontjából kitüntetett szerepű a verbális munkamemória, a fonológiai hurok: a szókincs elsajátításában, a mentális szótár gyarapodásában központi szerepet tölt be. Baddeley és munkatársai (1998) mintegy a nyelvelsajátításban és a nyelvtanulásban központi jelentőségű eszközként, a nyelvelsajátítás „motorjaként” (Németh 2006) határozzák meg. A munkamemória kulcstényező, alapvető jelentőségű a nyelv eszközszintű használatában: a szöveg- és mondatmegértésben, a lexikális kétértelműség feldolgozásában, az olvasás elsajátításában és készség szintű működtetésében, ezáltal a társadalmi sikerességet is befolyásoló tényező.

4. Esettanulmány bemutatása és elemzése a nyelvi szocializáció fókuszával

15 éves, 9. osztályos fiú, aki jelenleg magyar iskolában, de kéttannyelvű osztályban tanul. Iskolai kudarcai a magyar nyelvű közismereti tantárgyak tanulásában mutatkoznak.

4.1. Az eset kiválasztásának szempontjai

- (a) a gyermek vegyes házasságból származik;
- (b) környezete kétnyelvű, családjával németül, az iskolában a közismereti tárgyakon és a társaival magyarul kommunikál;
- (c) tanulási problémái miatt került a pedagógiai szakszolgálat rendszerébe.

4.2. Előzetes információk

A vizsgálat előtti problémafeltáró beszélgetés során a következők derültek ki:

Magyar anyja és német apa házasságából született, anyanyelve német, mert édesanyja is németül tud jobban. 8 éves korától él kétnyelvű környezetben, amikor Magyarországra költöztek.

4.3. A vizsgálat előtt a szakemberek részéről felmerült megállapítások

A gyermek vizsgálatának folyamatában fokozottan érvényesültek a következő elvek:

A vizsgálat feladatainak többségéhez a gyermeknek a nyelvet, mint eszközt kell felhasználnia.

Kiemelt szerepet kap a nyelvi fejlődés minőségi és mennyiségi mutatóinak meghatározása, elemzése.

Fókuszba kerül az eltérő nyelvi szocializáció és a tanulási képességek egymásra hatásának folyamata.

4.4. A vizsgálat tényei

A vizsgálat eredményei és a háttérinformációk alapján összegeztük a tanulási problémákkal kapcsolatos megállapításainkat:

Kizárható tényezők	<ul style="list-style-type: none"> - szociokulturális hátrány - érzékszervi sérülés - értelmi sérülés
Nyelvi fejlődés	<ul style="list-style-type: none"> - elsődleges nyelve a német - anyanyelvén megfelelően fejlődött, azonban a figyelemkoncentráció zavarát már óvodáskorban megállapították
Érintett pszichológiai eredmények	<ul style="list-style-type: none"> - verbális megértési index értéke extrém alacsony - munkamemória index értéke határővezeti - feldolgozási sebesség index értéke határővezeti
Érintett pedagógiai területek	<ul style="list-style-type: none"> - figyelem: több vizuális elemre képes egyszerre koncentrálni, időfelhasználás és hibaszám tekintetében is megfelelő teljesítményt nyújt; - szókincs, szótanulás: teljesítménye megfelelő szintű, a nyelvi nehézségeket verbális emlékezete segítségével több alkalommal eredményesen kompenzálja, gyakorlottság mutatkozik a szótanulás területén; - olvasás: szövegértő olvasása magyar nyelven gyenge szintű, részleges, egyszerű szavakat, mondatokat felismer, megért, azonban a szöveg tartalmát, kiemelten az összefüggéseket visszaadni nem tudja; - helyesírás: a nyelvi nehezítettség ellenére gyakorlottságra utal, német helyesírási szabályok alkalmazása még hatással van a magyar nyelvű írásra is, de alapvetően képesség-jellegű nehezítettség nem azonosítható

4.5. Összegző megállapítások

Tanulási kudarcainak hátterében az életkori átlagához viszonyított gyengébb értelmi képességek, a figyelmi koncentráció zavara és a nyelvi hátrány együttesen mutatkozik. A nyelvi környezet megváltozása döntő mérföldkőnek bizonyult a tanuló fejlődésében. A nyelvi hátrány a kognitív és figyelmi funkciók gyengébb működésére ráépült, és ez már olyan

terhet jelent számára, ami veszélyezteti a továbbhaladást és az iskola eredményes befejezését is. Perspektívája a német nyelvű iskolarendszerben előremutatóbb lenne, a jelenlegi kéttan nyelvű osztály tananyaga csak néhány területen teljesíthető számára. Továbbhaladása teljes kéttannyelvű rendszerben képzelhető el, intenzív tanulási segítség mellett. A szakszolgálati javaslat keretében megfogalmazásra került a magyar, mint idegen nyelv elismertetése (köztes és érettségi vizsgákon).

4.6. A vizsgálat tanulságai

A vizsgálat során a szakemberek számára is egyértelművé vált, hogy a kétnyelvű környezetben élő gyermek iskolai kudarcainak elemzése, a háttérképességek feltérképezése nem kezelhető és értékelhető egységesen az egyéni nyelvi szocializáció, a verbális és kognitív területek kölcsönhatása, a vizsgálóeljárások magyar adaptációja és a tesztanyag magyar nyelvi vonatkozásai miatt.

5. Záró gondolatok és reflexiók

A fenti megállapítások és elemzések a tanulók esélyteremtésének több kérdéskörét is érintik:

- A kétnyelvű környezet és a kognitív fejlődés kölcsönös egymásra hatásának folyamata módosítja, befolyásolja a tanulási képességek fejlődését és hatással van az iskolai eredményességre, valamint az egyéni perspektívákra is.

- A nyelvi hátrány szempontjából is érdemes foglalkozni a vizsgálatra küldés, illetve a vizsgálóeljárások protokolljának és módszertani tényezőinek felülvizsgálatával, hogy valamennyi köznevelési szolgáltató intézmény (óvoda, iskola, pedagógiai szakszolgálat) egységes eljárásrend mentén kezelje és minősítse az érintett populációt.

- Lényeges információt gyűjteni az egyes országok eljárásrendjének szabályairól és tapasztalatairól, kiemelve a nyelvi hátrány szempontjából pozitív példát nyújtó jó gyakorlatokat.

Hivatkozások

- Baddeley, Alan D. – Hitch, Graham 1974. Working Memory. *Psychology of Learning and Motivation* 8. 47–89.
- Baddeley, Alan D. 2005. *Az emberi emlékezet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Baddeley, Alan D. – Eysenck, Michael W. – Anderson, Michael C. 2010. *Emlékezet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bronfenbrenner, Urie – Ceci, Stephen J. 1994: Nature-Nurture Reconceptualized in Developmental Perspective: A Bioecological Model. *Psychological Review* 101/4: 568–586.
- Danis I. – Farkas M. – Herczog M. – Szilvási L. (szerk.) 2011. *Biztos Kezdet Kötetek I. A génektől a társadalomig: a koragyermekkori fejlődés színterei*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Gordosné Szabó Anna 2004. *Bevezető általános gyógypedagógiai ismeretek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Gúti Erika – Szépe György 2006. A szivárvány-koalíció nyelvpolitikája. Nyelvpolitika alulnézetben. In: Tóth Szergej (szerk.): *Hatalom interdiszciplináris megközelítésben*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged. 111–128.
- Hoffmann Ildikó – Németh Dezső 2006. *Fejezetek a neurolingvisztikából: nyelvi patológiák és emlékezeti működés*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.
- Jarrold, Christopher R. – Baddeley, Alan D. – Hewes, Alexa K. 1999. Genetically dissociated components of working memory: evidence from Downs and Williams syndrome. *Neuropsychologia* 37/6. 637–651.
- Kovács Ágnes Melinda 2014. Korai kétnyelvűség és szociokognitív fejlődés. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika 1–2*. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv. Akadémiai Kiadó, Budapest. 550–574.
- Németh Dezső 2008. A nyelvi és emlékezeti folyamatok kapcsolata. In: Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (szerk.). *Általános pszichológia 3*. Nyelv, tudat, gondolkodás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Németh Dezső – Ivády Rozália Eszter – Miháltz Márton – Krajcsi Attila 2006. A verbális munkamemória és a morfológiai komplexitás. *Magyar Pszichológiai Szemle* 61/2. 265–298.
- Turi Zsolt – Németh Dezső – Hoffmann Ildikó 2014. Nyelv és emlékezet. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.): *Pszicholingvisztika 1–2*. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv. Akadémiai Kiadó, Budapest. 741–776.
- Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove (szerk.) 1995. *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány Könyvtára, Budapest.
- Szépe György 1996a. A nyelvi jogokról a nyelvész szemével. *Vigília* 61/7: 501–505.
- Szépe György 1996b. Az anyanyelvhasználat mint emberi jog. *Nyelvünk és Kultúránk*. 94–95: 101–117.

Kapcsolódó jogszabályok

14/1994. (VI. évi 24.) MKM rendelet

4/2010. (I. 19.) OKM rendelet a pedagógiai szakszolgálatokról

15/2013. EMMI rendelet a pedagógiai szakszolgálati intézmények működéséről

Demeter, Gáborné - Gúti, Erika - Hoss, Alexandra

Bilingual minority children in the Hungarian pedagogical service system

Family socialisation and the development of the mental functions that facilitate one's understanding of the world are two mutually interacting processes which play a decisive role in establishing the individual's success in society. The significance of these processes apply exponentially to children who live in a bilingual environment as well as those that lag behind their peers in their skills development needed for effective learning. Operating within the scope of an expert committee's role, it is the duty of the institution of pedagogical services to examine the learning skills of such children.

A crucial part of this job is to determine and analyse the quality and quantity indicators of the kids' language development. In most tasks, children need to use language as a tool: this renders language comprehension the only access to both the procedures directly targeted at language development and also to the higher level cognitive solutions. The observations made during the examinations and the actual case analyses point to the crucial importance of the mutual interaction of different language socialisation backgrounds and learning abilities.

This, then, poses the responsibility of the pedagogical identification and support system since family socialisation and the development of the mental functions required for optimal learning need to progress simultaneously and in close interaction to enhance the creation of further social opportunities.

Identitás, régió, nemzetiség

A FELSZAKADOZÓ TÉRSZERKEZET MAGYARORSZÁGA –

Esettanulmány a Dél-dunántúli régióból

MÁTÉ ÉVA

Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar, Földtudományok Doktori Iskola
mate.eva911002@gmail.com

PIRISI GÁBOR¹

PTE TTK, Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék
pirisig@gamma.ttk.pte.hu

TRÓCSÁNYI ANDRÁS

PTE TTK, Földrajzi Intézet, Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék
troand@gamma.ttk.pte.hu

1. Bevezetés

Magyarország esetében a regionális térszerkezet törvényileg meghatározott elemeit a statisztikai régiók rendszere jelenti (NUTS II). Ez praktikusán a magyarországi megyék összevonását jelentette a régiók létrehozásakor, vagyis nem egy funkcionális kapcsolatokon alapuló, alulról szerveződő térkategóriát alakítottak ki, hanem egy felülről irányított rendszert hoztak létre a döntéshozók (Nemes Nagy 1994: 26; Faragó 2004: 17–21; Tóth 2004: 66–68). A három megyés régiók azonban nem feltétlenül mutatják a valódi, vonzáskörzetekkel lehatárolható regionális térszerkezetet. A régiók szerepének további csökkentésére irányuló folyamatban így 2010-től a NUTS II-es szintnek hazánkban csak végképp statisztikai funkciói vannak.

A régiók fogalomköre napjainkig foglalkoztatja a kutatókat, a szakirodalomban számos, egymástól eltérő fogalmat alkalmaznak a szakemberek arra vonatkozóan, hogy mit is értenek pontosan a kifejezés tartalma alatt. Kutatásunk során az alapvetően három csoportba sorolható fogalmak közül (homogén, közigazgatási-statisztikai és csomóponti régió) a csomóponti régiókkal foglalkozunk (Benko 1997: 3). A csomóponti régió olyan térkategóriát jelent, melyben a régiót a benne található központ/központok, a központi hely funkcionális kapcsolatai, valamint a központ köré szerveződő hálózatok alakították ki (Benko 1997: 3; Haggett 2001: 394–397; Lengyel 2007: 750–751).

A régiófejlődés folyamata voltaképp feltételezi, hogy a földrajzi térben növekedjen az egymással kapcsolatba lépő elemek (települések, gazdasági szereplők, társadalmi csoportok) száma és a kapcsolatok intenzitása. Napjainkban ugyanakkor az egyik, Magyarország (és Európa) térszerkezetét meghatározó folyamat, ami többé-kevésbé, de egységesen érinti a térség településeit: a zsugorodás (Pirisi – Trócsányi 2015: 444; Pallagst – Wiechmann – Martinez 2013: 15–20; Haase et al 2016: 87–90). A zsugorodás hatással van napjaink térfejlődésére és regionalizálódási folyamataira, átalakítja a városok, települések és térségek térszerkezetét, belső viszonyait. A zsugorodást általában egy terület népességének demográfiai fogyásaként szokták definiálni, azonban a fogalom sokkal komplexebb ennél. A demográfiai zsugorodás

1 A szerző munkáját az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja támogatta

ugyanis hatással van a gazdaság, az infrastruktúra és a szociális szféra stb. térbeli elrendeződésére, változására. A zsugorodás ezek alapján egy, a népesség fogyását, előregedését és elvándorlását, a gazdasági és piaci szereplők kivonulását, megszűnését, az infrastruktúra hálózatának ritkulását eredményező hanyatlási folyamat, ami bizonyos települések, területek számszerű lecsúszását okozza (Pirisi – Trócsányi 2015: 454). A zsugorodás elsősorban városi terekben dokumentált folyamat, a jelenséget kutatták nagyvárosi és kisvárosi terekben is egyaránt, sőt, ezeknél kisebb településkategóriák általános zsugorodási folyamatairól is születtek publikációk (Kovács 2009: 170–186; Pallagst 2010: 5; Großmann 2013: 221–225). Azonban egy nagytérseget, régiót, több települést tömörítő településcsoportot érintő és a zsugorodás problémakörét vizsgáló kutatásból nem született sok (Laschewski 2014: 2–5). Jelen írásunkban arra koncentrálnunk, hogy miként alkalmazható egy, a városi terekben leírt településföldrajzi fogalom a regionális térben. Kutatásunk célja az, hogy megvizsgáljunk egy zsugorodó magyarországi nagytérseget, a Dél-dunántúli régió belső folyamatait, illetve kísérletet tegyünk a perforált régiók koncepciójának bizonyítására.

2. A perforáció jelensége

A perforáció elmélete egy, a zsugorodó városok térszerkezeti változásaiból levezetett modell, melyet az egyik első kutatási mintaterülete alapján lipcei modellként is szokás emlegetni (Lütke-Daldrup 2001: 40–45; Florentin 2010: 84–89; : 15–18; Hirt 2013: 30). A perforált város tehát a zsugorodás egy lehetséges térszerkezeti eredménye, melynek lényege az, hogy a város területén belül a zsugorodás néhány csomópontot, városrészt intenzívebben érint, mint más területeket (Werner 2007: 60–61). Ezek a városrészek korábban általában valamilyen ipari vagy egyéb, gazdasági termelés helyszínei voltak, azonban a szerkezetváltások következtében funkciójukat elvesztve, hanyatlásnak indultak. Ennek következtében az egykori ipari zónák, magterületek a városon belül peremhelyzetbe kerültek, imázsuk leromlott, az itt élő lakosság fokozatosan más helyekre költözött. Egy idő után ez az infrastruktúra leépülését/leépítését is eredményezte. A városi tér szövete tehát több fázisban és több szegmensében is megbomlik a zsugorodás hatására, melynek eredménye a kilyukadás, a perforáció, ami bizonyos városi terek „kiszakadását” okozza a textúrából. Ugyanezt a jelenséget az amerikai városokban is vizsgálták, az Egyesült Államok nagyvárosainak zsugorodása következtében így kialakult térszerkezetet a szakirodalom „doughnut-city”-ként ’fánk-város’ definiálja (Smyth 1996: 103). A zsugorodás tehát összegezve azt eredményezi, hogy a tér kontinuitása megszakad, benne hiátusok, zárványok keletkezhetnek, melyeket perforált tereknek hívunk.

A regionális térben zajló zsugorodás és a hatására kialakuló perforálódás már csak léptéke miatt is sokkal komplexebb és bonyolultabb folyamat. A regionális térfolyamatokat ebből a léptékváltásból adódóan is sokkal nehezebb vizsgálni, hiszen sokkal több szereplő kölcsönhatásáról, napi interakciójáról (vagy annak hiányáról) kell megbizonyosodnia a kutatónak.

A regionális perforáció véleményünk szerint egy olyan folyamat, mely során a regionális tér egyes elemeinek (eltérő mértékű és nem minden szereplőt érintő, mégis térben egységes) zsugorodása a regionális tér folytonosságának, egységességének és integráltságának megbomlását, a regionális térszerkezet felszakadását eredményezi, vagyis a régiók zsugorodása belső térszerkezetük átalakulásához vezet.

A perforálódó régió belső kohéziója megbomlik, benne (hasonlóan a perforált városokhoz) lyukak, zárványok keletkeznek. Azonban a régiókban megfigyelt jelenség sok elemében

különbözik a korábban említett léptékváltás miatt a városi zsugorodástól. A regionális perforáció ugyanis nem okozza bizonyos területek, települések teljes elnéptelenedését, kiüresedését, inkább arról van szó, hogy a demográfiai, gazdasági és infrastrukturális funkciók és hálózatok zsugorodása miatt bizonyos regionális hálózatok meggyengülhetnek, a településközi kommunikáció gyakran ritkábbá, gyengébbé válhat, a zsugorodás következménye tehát egy olyan regionális térszerkezet, melynek lehetnek gyengébb kapcsolatrendszerrel mutatkozó térségei. Egyfajta kizáródásról van szó: az érintett térségek települései, ezen keresztül lakosai elvesztik a tényleges hozzáférésüket azokhoz a piaci és nem piaci alapon szerveződő hálózatokhoz és interakciókhoz, amelyek a társadalom térbeli szövetét alkotják (Shucksmith – Chapman 1998: 225–228; Commins 2004: 60–62).

Mi lehet az okai egy régió perforálódásának? Hasonlóan a perforált városokhoz, a zsugorodás és annak minden következménye befolyásolja ezt a jelenséget. Feltételezhető, hogy a települések demográfiai zsugorodása egy idő után gazdasági szereplőik, piaci funkcióik leépülését is magával hozhatja, hiszen a csökkenő kereslet egy idő után a kínálat beszűkülését is eredményezi. Ezek hatására az infrastruktúra bizonyos elemei is eltűnhetnek a településekről (közlekedési hálózatok korlátozása, szociális, intézményi és egyéb szolgáltatók távozása, szintén a csökkenő kereslet miatt). Különösen erőteljesen jelentkezhet a probléma a közösségi közlekedés inadekvát jellege kapcsán. Mindez azt is jelenti, hogy ezek a zsugorodó települések (jobbára kis-, apró- és törpefalvak) demográfiai hanyatlása egyre erősödik, mert egyre szűkebb az elérhető települési funkciók, szolgáltatások köre, az elvándorlás miatt ezek mennyisége tovább csökkenhet, a folyamatok pedig egyre jobban erősítik egymást (Gray et al. 2006: 92–94). Azonban a települési zsugorodásnak nem csupán helyi, hanem térségi/regionális hatása is érezhető lehet, mert amennyiben a fent leírt folyamatok egy-egy térségen belül több települést is érintenek, már arról beszélünk, hogy ilyen esetekben a térség egésze egyre messzebb kerül a magasabb hierarchiaszintű településektől, városoktól, vagyis helyzete a régión belül egyre izoláltabbá, elszigeteltebbé válik.

A perforálódás folyamata elsősorban az általa érintett települések lakosságára van negatív hatással. A falvak népességének intenzív elvándorlása szelektív két szempontból is: egyfelől a fiatalok népesség mozgását figyelhetjük meg; másfelől pedig a képzettebb rétegeket – és ez a kettő általában egybe is esik (Tímár – Velkey 2016: 318). A települések társadalmi így előregedővé válhat, emellett általános képzettsége is egyre romlik, ami a település lakosainak elhelyezkedési lehetőségeit is nagyjából visszavetheti. Végül, de nem utolsósorban, a települések elszigetelődési folyamatát olyan sajátos, mellékhatásként dezintegrációt fokozó intézkedések is elősegíthetik, mint a 2011-ben bevezetett közmunka program, ami a helyben felhalmozódó, alapvetően képzetlen lakosság elhelyezkedési lehetőségeinek növelése helyett megrekeszti ezt a réteget, úgy mond befagyaszítja a munkaerő-piacot és korlátozza a helyi lakosság mobilitását (Tésits – Alpek 2015: 110–115).

3. A regionális perforáció okai Magyarországon

A regionális perforálódás folyamata nem csupán a régiók zsugorodása miatt alakulhat ki, számos egyéb, a tér struktúrájából és annak sajátos változásából adódó oka is lehet. Ezek közül csupán néhányat mutatnánk be röviden, ezek a tényezők (vagy alapfeltételek) véleményünk szerint a legmeghatározóbbak Magyarország régióinak jelenlegi változásaiban.

Magyarország regionális fejlődése nem csupán napjainkban, hanem történeti múltunkban is egy rendkívül nehézkes, számos hátráltató eseménynek kitett folyamat volt (Tóth

2004: 53–60). A magyar regionalizálódás igazán progresszív időszaka a dualizmus korában jellemezte országunkat, ekkor erősödtek meg és ruházkodtak fel jelentőségtöbblettel vidéki nagyvárosaink, rendelkeztek regionális szerepkörökkel és funkciókkal, és ugyanekkor alakulhatott ki valamiféle regionális jelentőségű vonzáskörzetük is a budapesti (vagy központi) régió fejlődésével párhuzamosan nagyvárosainknak is (Beluszky 1996: 31–33; Faragó 2004: 22; Enyedi 2000: 4). A későbbi történelmi események azonban gátat szabtak ennek az amúgy is gyenge és kezdetleges regionális rendszer további fejlődése elé, elsősorban a történeti Magyarország végét jelentő trianoni határmegvonások, illetve az ennek nyomán létrejött, a második világháború végén megerősített, nehezen átjárható, rideg határok. A korábbi igazán jelentős régióközpontok a határokon kívülre szorultak, így az egyetlen, igazán jelentős nagyvárosi régió a budapesti maradhatott (Beluszky 2008: 327–330). Az erős megyékre és csak gazdasági tervezési egységekként létező felső-középszintű egységekre épülő rendszer a szocializmus alatt nem kedvezett a regionalizációnak, ettől függetlenül nem vonható kétségbe, hogy a magyar urbanizáció legintenzívebb időszakát a szocialista évtizedek során tapasztalhattuk meg, hatására vidéki nagyvárosaink lakosság száma az 1980-as évek végére megduplázódott, vagy megtriplázódott az intenzív iparosítás és az ezzel járó beköltözések hatására (Beluszky – Győri 2004: 34; Pirisi – Trócsányi 2012: 67). Az 1971-es OTK a kiemelt felsőfokú központok körének meghatározása révén a megyeszékhelyeket is hierarchikusan differenciálta, megnyitva az utat a megyéknél nagyobb téregységek fejlődése előtt.

A rendszerváltást követő években intézményi és szemléleti fordulat is történt a régiók irányába, jó esély mutatkozott a régiókra alapozott térfelosztás megvalósulására. Ugyanakkor jelentős fordulatot jelentett, hogy az urbanizáció tartalmi részének kifulladásával a folyamat lényegében a visszájára fordult. Elsősorban annak lehetünk tanúi, hogy a növekedéshez és a térkapcsolatok intenzívebbé válásához szükséges erőforrások csak a központi (budapesti) régió, valamint a régióként talán legproblematisabb Nyugat- és Közép-Dunántúlon állnak rendelkezésre. A többi esetben inkább azt láthatjuk, hogy a vidéki városok köré szerveződő, regionális szintű kapcsolatok egyre gyengébbek, a vidéki régiók területe pedig zsugorodásnak indult (Nemes Nagy – Tagai 2009: 158–159; Nemes Nagy 2009: 278).

A magyar településhálózat elemeinek jellege, térbeli elrendeződése is meghatározza a regionális szintű folyamatok alakulását. Vidéki nagyvárosaink fejlődésük során megyei szintű közigazgatási terület ellátásához alkalmazkodtak, nem regionális szintűhöz (Beluszky 1996: 36). A nagyvárosok közötti, központi funkciókkal gyengén ellátott, alapvetően rurális terek településrendszere tovább erősíti ezt a feltételezésünket. A vidéki vonzáskörzetek alapvetően a kisvárosi hálózat elemeire épülnek, azonban a zsugorodó települések egyik legmarkánsabb településtípusát a kisvárosok jelentik (Pirisi 2009a: 28–35; Horeczki 2014: 135; Pirisi – Trócsányi 2015: 443). Tehát egy olyan településcsoportról beszélünk, ami maga is zsugorodik (nem csupán demográfiai értelemben), de ennek ellenére és ezzel együtt el kell látnia (szolgáltatásokkal, munkahelyekkel) egy olyan vonzáskörzetet, ami általában még intenzívebben zsugorodik, mint a központ. A perforáció szinterei feltételezéseink szerint elsősorban ezek a kisvárosi vonzáskörzetek lesznek, ahol a települések belső erőforrásai, funkciói és kapcsolatrendszereik meggyengülnek, elfogynak a térség intenzív zsugorodásának következtében, és emiatt a regionális hálózatokba sem tudnak bekapcsolódni. Különösen igaz ez azokra a kisvárosokra, amelyek maguk is funkcióhiánnyal, egyoldalú fejlettséggel küzdenek.

A városhálózat sajátosságain túl a gazdaság térszerkezete szintén alapeleme a regionális perforálódásnak. A rendszerváltás és a gazdasági szerkezetváltás párhuzamosan jelentkező kihívásait nem tudta minden városunk, településünk megfelelően kezelni (Enyedi 2000: 7;

Nagy 2007: 36–39). A gazdasági válságot pedig felerősítheti a települések demográfiai zsugorodása is, hiszen a fiatal, képzett és innovatív réteg elvándorlásával a megújulásra való képességüket is elveszthetik ezek a térségek (Lengyel 2012: 153; Rechnitzer et al. 2004: 148–154). A vidéki térségekben elsősorban az egykori mezőgazdasági üzemek rendkívül elavult és korszerűtlen felszereltsége, eszközei, vagy az egykori termelőszövetkezet bezárása okozhat válságot, vagy (jellemzően a vidéki kisvárosok esetében) a szocializmus időszakában ide telepített könnyűipari létesítmények fenntarthatatlansága és rendszerváltás utáni bezárása a probléma forrása (Nagy 2007: 47; Pirisi 2009b: 321). A lakosság egy (már idősebb) része ezekhez a termelő tevékenységekhez megfelelő végzettséggel rendelkezik, amit munkalehetőség hiányában nem tud hasznosítani, a fiatalabb népesség (aki teheti) a nagyobb városokban vagy a fővárosban keres magának jobb lehetőségeket (Amcoff, J. – Westholm, E. 2007: 365; Pirisi – Trócsányi 2015: 445).

Ezzel szemben a fővárosi és nyugati régió települései esetében (javarészt, és nem általánosan) a szerkezetváltás sikeres volt, ennek köszönhetően az itt található települések zsugorodása is mérsékeltebb, mint vidéki párjaiké (Nemes Nagy 1994: 26). A sikeres változás más hatást is magával hozott, elsősorban a Budapest – egyéb magyar városok és területek relációjában érezhető egy országon belüli „brain-drain” hatás, ami a központi területek és a vidéki Magyarország közötti szakadékot tovább mélyítheti.

4. A Dél-Dunántúl térszerkezete

Jelen kutatás mintaterületeként a Dél-dunántúli régiót választottuk, mert a régió tulajdonságai és jellege megfelelt a perforálódás minden előfeltételének. Mit jelent ez? Olyan mintaterületet kerestünk, amelynek struktúrája rendkívül elaprózott: ez megnyilvánul mind a települések, mind a közlekedési infrastruktúra (elérhetőség) és a gazdaság térbeliségének jellemzőiben; valamint olyat, amelynek települései szinte kivétel nélkül zsugorodnak (Faragó – Horváth 1995: 51; Molnár – Ilk 2010: 34–36). Ez utóbbi a Dél-Dunántúl esetében azt jelenti, hogy az itt található 654 településből csupán 75 mutatott 2001 és 2011 között demográfiai gyarapodást, míg 579 település esetében a népesség számának elmozdulása negatív volt (<http://www.ksh.hu> – 2016.08.10.).

A Dél-dunántúli régió településszerkezete rendkívül elaprózott (Faragó – Horváth 1995: 52). Maga a városhálózat is lényegében kisvárosokból áll, Pécs és Kaposvár, valamint a megyeszékhelyként is számos kisvárosi vonást megőrző Szekszárd kivételével. A régió településhálózatának gerincét tehát a kisvárosok hálózata jelenti, azonban ezek a települések sok esetben a régió legintenzívebben zsugorodó elemei (Horeczki 2014: 136; Pirisi – Trócsányi 2006: 93–96). A településhierarchia következő szintjén található települések pedig jellemzően az 1 000 fős népességet el nem érő falvak, melyek nagy része inkább kis- és aprófalú pár száz fős lakossággal. Ezeknek a településeknek a hétköznapi működtetését a korábban már emlegetett kisvárosok biztosítják, amelyek maguk is nehéz helyzetben vannak. A falvak egy része ráadásul zsáktelepülés, vagy harmad-, negyedrendű közútvonalak mentén helyezkedik el, elérhetőségük így rendkívül nehéz, vagyis az itt élő lakosság mobilitása nagymértékben korlátozott (Beke 1991: 112; Molnár – Ilk 2010: 29).

A régió településeinek gazdasága néhány kivételtől eltekintve gyenge lábakon áll, a rendszerváltást követő strukturális válság megoldása még várat magára (Rechnitzer et al. 2003: 146–147). Ez a probléma nem csupán a kistelepüléseket érinti, hanem a régió közép-

és nagyvárosait is. Mindez a régió munkaerőpiaci lehetőségeit is korlátozza, hiszen a munka-lehetőségek még a megyeszékhelyeken is szűkösek.

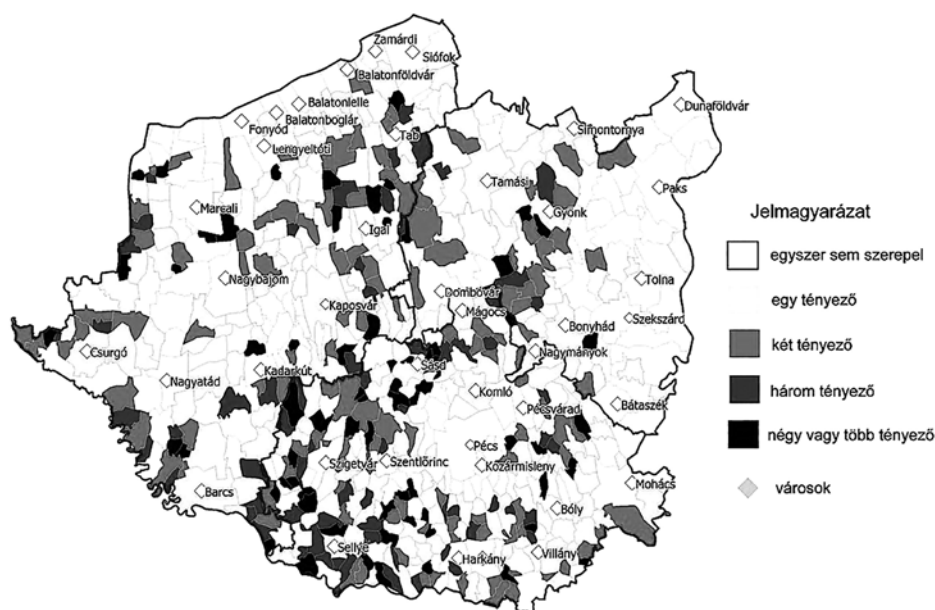
5. Kutatási módszerek

Kutatásunkban igyekeztünk alátámasztani azt a feltételezésünket, miszerint a Dél-dunántúli régió egyes települései, településcsoportjai zsugorodásuk miatt kizáródnak a régió belső hálózataiból, vagyis bizonyos térségek perforálódnak. A módszertan kidolgozása során a csomóponti régiók fogalmát vettük alapul, vagyis feltételeztük, hogy a régiót belső hálózatai és kapcsolatrendszerei építik fel, térszerkezetének jellegét, belső dinamizmusait pedig az ezeket módosító folyamatok határozzák meg, melyek közül a zsugorodás hatásaival foglalkoztunk ebben a tanulmányban. A zsugorodást, mivel egy több elemből álló, komplex fogalomként értelmeztük, igyekeztünk több oldalról is megvizsgálni. A Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási adatainak összehasonlításával teszünk kísérletet a települések zsugorodásának kifejezésére oly módon, hogy a 2001-es és 2011-es évek között eltelt változásokat értékeljük.

A kiválasztott paraméterek közül az első a népesség számának változása volt, amit kiindulópontként és alapértékként kezeltünk. A zsugorodás gazdasági aspektusát oly módon igyekeztünk megvizsgálni, hogy a településeken megszűnő vállalkozások, a településekről eltűnő piaci szereplők számát összegeztük. Ezzel nem csupán a régió gazdaságilag intenzívebben hanyatló területeit tudtuk meghatározni, hanem a munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetű csomópontokat is. Feltételeztük azonban, hogy az üzleti helyzet romlása nem jelenti automatikusan a települések társadalmának elszigetelődését is, hiszen a falvak népessége hagyományosan is ingázó munkaerőnek számított. Ezért megvizsgáltuk azt, hogy a más településen dolgozók (vagyis ingázók) aránya hogyan változott a Dél-Dunántúlon, mert a csökkenő ingázás jelezheti egy település elszigetelődését, különösen akkor, ha az csökkenő helyi foglalkoztatással jár együtt. A vizsgált adatok külön-külön azonban nem alkalmasak arra, hogy alátámasszák a perforált régiók koncepcióját, egymás mellé állítva azonban már sejtetik azt. A statisztikai vizsgálatot éppen ezért azzal zártuk, hogy listáztuk településenként az előforduló, negatív irányú változásokat, majd az így kapott mutatószámokat térképen is ábráztuk. Ezzel a módszerrel ki tudtuk jelölni azokat a területeket a Dél-Dunántúlon, amelyekről vizsgálatunk alapján feltételezhetjük, hogy a perforálódás jeleit mutatják.

6. Eredmények

A statisztikai analízis során létrehoztunk egy adatbázist, melyben a vizsgált mutatók közül csupán a negatív változók előfordulását számoltuk össze a Dél-dunántúli régió településein. Az egyes mutatók vizsgálata során már látható volt, hogy a negatív elmozdulás egy határozott és sajátos települési mintában jelenik meg a vizsgálati térben. Az adatok összesítését követően eredményül az 1. ábrát kaptuk, melyen a perforálódó települések, településcsoportok a sötétebb árnyalatokkal rajzolódnak ki.

1. ábra. Perforálódó területek a Dél-dunántúli régióban
(Forrás: Máté É. szerkesztése)

A térképen látszik, hogy a régió hagyományosan is leszakadó területei, az Ormánság és a határ menti térségek a perforálódás jeleit mutatják. A régió belső területei közül kiemelhetjük a külső-somogyi területeket, ahol a Kaposvár és a Balaton idegenforgalmi tengely közé szoruló települések elszigetelődése, izolációja tapasztalható. A legkiterjedtebb, perforációnak kitett terület Baranya megye nyugati határterületétől a Baranyai-hegyhát településein át sávszerűen húzódik Tolna megye északi határáig.

A közel egybefüggő perforálódó területek mellett látható még néhány kisebb, zárványszerű körzet a mintaterületen, ami csupán néhány jelét mutatja a perforálódásnak. A települések jelen folyamatai azonban arra engednek következtetni, hogy egy évtizeddel később már ezek is beletartoznak majd az izolálódó területek sorába. Ilyen például a Kozármisleny–Bóly–Mohács–Pécsvárad városok közé szoruló terület, a Nagyatád és Kadarkút közötti térség, vagy Tamási és vonzáskörzete.

Erdekes fejleménynek találtuk azt is, hogy bár a regionális perforációt egy, a vidéki térségeket, elsősorban falvakat érintő folyamatként értelmeztük, határozottan úgy tűnik, hogy néhány kisvárost is elért, vagy ha nem is éppen a kisváros maga, de közvetlen vonzáskörzete egyértelműen veszélyeztetett. Ilyen a funkcionálisan viszonylag gyenge Kadarkút és Igal, Sellye, Sásd és Gyöngy, valamint a méretben és szerepkörben is ezeknél valamivel jelentősebb Csurgó vagy Tab.

7. Konklúzió

Kutatásunk célja az volt, hogy alátámasszuk feltételezésünket, miszerint a Dél-dunántúli régió településeinek zsugorodása a régió feldarabolódását, szétszakadását, a zsugorodás ál-

tal legintenzívebben érintett területek izolálódását eredményezi. Kutatásunk eredményeként lokalizálni tudtuk ezen folyamatokat, vagyis azt, hogy melyek a régió izolálódó területei. Javarészt azok a települések igazolták vissza feltevéseinket, amelyekről eredetileg is tudtuk, hogy elszigetelt földrajzi helyzetű kistelepülések. Zsugorodó népességük, az egyre korlátozottabban elérhető települési funkciók, a munkaerőpiac korlátozottsága egyre nehezebb helyzetbe sodorja az itt élőket, kitörési lehetőségeik egyre szűkösebbek. A problémát tovább mélyíti az is, hogy a perforáció – úgy tűnik – elérte némelyik kisvárosunkat is, amelyek ezeket a leszakadó tereket látják el. A kisvárosok hanyatlása azonban egy idő után ellehetetleníti vonzáskörzetük ellátását is funkcióik csökkenő számával. Ezek alapján a Dél-dunántúli régió perforálódása már nem csupán egy-egy települést érint, hanem teljes kisvárosi vonzáskörzeteket is, amelyek helyzetüknél fogva nem képesek bekapcsolódni a regionális hálózatokba.

Hivatkozások

- Amcoff, Jan – Westholm, Erik 2007. Understanding rural change-demography as a key to the future. *Futures* 39/4: 363–379.
- Beke Jenő 1991. Dél-Dunántúl közlekedésföldrajza. *Földrajzi Értesítő* 40/1–2: 105–115.
- Beluszky Pál – Győri Róbert 2004. Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században.) *Tér és Társadalom* 18/1: 1–41.
- Beluszky Pál 1996. Kompország városai (Történeti régiók és városok). *Tér és Társadalom* 10/ 1: 23–41.
- Beluszky Pál (szerk.) 2008. *Magyarország történeti földrajza* II. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 325–353.
- Benko, George 1997. A regionális fejlődés útjai: globálistól a lokálisig. *Tér és Társadalom* 11/2: 1–16.
- Bontje, Marco 2013. Facing the challenge in East Germany: The case of Leipzig. *GeoJournal*, 61: 13–21.
- Commins, Patrick 2004. Poverty and Social Exclusion in Rural Areas: Characteristics, Processes and Research Issues. *Sociologia Ruralis* 44: 60–75.
- Enyedi György 2000. Globalizáció és a magyar területi fejlődés. *Tér és Társadalom* 14/1: 1–10.
- Faragó László – Horváth Gyula 1995. A Dél-Dunántúl területfejlesztési koncepciójának alapelemei. *Tér és Társadalom* 9/3–4: 47–77.
- Faragó László 2004. A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom* 18/3: 1–23.
- Florentin, Daniel 2010. The “Perforated City:” Leipzig’s Model of Urban Shrinkage Management. *Berkeley Planning Journal* 23/1: 83–101.
- Gray, David – Shaw, Jon – Farrington, John 2006. Community Transport, Social Capital and Social Exclusion in Rural Areas. *Area*, 38/1: 89–98.
- Großmann, Katrin – Bontje, Marco – Haase, Annegret – Mykhnenko, Vlad 2013. Shrinking cities: Notes for the further research agenda. *Cities* 35: 221–225.
- Haase, Annegret – Bernt, Matthias – Großmann, Katrin – Mykhnenko, Vlad – Rink, Dieter 2016. Varieties of shrinkage in European cities. *European Urban and Regional Studies* 23/1: 86–102.

- Haggett, Peter 2001. *Geography, a global synthesis*. Pearson Education. Harlow, England. 360–402.
- Hirt, Sonia 2013. Whatever happened to the (post) socialist city? *Cities* 32: 29–38.
- Horeczki Réka 2014. A kisvárosok ipari átalakulása a XX. században. Köztes-Európa. *Társadalomtudományi Folyóirat* 6/1(14): 135–142.
- Kovács Tibor 2009. A városzsugorodás jelensége Magdeburg példáján. *Debreceni Szemle* 17: 170–186.
- Laschewski, Lutz 2014. Rural restructuring and conflicting definitions of the rural (problem) in *East Germany*. BTU, Lehrstuhl Sozialwiss, Umweltfragen.
- Lengyel Imre 2007. Fejlesztési pólusok, mint a tudásalapú gazdaság kapuvárosai. *Magyar Tudomány* 6: 749–758.
- Lengyel Imre 2012. Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In: Bajmócy Zoltán – Lengyel Imre – Málovics György (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged. 151–174.
- Lütke-Daldrup, Engelbert 2001. Die perforierte Stadt. Eine Versuchsanordnung. *StadtBauwelt*, 24: 40–45.
- Molnár Tamás – Ilk Balázs Ferenc 2010. A települések fejlettségének alakulása a Dél-dunántúli régióban. *Acta Scientiarum Socialium, Tomus* 32: 29–38.
- Nagy Gábor 2007. Divergencia vagy konvergencia – Az átmenet gazdasági térfolyamatainak mérlege földrajzos szemmel. *Tér és Társadalom* 21/1: 35–51.
- Nemes Nagy József – Tagai Gergely 2009. Területi egyenlőtlenségek, térszerkezeti determinációk. *Területi Statisztika* 12/49(2): 152–169.
- Nemes Nagy József 1994. A Dél-Dunántúl a piacgazdasági átmenetben. *Tér és Társadalom* 8/ 1–2: 25–35.
- Nemes Nagy József 2009. *Terek, helyek, régiók*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pallagst, Karina – Thorsten, Wiechmann – Martinez-Fernandez, Christina 2013. *Shrinking cities: international perspectives and policy implications*. Routledge, New York.
- Pallagst, Karina 2010. Viewpoint: The planning research agenda: shrinking cities – a challenge for planning cultures. *Town Planning Review*, 81: i–vi.
- Pirisi Gábor – Trócsányi András 2006. Átalakuló kisvárosok a Dél-Dunántúlon. *Földrajzi Értesítő* 65/1–2: 87–108.
- Pirisi Gábor – Trócsányi András 2012. The development of the Hungarian settlement network since 1990. In: Csapó Tamás – Balogh András (eds.): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries*. Springer-Verlag Berlin, Heidelberg. 63–73.
- Pirisi Gábor – Trócsányi András 2015. Bővülő állomány – zsugorodó elemek. A XXI. századi kisvárosi urbanizáció kétarcúsága Magyarországon. In: Técsits Róbert – Alpek B. Levente (szerk.): *A mi geográfiánk. Tóth József emlékezete*. Geographica Pannonica Nova 18. Publikon Kiadó, Pécs. 443–460.
- Pirisi Gábor 2009a. *Kisvárosok differenciált átalakulása az ezredforduló Magyarországon*. PhD-értekezés, PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Pécs. (kézirat).
- Pirisi Gábor 2009b. Differenciálódó kisvárosaink. *Földrajzi Közlemények* 133/3: 313–325.
- Rechnitzer János – Csizmadia Zoltán – Grosz András 2004. A magyar városhálózat tudásalapú megújulóképesége az ezredfordulón. *Tér és Társadalom* 18/2: 117–156.
- Rechnitzer János – Grosz András – Csizmadia Zoltán 2003. A magyar városhálózat tagozódása az infokommunikációs infrastruktúra alapján az ezredfordulón. *Tér és Társadalom* 17/3: 145–163.

- Shucksmith, Mark–Chapman, Pollyanna 1998. Rural Development and Social Exclusion. *Sociologia Ruralis* 38: 225–242.
- Smyth, Hedley 1996. Running the gauntlet: a compact city within a doughnut of decay. In: Burton, Elizabeth – Jenks, Mike – Williams, Katie (eds.): *The Compact City: a sustainable urban form*. E & FN Spon, London. 101–113.
- Tésits Róbert – Alpek B. Levente 2015. A közfoglalkoztatásban résztvevők esélyei és preferenciái: A közfoglalkoztatás területileg eltérő lehetőségei Magyarországon. *Szociálpedagógia* 3/1–2: 110–115.
- Timár Judit – Velkey Gábor 2016. The relevance of the political economic approach: The interpretations of the rural in the migration decision of young women and men in an economically backward region. *Journal of Rural Studies* 43: 311–322.
- Tóth József 2004. Kell nekünk régió? *Iskolakultúra* 11: 48–68.
- Werner, Peter 2007. Urban forms and biodiversity. In: Langer, Marcel – Endlicher, Wilfried (eds.): *Shrinking cities – Effects on Urban Ecology and Challenges for Urban development*. Peter Lang Verlag, Frankfurt. 57–68.

Máté, Éva – Pirisi, Gábor – Trócsányi, András

**The splitting spatial structure's Hungary- case study
from Southern Transdanubium**

The aim of this paper is to introduce the concept of perforation in regional development discourses. The concept of perforation originates from urban shrinking researches. Shrinking is a phenomenon, which does not occur only in urban spaces, but it basically determines the regional processes nowadays. It does not only mean the decrease of population, but also the decline of local economy, the reduction of social capital, and the erosion of networks. Similar to the perforation of urban spaces, shrinking-based symptoms have strong spatial concentration. In regional scale, typically remote rural areas are affected the most. In the case of individuals, this can cause social exclusion, which corresponds perforation in the case of settlements. In our case study, we examined the South-Transdanubian region, investigating the signs of perforation. This region reflects all the weaknesses of Hungarian regions: heavy demographic decline, highly dispersed structure of settlements, low accessibility and geographical isolation of remote rural areas, functional deficit of urban centres, economic crisis and delayed regional development. Because of the uneven spatial processes, the study area shows the symptoms of perforation caused by the shrinking of rural spaces.

SZLOVÁK–MAGYAR BILATERÁLIS KAPCSOLATOK ÉS REVÍZIÓS ELKÉPZELÉSEK 1938–45 KÖZÖTT

JANEK ISTVÁN

MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest
janek.istvan.matyas@btk.mta.hu

Tanulmányomban a két állam közti politikai helyzetet valamint a területi követeléseket és terveket mutatom be. A tanulmány újszerűsége abban rejlik, hogy a szlovák revíziós elképzelések kevésbé ismertek a magyar történettudományban. Kevésbé ismert tény, hogy nemcsak a magyar politika volt revizionista, de a szlovák vezetés is azzá vált az 1938-as I. bécsi döntés után Magyarország irányába.

A magyarországi kormánykörök Csehszlovákia létrejöttére nem úgy tekintettek mint a történelmi Magyarország szláv népeinek egyesülésére anyaországával, következetesen tagadták az ott élő szlovák és cseh nép egy nemzethez való tartozását. A magyar propaganda 1919-től azt sugallta: mivel Csehszlovákiának nem volt korábban államisága és a történelmi tradíciók is hiányoztak, így ettől az országtól szerezhetik vissza leghamarabb az elveszett területeket. Azzal érveltek, hogy Csehszlovákia egy mesterséges képződmény, amely csak a nagyhatalmaknak köszönheti létezését, így könnyebben le lehet győzni egy alkalmas pillanatban (Zeidler 2001: 10–11). Ezzel a csehszlovák állameszmét támadták, amely a két nemzetet egyazon nemzet két ágának tekintette. A magyar kormányzati politika két évtizeden keresztül arra törekedett, hogy a szlovák és a cseh nemzet közeledését megakadályozzák. A szlovákság számukra a csehek által megszállt népesség volt, amely a többi kisebbséggel közösen küzd a felszabadulásért. A szlovákok szerintük etnográfiailag, nyelviileg és történelmileg is teljesen különálló nemzetet alkottak a csehektől. A magyar vezetés egyetértett abban, hogy Szlovákiának, de legalábbis a magyarlakta területeknek valamilyen formában feltétlenül vissza kell térniük a magyar állam kebelébe. A magyar vezetésben élt egy olyan hit, hogy egy esetleges népszavazásnál a szlovákok és a ruszinok a Magyarországhoz való csatlakozás mellett szavaznának. A magyar vezetés, hogy a saját közvéleményét is befolyásolni tudja, propagandája révén azt terjesztette az 1930-as években, hogy a szlovákok már megbánták, hogy 1918-ban nem csatlakoztak Magyarországhoz, és ezt a hibájukat jóvá akarják tenni, csak ezt nyíltan nem mondhatják ki Csehszlovákiában (Steier 1933: 32).

A magyar kormányzat revíziós külpolitikája Csehszlovákiával szemben jó ideig kizárólag az integrális revízió a régi Nagy-Magyarország helyreállítását képviselő nézet talaján állt, csak az 1920-as évek második felében jelent meg az etnikai revízió (a magyarlakta területek visszacsatolását képviselő nézet) és a kettő közötti különbségtétel (Szarka 1990: 236–237). Az integrális revízió követelése már 1923 után lekerült a magyar politika hivatalos napi-rendjéről, mivel belátták, hogy nincs reális esélye, s csak 1928-tól tűzték zászlajukra a békés revízió jelszavát (Szarka 2016: 187).

A 20-as évek közepére a magyar kormányok a kisebbségi magyar vezetők számára is egyértelművé tették, hogy kielégítő végső megoldásnak egyedül a területi revíziót tekintik (Simon 2006: 261–276). Magyarország az Anschluss után két alternatíva közül választhatott: vagy valamilyen megállapodásra jut a kisantant államaival és lemond revíziós igényeiről, vagy részt vesz a Csehszlovákia elleni kialakulóban lévő német akcióban. Bármennyire is

félt Magyarország Németország megerősödésétől, a Csehszlovák Köztársaság felbomlása alatti magyar passzivitás mind kül-, mind belpolitikai szempontból elképzelhetetlen volt. A magyarok rájöttek, hogyha eredményeket akarnak elérni, Szlovákia megszerzése érdekében tárgyalásokat kell folytatniuk a Szlovák Néppárt vezetésével, Andrej Hlinkával és Jozef Tisóval (Ádám 1965: 369–370). A Budapesten 1938. május végén megrendezett 34. Eucharisztikus Világkongresszuson részt vevő Jozef Tiso, a Szlovák Néppárt elnöke tárgyalásokat is kezdett Kánya Kálmán magyar külügyminiszterrel a csatlakozás feltételeiről, amelyek 1938. szeptember végéig folytatódtak. Tiso három pontban foglalta össze feltételeit: „1. Központi hivatal végrehajtó hatalommal Szlovákia közigazgatását illetőleg és a szlovák nyelv hivatalos használata. 2. Külön országgyűlés és törvényhozó hatalom a saját belügyekben, vallás- és közoktatásügyben. 3. Költségvetési kvóta” (Ádám 1999: 693). A későbbiekre vonatkozóan azt kérte, hogy a csatlakozás esetén Szlovákiát ne árasszák el a magyarországi tisztviselők, mivel nem ismerik az ottani helyzetet, s könnyen ellenszenv tárgyává válhatnak már az elején. A magyar kormány Tiso ezen feltételeit elfogadta, ennek ellenére a szlovák–magyar tárgyalások eredménytelenek maradtak. A szlovák politikusok magyarokkal szembeni állásfoglalását Ferdinánd Ďurčanský szlovák külügyminiszter később a következőképpen fogalmazta meg: „...a szlovákok attól féltek, hogy az autonómiatörekvés a magyarok szemében egyet jelent majd a Magyarországhoz való visszatérésre mutató jellel. A magyarokkal való együttműködés ügyében korábban leírtakat és elmondottakat részünkről csupán a csehszlovák politikára gyakorolt nyomás eszközének lehet tekinteni” (Ďurčanský 1943: 205). Magyarán csak taktikai húzásnak vehetjük a szlovák tárgyalási hajlandóságot, s azt igazából elvetették. A szlovákok a lengyelekkel is folytattak hasonló tárgyalásokat.

1938. október 9-én Rév-Komáromban megindultak a Cseh-Szlovák–Magyar területrendezési tárgyalások. Teleki Pál miniszterelnök revíziós elképzelései, amelyet történelmileg és földrajzilag érveivel korábban alátámasztott a komáromi tárgyalásokon, háttérbe szorultak (Ablonczy 2005: 375–383). Magyarország Komáromban a magyar többségű területeket kérte vissza körülbelül 14 153 négyzetkilométernyi területsávval. A két fél közötti megbeszélések ezzel október 13-án eredmény nélkül zárultak le, mivel a Jozef Tiso vezette cseh-szlovák küldöttség nem volt hajlandó „kielégíteni” a magyar területi igényeket. 1938. november 2-án a bécsi Belvedere palotában a német–olasz vegyes bizottság jelölte ki az új határt. Olaszország főleg abban volt érdekelt, hogy a Közép-Duna medencében ne csak Németország nagyhatalmi érdekei érvényesüljenek.

Az önálló Szlovákia külpolitikai törekvései

1939. március 14-én a szlovákok Tiso vezetésével kikiáltották az önálló Szlovákiát, ezzel formailag is felbomlott a Cseh-Szlovák Köztársaság. Hitler Németországban a 14-éről 15-re virradó éjszaka kikényszerítette Emil Hácha elnök beleegyezését, hogy a német hadsereg megszállja Csehországot, s ezt követően megalakult a Cseh–Morva Protektorátus. Az ország vezetői eleinte azt az illúziót próbálták keltetni polgáraikban, hogy Szlovákia a semleges Svájc-hoz hasonló szerepet tölthet be Németország, Magyarország és Lengyelország között. A valóság azonban más volt: Szlovákia megalakulása után szinte azonnal elvesztette függetlenségét. 1939. március 23-án Németországgal védelmi szerződést („Schutzvertrag”) írt alá, amelyben a Német Birodalom 25 évre biztosította Szlovákia éves függetlenségét, Szlovákia pedig kötelezte magát, hogy külpolitikáját a német kormánnyal szoros együttműködésben, katonai erejének szervezését pedig a német véderővel közösen valósítja meg, ezenfelül bele-

egyezését adta a „Schutzzone” létesítésébe (Harsányi 1988: 195–196). Emellett a németek a szerződés révén lehetőséget kaptak arra, hogy a szlovák állam gazdasági életét fokozatosan ellenőrzésük alá vonják, s a belpolitika színpadán zajló eseményekbe is beavatkozzanak.

Szlovákia külpolitikai helyzete eleinte labilis volt. Budapest, Varsó és Berlin 1939. március 14. után is hatalmi és befolyási övezetének tekintette ezt a területet. A magyar kormány ugyan elsőként ismerte el a szlovák államot és a pozsonyi konzulátusát is azonnal követségi rangra emelte, ám az új helyzetet nem tartotta véglegesnek, mert Szlovákia továbbra is geopolitikai érdekeinek tárgya maradt (Deák 1991: 150). 1939-ben ezt a magyar állam nem csak történelmi indokokkal támasztotta alá, hanem azzal a szándékkal, hogy a határ legyen közös Lengyelországgal. Ez ugyanis lehetővé tette volna Magyarország számára, hogy a jövőbeni német nyomásnak jobban ellenálljon, illetve növelné Magyarország súlyát Közép-Európában, amit az olaszok is támogatnának. Ez utóbbi tényt a szlovák politika állandó veszélyként tartotta számon, s a németeknél igyekeztek ezt ellensúlyozni. 1939. március 23. és 28. között Magyarország és Szlovákia között határkonfliktus bontakozott ki, amely bombázásokká és fegyveres összecsapásokká terebélyesedett. „Kis Háborúként” vált ismertté a szakirodalomban (Janek 2001: 299–313). Ennek következtében Magyarországhoz került mintegy 20 kilométer mélységű és 60 kilométer hosszúságú szakasz a Szlovákia és az akkor már Magyarországhoz tartozó Kárpátalja közti határszakaszon. A szlovák nacionalista politikai körök ideológiai fegyverként használhatták fel a magyar támadást, melynek következtében a két állam viszonyában a kölcsönös ellenszenv és a reciprocitáson alapuló sérelmi politika elvei érvényesültek. A Szlovák Köztársaság külpolitikájában Németország után Magyarország foglalta el a legfontosabb helyet. A két ország kapcsolatai feszültséggel voltak telítve, a kisebbségi kérdés és a reciprocitás valamint a bécsi döntés által kialakult határ miatt. Mindkét állam szemmel tartotta egymást, és gyakran fordultak Németországhoz problémáik megoldása ügyében. Berlinben területi vitáik ügyében a háború befejezésével ígértek megoldást, ezzel is jelezve, hogy az elbírálás a kérvényezők politikai és katonai érdeme szerint történik majd. Szlovákia politikai vezetése körében elterjedt a hír, hogy Hitler jóindulatát a területi kérdések vonatkozásában meg kell szolgálni. Így 1939 szeptemberében, amikor Szlovákia részt vett a németek oldalán Lengyelország elfoglalásában, akkor a szlovák vezetés azt gondolta, hogy a korábbi függő helyzetből, szövetségesi pozícióba léphet elő a németeknél. Szlovákia nem pusztán a német hadsereg stratégiai felvonulási területe lett Lengyelország lerohanásában, hanem az egyetlen ország is, amely már 1939 szeptemberében csatlakozott a hadjáratához. Szabó György, pozsonyi magyar követ erről írt beszámolójában kifejtette, hogy Szlovákiában a lengyelországi hadjárat után az a hiedelem járta, hogy Hitler hálából a szlovák csapatok lengyelországi részvételéért visszaadja nekik a déli területeiket, valamint Kassa városát. A pozsonyi magyar követ szerint ez a tévhit abból eredt, hogy Hitler Tisohoz köszönő táviratot intézett, amelyben háláját fejezte ki a Lengyelország elleni hadjáratban való segítségért. Ez a távirat reményekkel töltötte el a szlovákokat. Alexander Mach, a szlovák kormány propagandafőnöke, 1939. szeptember 21-én Zakopanében az egyik szlovák helyőrséget meglátogatva, ezeket a szavakat mondta: „Szlovákia soha nem akart idegent magának és most sem kér ilyet, ami azonban az övé azt mindig és mindenütt el fogja venni” (Magyar Országos Nemzeti Levéltár, Külügyminisztérium. K–63. 1939/65. 456. csomó. 35/pol. 1939 szám alatt). A nagy remények nem teljesültek ugyan, de Szlovákia határait a korábban Lengyelország által elvett szlovák kisebbségi területekkel és néhány lengyel faluval azért megtoldották jutalomként a győztes hadjáratban való részvételért. Ferdinánd Ďurčanský

Szlovákia külügyminisztere abban reménykedett, hogy a győztes hadjárat következtében nagyobb mozgásteret és függetlenebb politikát folytathatnának a németek mellett. Ennek első lépése az volt, hogy 1939-ben Szlovákia diplomáciai kapcsolatot létesített a Szovjetunióval. Tiso egyik rokonát Fraňo Tisót küldte Moszkvába követnek, hogy ezzel is jelezzék a kétoldalú viszony fontosságát (Kamenec 1993: 61). Ďurčanský Moszkva támogatását arra kívánta felhasználni, hogy erősítse a nemzetközi helyzetét Szlovákia függetlenségének elismertetésében (Čierna-Lantayová 2002: 90). A szovjetek és a németek támogatását maga mögött remélve, a szlovák sajtó magyarellenés kampányba kezdett 1939 végén. A „Slovák” arról írt, hogy békés revíziót akarnak Magyarországgal szemben. A szlovák vezetés látva a Molotov–Ribbentrop paktum megkötése után a németek és a szovjetek barátkozását, abban kezdtek reménykedni, hogy mindkét hatalmat megnyerve esetleg ők is felléphetnek a magyarokkal szemben területi követeléseikkel. A szlovák politikai körök, akárcsak a szlovák közvélemény, túlzottan felértékelte, és óriási várakozással fogadta a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatfelvétel tényét. Jozef Tiso szerint a németek és az oroszok közötti szerződés annak záloga, hogy a „germánok és szlávok közötti együttműködés megvalósulhat Európában”, és szerinte ennek már régen meg kellett volna történnie (Slovák, 1939. október 3. :1). Jozef Tiso az együttműködést a két nemzet jövőjének szempontjából is döntő lépésként értékelte. Ján Spišiak budapesti szlovák követ nagy örömmel üdvözölte a szovjet diplomáciai képviselőt újbóli megnyitását Budapesten. Állítása szerint a magyar külügyminisztériumban azóta egész más hangnemben beszéltek vele. Benyomása szerint a magyarok felértékeltek a szlovákokat, mint szláv országot, amelyet a Szovjetunió is támogat. Ďurčanský abból indult ki, hogy mivel az első bécsi döntésnél Olaszország töltötte be a segédhatalmi pozíciót, az újabb területi rendezésnél a Szovjetunió veheti majd azt át. Ďurčanský bízott abban, hogy a Szovjetunió, mint szláv nagyhatalom, megsegíti és támogatja majd Szlovákia területi követeléseit. A szlovák külügyminiszter a Szovjetunió felé irányuló barátkozását a németekkel szembeni védelemre kívánta felhasználni. Hitler a szlovákok és szovjetek között kialakult barátkozást nem nézhette tétlenül, és 1940. július 27-én Tisót és a szlovák kormány fontosabb tagjait Salzburgba rendelte (Kamenec 1993: 89). Elérte, hogy Ďurčanskýt leváltsák, akinek fő bűnül pánszlávizmusát említette és azt, hogy túlságosan jó viszonyban van a pozsonyi szovjet követtel. Tiso Salzburgban átadott Hitlernek egy memorandumot térképekkel illusztrálva, amely a magyarországi szlovák kisebbség helyzetét tárgyalta, különösen az elmagyarosodás tüneteire rámutatva, párhuzamosan a magyarországi német kisebbségekre vonatkozó adatokkal. A memorandum hat zárt területet emelt ki, melyek a következők voltak: 1, Verebély–Surány 2, Losonc 3, Jolsva 4, Kassa 5, a Sátoraljaújhelytől északra fekvő terület 6, az egész szobránci kerület (Magyar Országos Nemzeti Levéltár, Külügyminisztérium K–63. 459. cs. 163/1940. pol. számú jelentés). A memorandum utószava hangsúlyozta, hogy a békét Közép-Európában csak a népi elv alapján megállapított igazságos határok biztosíthatják. Szlovákia ezen elv megvalósítására törekedett és célját úgy szándékozott elérni, hogy a szlovák anyaországhoz csatolta volna a külföldre szakadt területeken élő szlovákokat. Azokon az országrészekén, ahol a lakosság túlzottan vegyes etnikumú volt, lakosságcserét alkalmaznának Magyarország és Szlovákia között. A szlovák vezetés szerint a Magyarországon élő szlovákok száma túl magas ahhoz, hogy a szlovák állam le tudjon róluk mondani, ezért kénytelenek a revízió útjára lépni. Hitler a tárgyalások során a szlovák állam szabadságát és szuverenitását megerősítette, de területi revíziót nem ígért, azonban nem is vetette el azt, és a háború utáni rendezésre hagyta.

A „Kis Antant” megújításának terve

Đurčanský bukása után a szlovák vezetés felismerte, hogy a közeljövőben nem várhatja a németektől az első bécsi döntés határainak megmásítását. A Szovjetunió elleni háborúban a szlovák vezetés ismét lehetőséget látott arra, hogy a németeknek tett katonai jó szolgálatok fejében, területi kompenzációt kaphatnak – természetesen ezek magyar területeket érintettek – A szlovák külpolitika Magyarország irányába kifejtett politikája kimerült a reciprocitással és a szlovákiai magyarság helyzetének figyelésével és a németek kegyeinek a keresésében. A szlovák külpolitikai törekvésekben a Magyarországgal való feszült hangulat ellensúlyozására 1940-ben és 1941-ben fontos hangsúlyt kapott, hogy jó viszonyt alakíthasson ki Romániával és Horvátországgal, mivel elképzelésük szerint ezek az államok beléphetnének majd az újonnan Szlovákia vezetésével megalakítani szándékozott „Kis Antantba”, amely Magyarországgal állna szemben és területi követelésekkel is felléphetnének irányába. Mihail Antonescuval, Románia vezetőjével és a horvát királyság vezetőjével, Ante Pavelićel is tárgyalások folytak. A románok lelkesen támogatták az elképzelést, a horvátok nem vetették el, de túl nagy aktivitást sem fejtettek ki. Miután a szlovák külpolitika ezen törekvései a magyar vezetés tudomására jutottak, a németekhez fordultak, akik azonnal burkoltan az érintett államok tudomására hozták, hogy ez az együttműködés nem irányulhat a „Kis Antant” megújítására, ezért megszabták, hogy az csak gazdasági és kulturális kapcsolatok fejlesztésére korlátozódhat (Michela 2003: 115–116).

A Szlovák Királyság alternatívája

1941. június 23-án a berlini szlovák követség olyan információt szivárogtatott ki, amely szerint Szlovákia királysággá alakulna át. A trónra a Szász–Coburg–Gotha házból származó Cyrillt, Preszlav hercegét, a bolgár király öccsét hívták volna meg. A berlini szlovák követség úgy tüntette fel, mintha az értesülést a német külügyminisztériumból szereztek volna. A dolog háttérben az állt, hogy Jozef Tiso és Vojtech Tuka miniszterelnök–külügyminiszter a szlovákiai Murányban, majd Pozsonyban is találkozott és tárgyalásokat folytatott I. Ferdinánd volt bolgár királlyal és fiával, a Bulgáriában akkor uralkodó III. Borisszal, a szlovák királyság létrehozásáról. A találkozókra május 30-án, illetve június 19-én került sor. Mivel 1940-re Szlovákia teljes mértékben német befolyás (függőség) alá került, ez természetszerűen külpolitikai elkötelezettséggel járt. Elképzelhető, hogy a szlovák vezetés szeme előtt az lebegett, hogy a szlovák királyság biztosabb közjogi támpont lenne az ország számára Magyarországgal és Németországgal szemben, sőt a későbbiek folyamán bekövetkező általános területi rendezésnél is hatásosabban érvelhet majd korábbi területeik visszaszerzése érdekében. Ráadásul így a Szent-István-i állameszme tanait és területi követeléseit sem lehetett volna velük szemben érvényesíteni. Németország nagy hatalmi érdekei azonban megakadályozták Szlovákia királysággá alakulását, amelynek megvalósulása esetén sem lett volna hosszú jövője.

Az olasz kiugrás hatásai a szlovákok revíziós elképzeléseire

Az olasz kiugrás a szlovák vezetést arra ösztönözte, hogy az első bécsi döntés felülbírálását kérjék a németektől. Szerintük az első bécsi döntés Magyarországra nézve kedvező végkifejlete kizárólag Olaszország, elsősorban Galeazzo Ciano gróf érdeme, illetve szerin-

tük bűne volt. A szlovák vezetés szerint a németek Szlovákia részére kedvezőbb határvo-nalat húztak volna, ha az olaszok nem avatkoznak közbe. Amíg Olaszország egyenrangú tengelytag volt, ezt a szlovák propaganda nem merete nyíltan hangoztatni, azonban az olasz kiugrással a helyzet megváltozott. A szlovák vezetés propagandája azt hirdette, hogy az olasz külpolitika eredményei, így az olasz erőszakoskodás folytán létrejött bécsi döntés által el-csatolt területek hovatarozása is revízió alá kerülnek, s német segítséggel Szlovákia javára új, igazságos döntés fog születni. Az olasz kiugrás miatt Alexander Mach és más szélsősé-gesen németbarát szlovák politikusok azt remélték, hogy eljött az idő a régóta várt revízióra. A németektől erre voltak is biztató jelek. Az egyik ilyen eset az volt, hogy az olasz kapitulá-ció után a németek szabad kezét adták Horvátországnak Dalmácia elfoglalására. Magyaror-szág azonban a kivárás taktikáját választotta. A szlovák külügyminisztérium már 1940-ben kidolgozta a szlovák–magyar határ módosításával kapcsolatos terveket. Ezek szerint mint-egy 3 606 négyzetkilométernyi területet követeltek volna vissza. A nagyobb városok közül Kassa, Losonc és Léva járt volna vissza Szlovákiának (Lipták 1967: 30). A német vezetés tudomásul vette a szlovák követeléseket, de az érdemi tárgyalásokat ismételten csak a háború utáni időszakra ígérték.

A szlovák külpolitika béketapogatózási kísérletei, politikai elképzelései 1944-ben

A szlovák vezetők közül néhányan 1944-ben béketapogatózási kísérletekbe kezdtek bur-kolt formában. Nem a Nyugattal való együttműködés megteremtésére, hanem inkább Szlo-vákia önálló államként való létezésének szükségességére próbálták irányítani a figyelmet, illetve a Csehszlovákia megújítására törekvő Edvard Beneš-féle propagandát próbálták tom-pítani. A szlovák vezetők közül Ferdinánd Čatloš hadügyminiszter és Karol Sidor, Szlovákia vatikáni követe lépett a tettek mezejére és ténylegesen is próbálkoztak. Sidor 1944-ben me-morandumot készített Szlovákia jövőjével kapcsolatban, illetve tárgyalásokat is folytatott az angolszász hatalmakkal, eredménytelenül (Petruš 2005: 123–150). Čatloš a katonai átállást tervezte a szovjetek oldalára, amit úgy gondolt kivitelezni, hogy a Lengyelország felőli fron-tot megnyitná. Tervét úgy folytatta volna, hogy a Szlovákia keleti részén tartózkodó német erőket megkerülték volna, és bekerítenék a szovjetekkel közösen, majd a magyar egységek ellen vonultak volna Kassánál. Čatloš azt is tervezte, hogy mivel Szlovákia átáll a Szovje-tunió oldalára, azonnal hadba lép Magyarország ellen. Ettől azt remélte, hogy a korábban elvesztett területeket is visszaszerezheti, és ebben a Szovjetunión is támogatni fogja. Čatloš elképzelései nem váltak valóra, mert 1944 augusztusában kitört a szlovák nemzeti felkelés. Čatloš később eljutott a felkelők területére, de ott letartóztatták őt, és fogolyként Moszkvába szállították. A többi szlovák vezető a kivárás és a német orientáció híve volt. Tiso az angol-szász hatalmak 1944. június 6-i normandiai partraszállása után továbbra is kitarzott a németek szövetségében. „Csak dolgozzatok nyugodtan továbbra is” adta irányelvül kormánya tagjai-nak és a közigazgatás vezetőinek. Ehhez azt is hozzátette, hogy Szlovákiának fegyelmeztet-ni kell várná a háború végső fázisát: „ha a hadsereg és a lakosság is fegyelmeztet marad, ez esetben a győztesek is kénytelenek elfogadni a szlovák álláspontot” (Medrický 1993: 273). Ezalatt azt értette, hogy Szlovákia önálló státusza tovább élhet. A szlovák nemzeti felkelés kitörése után a szlovák vezetés abban a reményben tartotta fenn a szövetséget a németekkel, hogy a német nemzet vezetői világosan ítélik meg a hadi helyzetet, katonai lehetőségeiket, a rendelkezésre álló erőket és a folytatás lehetséges változatait, és ha nem lenne elegen-dő ok a katonai ellenfelek közötti, legalább fele részben kiegyensúlyozott megbékélésre,

minden bizonnyal leállítanák a nemzetük és szövetségeseik oly sok emberáldozatával és anyagi veszteségével járó háborúját. 1944 második felében a Vörös Hadsereg megkezdte Kelet-Szlovákia elfoglalását, ami „a folytatás lehetséges változatait” nullára redukálta, azaz egyet jelentett a Szlovák Köztársaság elkerülhetetlen megszűnésével. Tiso azokra a kétségbeesett és reménytelen javaslatokra, melyeket saját diplomátáitól 1945 januárjában kapott, tudniillik próbáljanak kapcsolatba lépni a szövetségesek római és berni katonai szerveivel, mindvégig elutasító választ adott (Sidor 1947: 254). Tiso és követőinek tragédiája és bűne az volt, hogy hittek Hitler háborús győzelmében, és igyekeztek Szlovákiát olyanná tenni, amilyenek a Führer megálmodta „Új Európáját”. Mint láthattuk, Tiso rendszere teljesen rá volt utalva a hitleri Németországra, és szuverenitása is rendkívül korlátozott volt. Tiso és követői 1939–45 közötti politikai ténykedésükkel felégették a nagyhatalmakhoz vezető összes hidat, amelyek kezeskedhettek volna háború utáni létezésükért.

A szlovák vezetés 1938–44 között mindvégig a területi revíziót kívánta megvalósítani a magyarok irányába, de ezt a németek jóváhagyása nélkül nem teheték. A „magyar kártya”, hogy a korabeli és napjainkig is használt szóhasználatból éljünk, mindvégig előhúzzható volt ezen időszakban. A szlovák politikusok ezzel lecsillapíthatták a saját ellenzéküket. Minden gazdasági nehézség és az emiatt kialakuló feszültségek eredendő forrása szerintük az volt, hogy az első bécsi döntésnél aránytalanul nagy területek kerültek Magyarországhoz. A szlovák sajtó, majd a későbbiek folyamán a szlovák történetírás is úgy hívta ezt a területet, hogy „elrabolt vagy elszakított” országrész. Tuka és a szlovák vezetés többször is kísérletet tett, hogy legalább egy kisebb részt diplomáciai úton visszaszerezzen, de mint láthattuk, eredménytelenül. A németeknek nem volt érdekük, hogy egyértelműen elutasítsák a szlovák területi revíziót, nekik az volt a céljuk, hogy a szlovák és magyar kormány mindvégig kiszolgálja őket. A szlovák revíziós elképzeléseket a németek ütőkártyaként a magyarok ijesztgetésére használták. Hitler 1944-ben Horthy Miklóst azzal fenyegette, hogyha kilép a háborúból, akkor Magyarország területére a környező államok katonái, így a szlovák csapatok léphetnek, ami azt eredményezheti, hogy elvesznek a korábbi revízió folyamán megszerzett területek. A megosztás ügyes taktikai húzás volt a németek részéről. Mindkét állam féltékenyen szemlélte a másikat, és igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy területi integritásukat megőrizze, és az azt biztosító németek kegyeit megszerezzék. Tiso a korábbi magyar területi követelések megakadályozása miatt, illetve saját területi gyarapodásának megvalósítása érdekében mindenképpen Németországot tekintette legfőbb szövetségésének. Tiso és politikustársai nem ismerték fel, hogy a háború már elveszett és a területi kérdések helyett inkább a közös kiugrási alternatívákat kellett volna keresniük a magyarokkal, de ez nem valósult meg.

Hivatkozások

- Ablonczy Balázs 2005. Teleki Pál. Osiris, Budapest.
- Ádám Magda 1965. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. Diplomácia iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. II. kötet. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Ádám Magda 1999. A versailles-i Közép-Európa összeomlása. Századok 4: 685–726.
- Čierna-Lantayová, Dagmar 2002. Pohľadý na východ. Veda, Bratislava.
- Deák, Ladislav 1991. Hra o Slovesko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–39. Veda, Bratislava.
- Ďurčanský, Ferdinánd 1943. Pohľad' na slovenskú politickú minulosť. Bratislava.
- Harsányi Iván–Jemnitz János–Székely Gábor (eds.) 1988. *München 1938*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Medrický, Gejza 1993. Minister spominá. Litera, Bratislava.
- Kamenec, Ivan 1993. Trauma. Aura. Solymár.
- Janek István 2001. Az elfelejtett háború. *Történelmi Szemle* 3–4: 299–313.
- Sidor, Karol 1947. Šesť rokov pri Vatikáne. Obrana Pres, Scranton.
- Lipták, Ľubomír 1967. Maďarsko v politike Slovenského štátu v rokoch 1939–43. *Historický Časopis* 15/1: 25–45.
- Miroslav Michela 2003. Kotázke slovensko-chorvátskej kultúrnej spolupráce v rokoch 1941–45. *Slavica Slovaca* 2: 112–122.
- Petruf, Pavol–Segeš, Dušan 2005. Memorandum Karola Sidora Slovenská otázka z júna 1943. *Historický Časopis*. 53/1: 123–150.
- Steier Lajos 1933. *Felsőmagyarország és revízió*. Budapest.
- Simon Attila 2006. A szlovákiai magyar politika és Dél-Szlovákia a két világháború közötti kolonizációja. In: Simon Attila–Bárdi Nádor (szerk.) *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Fórum, Somorja. 261–276.
- Szarka László 1990. A kisebbségi kérdés a magyar–csehszlovák kapcsolatokban. *Regio* 3: 231–244.
- Szarka László 2016. *A multiethnikus nemzetállam 1918–1992*. Kalligram, Pozsony.
- Zeidler Miklós 2001. Magyar revizionizmus a két háború között. *Limes* 14/3: 7–24.

Levéltári források

- Magyarországos Levéltár (MOL), Külügyminisztérium (KÜM). K–63. 1939/65. 456. csomó. 35/pol. 1939 szám alatt. Pozsonyi magyar követség jelentése. (1939. október. 2.)
- MOL, KÜM, K–63. 459. cs. 163/1940. pol. számú jelentés. (1940. július 29.)

Napilap

- Slovák, 1939. október 3. 1. (Szerző nélkül)

Janek, István

**Slovak-Hungarian bilateral relationship
and revisionist ideas between 1938 and 1945**

From 1939 to 1945 Slovak-Hungarian diplomatic relations were determined by three main questions: 1) the possession of territories in former Upper Hungary with the problem of the minorities there, 2) to gain the favour of Germany at the expense of each other and 3) the principle of reciprocity. Slovakia was one of the smallest states in Europe with her 38,000 square kilometres and 2.6 million inhabitants. 85 % of the population was Slovak while the rest was comprised by Hungarians, Germans, Rusins and others. At first, the leaders of the state communicated to their citizens that Slovakia could play the role of a neutral state (similar to Switzerland) between Germany, Hungary and Poland. This remained wishful thinking in the contemporary international situation. Slovakia had lost her independence shortly after her birth as the 'Schutzvertrag,' a treaty of protection was signed with Germany on 23rd March 1939. The German Reich ensured the independence of Slovakia for 25 years, while Slovakia obliged herself to maintain her foreign policy in accordance with German interests, to organise her military forces in cooperation with the German army, and also agreed to the creation of the Schutzzzone.

From 1939 to 1944, the Slovak political leadership formed claims for Hungarian territories and wanted to see the revision of the First Vienna Award. In July 1939, Slovak propaganda openly declared that the Slovaks must not accept the new borders of their country. They argued that the Slovak-Hungarian border should have been drawn in a way that the number of Slovak and Hungarian population would be the same in each country. They constantly said that the Slovaks would reach the revision of the Vienna decision with German help. From 1939 to 1944 the Slovak-Hungarian connections were based on observing each other, gaining the favour of the Germans and the policy of reciprocity. Mutual jealousy and claims for territories also played their role in shaping the connections all through the war. Neither the Hungarian nor the Slovak administration could overcome these factors.

AZ ÖRÖKSÉGPOLITIKA HATÁSA A HELYI TÁRSADALMAKRA, NEMZETISÉGI VONATKOZÁSAI

MINORICS TÜNDE

Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar
minorics.tunde@kpvk.pte.hu

1. Bevezetés

A helyi kulturális örökség a helyi társadalmi diskurzusok, a társadalmi kapcsolatok alakítója, a különböző társadalmi csoportok együttélési feltételeinek és lehetőségeinek meghatározója, identitásuk megőrzésének egyik legfontosabb tényezője. Ugyanakkor a kulturális örökség kortárs értelmezése, a nemzetközi és a hazai örökségpolitika is hatást gyakorol a helyi társadalmak, a közösségek saját örökségéhez való viszonyára, amit számos hazai példa esetében megfigyelhetünk. A kulturális örökséggel kapcsolatos hazai intézkedések és következményeik teljes áttekintésére jelen írásban nincs lehetőség, ezért azok közül a szellemi kulturális örökséggel kapcsolatos aktualitásokkal és az érintettekre gyakorolt hatásával foglalkozik, rövid kitekintéssel a nemzetközi szintű előzményekre. A hazai gyakorlat utóbbi 10 évének áttekintése az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség védelméről szóló 2003-as nemzetközi egyezményéhez való 2006-os csatlakozásunk óta eltelt időszak azon eseményeit mutatja be, amelyek láthatóvá teszik az egyes intézkedések egymásra épülését, összefüggéseit és hatásait. A Magyarországon zajló örökségpolitikai folyamatok ráirányítják a figyelmet sokszínű kultúránkra, a velünk élő nemzetiségek és a külföldi magyarság örökségére, azok etnikai és gazdasági vonatkozásaira, a közösségek reprezentációs stratégiáira. Szellemi örökségeink közül a busójárást választva olyan elemre fókuszál az elemzés, amely soknemzetiségű környezetben jelenik meg, és a helyi társadalmak kulturális identitása mellett, annak etnikai reprezentációit is kifejezi.

2. A szellemi kulturális örökség védelmének hazai gyakorlata

A kulturális örökség fogalmának fokozatos bővülése, majd kiteljesedése a 20. század hatvanas éveire tehető. Míg korábban a történeti műemlékként való értelmezésben a gyűjtést és osztályozást a régiség, a kor határozta meg, ettől kezdve megjelenik az építészeti örökség; majd a hetvenes évek végére a kollektív emlékezet fogalmával párosuló kulturális örökség meghatározása (Sonkoly 2004: 45). A gondolat, miszerint a világ kulturális értékeit védeni kell, életre hívja az épített és természeti örökség megóvása érdekében az UNESCO Világörökség 1972-es Egyezményét, amely jelentős szerepet vállal abban, hogy évszázadok, évezredek kincsei ne tűnjenek el örökre. Már ekkor világos volt, hogy kulturális kincseink köre e „kézzel tapintható” örökségnél jóval bőségesebb, igaz, jóval nehezebben is meghatározható. E kincsek emberi tapasztalatok és teljesítmények, tradícióik, nyelvek, előadóművészetek, társadalmi gyakorlatok, rituálék, népszokások, hagyományos népművészeti értékek vagy a természettel kapcsolatos ismeretek. A szellemi tudás létjogosultságát, ugyanakkor megóvásának szükségességét felismerve, hosszas előkészítés után 2003-ban az UNESCO elfogadta

a Szellemi Kulturális Örökség védelméről szóló nemzetközi konvenciót. A szellemi örökség területén a következő listák felállítását kezdeményezték: az emberiség szellemi örökségének reprezentatív, vagyis közössége által elkötelezetten, támogatást élvezve éltetett hagyományokat tartalmazó, és egy sürgősségi, tehát veszélyeztetett, megszűnéssel fenyegetett szellemi örökség listát. A harmadik kategória a „best practice”, vagyis „legjobb gyakorlat” kifejezéssel, azokat a kulturális eseményeket, rendezvényeket, programokat minősíti, amelyek sokat és hatékonyan tesznek a megőrzésért és védelemért. A konvencióhoz azóta 162 állam csatlakozott, köztük 2006-ban Magyarország is. A csatlakozást a jogszabályokból következő államigazgatási feladatok elvégzése mellett széleskörű társadalmi egyeztetések is megelőzték, majd 2008-ban megalakult a Szellemi Kulturális Örökség Magyar Nemzeti Bizottsága. A Nemzeti Bizottság a kultúráért felelős miniszter tanácsadó testületeként működött 2008 és 2011 között. 2012-ben a Magyar UNESCO Bizottság helyett létrejött az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága, melynek hét testülete között egyik a Szellemi Kulturális Örökség Szakbizottság (Minorics 2007: 115–119).

A konvenció olyan globális felelősségvállalást tesz lehetővé mint ami a már „listázott” világörökségi helyszínekkel szemben megvalósul, és egyben biztosítja a megfelelő jogi eszközöket a védelemre és megőrzésre. A csatlakozott államoknak minden rendelkezésre álló eszközzel törekedniük kell arra, hogy biztosítsák szellemi örökségeik társadalmi elismerését és tiszteletét. Természetesen helyi, nemzeti és nemzetközi szinten is tudatosítani kell a kulturális örökség megővésének jelentőségét, ami különböző típusú és nehézségű feladatokat jelenthet az együttműködők számára. A védelem az értékek felismerését, támogatását, a közösségek demokratikus, tudatosan átgondolt megerősítését igényli, amely csakis állami-társadalmi összefogással érhető el.

A tevékenységek irányítója az Emberi Erőforrások Minisztériuma, szakmai koordinálója a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum keretében működő Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóság. Az Igazgatóság feladata az egyezmény hazai szakmai megvalósítása és annak koordinálása, hálózat építése a megvalósításában szerepet játszó intézményekkel és szervezetekkel, miközben a társadalom számára nyilvánossá teszi mind az állami feladatokat, mind pedig az eredményeket. A védelem és segítségnyújtás hangsúlyozott célja nem az örökséget konzerválni kívánó szervezetek vagy intézmények, hanem a birtokló és védő közösségek támogatása.

Az Igazgatóság honlapján megjelenített, és gondozásuknak köszönhetően folyamatosan (2008-ban kettő, 2009-ben három, 2010-ben három, 2011-ben három, 2012-ben kettő, 2013-ban öt, 2014-ben négy, 2015-ben kettő, 2016-ban öt elemmel) bővülő Nemzeti Jegyzék mára 29 elemet tartalmaz. A jegyzék azokat a Magyarországon területén fellelhető megővendő szellemi kulturális örökségeket tartalmazza, melyeket közösségek tartanak életben, aktív, dinamikusan élő, identitáshordozó formában, és amelyek jegyzékre kerülését maga a közösség kérte, felismerve jelentőségét és mintaadó szerepét. A jó gyakorlatok hazai regisztere mára 5 elemet tartalmaz, 2011 óta évi (kivéve 2013-ban) 1–1 elemmel bővülve.

A hazai eredményeknek köszönhetően 2014-ben (ekkor még 19 elem volt a jegyzéken) az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség Egyezmény Részes Államainak Közgyűlése 4 évre felvette Magyarországot a Kormányközi Bizottság tagjai közé, ami a hazai örökségpolitika eredményességének mutatója is volt. A Külügyminisztérium, a magyar UNESCO Bizottság, a Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóság többéves kulturális diplomáciai előkészítő munkája, a hazai intenzív népszerűsítés, az örökségvédő közösségek sikeres animálása mellett az elért eredményeket folyamatosan, és nem csak itthon, hanem a tagországok figyelmének

középpontjában is tartotta. A nemzetközi figyelem felkeltésének egyik lehetősége az volt, hogy a Nemzeti Jegyzék intenzív bővülése mellett hazánk 4 nemzetközi jelöléssel is gazdagodott. 2009-ben a mohácsi busójárás, 2012-ben a matyó népművészet és a 12 országgal közös felterjesztés eredményeként a solymászat került fel a nemzetközi reprezentatív listájára, 2011-ben pedig a táncház módszert vették fel a szellemi kulturális örökség megőrzését szolgáló legjobb gyakorlatok listájára, mely jelenleg összesen 12 elemet tartalmaz. Az egyes szellemi örökségek közösségi képviselői számos alkalommal mutatkoztak be nemzetközi környezetben, többek között az UNESCO székházban is. A Kormányközi Bizottságban való tagságunk lehetőséget ad a szellemi kulturális örökség politikájának fő irányairól való döntési folyamatokban való részvételre, így nem csupán az egyes örökségelemek listára kerüléséről, de forráselosztással kapcsolatos döntések meghozatalában is van szavunk <http://www.szellemikulturalisorokseg.hu/doks/orszagjelentes.pdf> (2016.08.01.).

2.1. A szellemi örökség védelmével kapcsolatos hazai intézkedések eredményei

A 2006 óta eltelt időszak eseményei az intézmények, szakemberek és civil szervezetek együttműködésére, valamint a közösségek aktív részvételére és közreműködésére építő törekvést tükröznék. Ilyen összefogás teheti lehetővé, hogy a védelem és megőrzés eredményeinek a jövő generációi is nyertesei lehessenek. Kezdetről kiemelkedő szerepe volt a szakmai és társadalmi kommunikáció biztosításának, a kutatás, a gyűjtés és a dokumentálás inspirálásának. Az eltelt 10 évben tapasztalt intenzív szakmai és közösségi aktivitás eredményességéről, az állami feladatok megvalósításáról a részes államok 6 évente kötelező jelentéséből is tájékozódhatunk, amit Magyarország először 2012-ben teljesített. E jelentés vázolja a szervezeti-intézményi hátteret, másrészt a szakmai hálózat kialakulását.

Az egyik legsürgetőbb, ugyanakkor hosszú távú eredményt biztosító lépés a szellemi örökséggel kapcsolatos ismeretek bekerülése az oktatásba. A helyi közösségek identitása szempontjából meghatározó jelentőségű, hogy a szellemi kulturális örökség magyar nemzeti jegyzékén szereplő elemeit az érintett (hordozó) közösségek szinte kivétel nélkül beépítették a helyi alsófokú oktatási tantervekbe.

A felső- és felnőttoktatásban a kulturális örökségvédelmet, benne a szellemi kulturális örökség szakembereinek képzését egyetemi programok, kurzusok vagy ilyen tematikájú szakok indítása teszi lehetővé. Egyike az új egyetemi mesterszakoknak a Kulturális örökség tanulmányok szak, mely alkalmassá teszi a hallgatókat kulturális örökségvédelemmel kapcsolatos intézményi, önkormányzati, civil szervezeti feladatok ellátására, de speciális szakirányokon szerzett ismereteikkel az írott és az épített örökség mellett a kulturális diplomácia és az örökség menedzsment területén is. E szakot több felsőoktatási intézmény is meghirdeti, például a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kara; az Eszterházy Károly Főiskola Informatika Tanszék és a Közép-európai Egyetem. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Atelier Európai Társadalomtudományi és Histográfiai Tanszéke MA szinten Kulturális örökség története és gyakorlata címmel hirdet szakirányt; a Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajz Tanszékén kulturális örökség szakirány választható; a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézetében pedig örökségmenedzser szakértő, posztgraduális képzés folyik. A Szegedi Tudományegyetem Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszéke; a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszéke; és a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem rendszeresen indít kulturális örökség témájú kurzusokat. Az ISES Alapítvány Társadalomtudományok és Európa-tanulmányok Intézetében és a Bu-

dapesti Corvinus Egyetemen kulturális örökség menedzser képzés zajlik. A fent említett MA szintű képzések esetében a felvételnél a társadalomtudományi képzési terület alapképzési szakjai, valamint gazdasági és műszaki tudományok szakjai az elfogadottak.

A téma kutatásában és az ismeretterjesztésben szintén jelen vannak a felsőoktatási intézmények, de a múzeumi szakma és más tudományos intézmények is. A szellemi kulturális örökség népszerűsítése és láthatóvá tétele céljából számos rendezvény jött létre, mint például a Pünkösdi Sokadalom, a Nemzetközi Szellemi Kulturális Örökség Találkozó, a Kulturális Örökség Napjai, az Élő Örökségünk sorozat, de a népszerűsítés egyik legismertebb eseménye a már közel 30 éves Mesterségek Ünnepe is. (Jelentés az Egyezmény megvalósításáról és az emberiség szellemi kulturális örökségének reprezentatív listájára felkerült elemek helyzetéről, 2012).

Az intenzív figyelemfelkeltő és népszerűsítő tevékenységnek köszönhetően a Nemzeti Jegyzéken és a Jó Gyakorlatok Nemzeti Regiszterében szereplő örökségeink növekvő száma az oktatás, a kutatás, az ismeretterjesztés és a jogalkotás területén újabb és újabb törekvések megjelenését inspirálják. E törekvések közül meg kell említenünk a nemzeti értékeinket számba vevő szándékot, amelynek következményeképpen megszületik a 2012. évi XXX. törvény a magyar nemzeti értékekről és a hungarikumokról, amely egy a közösségektől, az érték őrzőitől kiinduló folyamatként értelmezhető. A települési és tájegységi értékekből építkező rendszerben a megyei, az ágazati és a külhoni nemzeti értékekből (utóbbi lehetővé teszi a nemzeti értelemben vett listázást) kerülnek ki a kiemelkedő értékek, melyekből néhányat a Hungarikum Bizottság nyilváníthat hungarikummá. A Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzékében található elemek esetében egyértelművé tették, hogy azok egyben kiemelkedő nemzeti értékeink. Közülük az UNESCO legjobb gyakorlatok listáján szereplő táncház módszer mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje, valamint az emberiség szellemi kulturális örökségének reprezentatív listáján szereplő Mohácsi busójárás, maszkos télűző szokás, a solymászat mint élő emberi örökség, a matyó népművészet mint egy hagyományos közösség hízműskultúrája egyben hungarikum is. Nemzeti értékeink között ma 5 869 települési és tájegységi értéket tartanak számon, melyek közül 143 kiemelkedő nemzeti érték, abból pedig 60 hungarikum.

Örökségi értékeink számbavétele lehetőséget ad olyan kulturális tőke mozgósítására, mely a közösségek identitását presztízs értékű energiává teszi, és inspiráló, motiváló erőteret hoz létre. Az örökségszpolitika által „irányított” figyelem lehetővé teheti, hogy a közösség identitását képező érték tudatosuljon, felismerhetővé váljon saját közösségen belül is, de más közösségek figyelmét is felhívhatja saját értékeikre.

A közösségi örökségvédelem kortárs formái, a birtokbavétel és aktualizálás dinamikus folyamatai is tetten érhetőek a közösségi örökségvédelemben. Már említettük a helyi örökségre vonatkozó ismeretek helyi tananyagban való megjelenését, ugyanakkor egyre több örökségvédő közösségben tapasztalható komoly gyűjtő és dokumentáló tevékenység. Ezek közül a halasi csipke, a mezőtúri fazekasság, a borsodnádasi molnárkalács sütővasak önálló helyi tárggyűjteménye ismert. A kalocsai, a sárközi és a matyó népművészet, valamint a mohácsi busójárás komoly dokumentációval és néprajzi-helytörténeti múzeummal rendelkezik, utóbbi esetében nagyszámú és folyamatosan bővülő magángyűjtemény is található a településen. A mohai tikverőzés, a bolyi emmauszjárás vagy a mendei pünkösdi templomdíszítés dokumentumainak gyűjtése kifejezetten a jegyzékre kerülés után kezdődött el.

A helyi közösségek szerepe természetes módon felértékelődik az örökségvédő tevékenységben. Sajátos együttműködés és egymásrautaltság jött létre a közösségeken belül, a helyi és

regionális társadalmak között. A közösségi és intézményi hálózat is épülőben, melynek nem csupán identitáserősítő szerepe van, de folyamatosan növeli az örökségi értékek presztízsét, fejleszti az értékek iránti felelősséget, lehetővé teszi a helyi értékek közösségi ellenőrzéssel történő hasznosulását, valamint a védelemért tett lépések tapasztalatainak kicserélését.

Az élő és aktív figyelem továbbfejlesztett értéként munkál. Az UNESCO által nemzetközi szintre emelt, illetve a tagállamok által is elismert hagyaték visszahat a kötelezettséget vállalt állam felelősségére. Amilyen nagy a presztízssértéke a listára kerülésnek, legalább olyan nagy lehet a presztízsvesztése a listáról való törlődésnek. A felelősség tehát egyszerre terheli az állami szereplőket, de a közösségeket is, akik a figyelem fókuszába kerülve hangsúlyosabban, tudatosabban cselekszenek örökségük megóvásáért és aktív továbbadásáért.

3. A hazai örökségpolitika nemzetiségi vonatkozásai

A Magyarországon zajló örökségpolitikai folyamatok ráirányítják a figyelmet sokszínű kultúránkra, a velünk élő nemzetiségek és a külhoni magyarság örökségére is. Az egyezményhez való csatlakozás, illetve a nemzeti értéktárak létrehozása, a jogi és adminisztratív eszközök megteremtésével nem csak a határainkon belül, hanem a határainkon túl élő magyarok és a hazai nemzetiségek számára is kedvező lehetőséget teremtett a kisebbségi kultúra és identitás megóvásának biztosítására. E szándékot jelezte, hogy 2003-ban a szellemi örökség jegyzék előkészítése kapcsán két szokás is felmerült lehetőségként. Az egyik egy határon túli magyarsághoz kötődő, egy a Kárpát-medencében széles körben elterjedt népszokás archaikus formája, a bukovinai székely betlehemes játék, az úgynevezett csobánolás; a másik pedig egy hazai nemzetiség által meghonosított népszokás, a busójárás volt (Illényi 2003: 100). Mint ismeretes, a mohácsi busójárás elsőként került a Nemzeti Jegyzékbe, és a hazai felterjesztést követően felkerült az UNESCO nemzetközi listájára is. A csobánolást csak később, 2013-ban jelölte a Bukovinai Székelyek Országos Szövetsége mint székelyföldi eredetű karácsonyi népszokást. Lényeges látnunk, hogy az egyezmény célja szerint minden csatlakozott ország csak a területén található örökség elemeket azonosíthatja és tarthatja nyilván, így esetünkben csakis a Magyarországon élő közösségek, csoportok vagy egyének javasolhatnak valamely elemet felvenni a jegyzékbe. A külhoni magyar örökségek jelölését jelenleg maga az egyezmény és a csatlakozás jogi körülményei korlátozzák.

A Kárpát-medencei magyarság külhoni országokban fellelhető szellemi kulturális örökségeinek megőrzése érdekében élő kapcsolat alakult ki a helyi szakemberekkel és helyi közösségekkel az információáramlás érdekében, hogy az adott nemzeti nyilvántartásokba való felvétel lehetőségét elősegítse. A szakmai kapcsolat egyik eredménye egy ajánlás, amit a döntéshozó magyar állami vezetők számára fogalmaztak meg, melynek lényege a szomszéd országokkal való bilaterális kapcsolat kiaknázása. Továbbképzések formájában például módszertani és szakmai segítségnyújtásra van lehetőség. Ezeket a kapcsolódási pontokat segítette a 2011–2014 között lezajlott ETNOFOLK elnevezésű regionális projekt is, melyet az Európai Strukturális Alap finanszírozott a közép-európai országokat (Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Ausztria, Magyarország) tömörítő Közép-európai Transznacionális Program keretében. A projekt a közép-európai népek hagyományos kulturális örökségének megőrzését célozta, közös honlap készült, ahol szövegek, térképek, fotók, hang- és mozgóképfelvételek segítségével mutatják be az itt élő népek egyes dalait, táncait, a szokásokat, a viselet, az építészet, a hitvilág és a népiélet más területeinek jelenségeit és a néprajztudomány számos eredményét. Az öt tudományos partner: a Cseh Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete; a

besztercebányai Bél Mátyás Egyetem; a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete; a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete és a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Tudományos Kutatóközpontja. Mindemellett a magyarországi múzeumok és kulturális intézmények nagyszámú néprajzi adatot, tárgyat és fotót tartalmazó gyűjteményt őriznek mind a szomszédos államok magyar kisebbségeiről, mind a magyarországi nemzetiségekről. 2013-ban a Magyar Néprajzi Társaság Nemzetiségi Szakosztálya is bekapcsolódott a tájékoztató szerepbe, és a Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósággal együttműködve szervezett nemzetiségi közösségeknek rendezvényt a nemzetiségek lehetőségeiről, örökségvédő gyakorlatokról. A magyarországi Nemzeti Jegyzéken jelenleg még csak három olyan örökségelem szerepel, mely alapvetően a nemzetiségek kulturális örökségét tartalmazza: a mohácsi busójárás (2008), a bolyi emmausz (2011) és a magyarországi képfestés hagyománya (2015).

A még 2001-ben alapított Hagyományok Háza is jelentősen hozzájárul a magyarországi és határon túli magyar vonatkozású szellemi kulturális örökségek dokumentálásához, továbbéltetéséhez; ugyanis a Kárpát-medence hagyományait átfogó Lajtha László Folklórdokumentációs Központ, amely a régió népi kultúrájának audiovizuális és szöveges dokumentumait gyűjti, köztük a hazai nemzetiségeket és a külföldi magyar zenei és tánc-hagyományok gyűjtéseit is.

4. Az etnicitás és a helyi örökség összefüggései

Az örökségvédő etnikai közösségekben zajló folyamatokon keresztül döntő fontosságú témákat vizsgálhatunk: a kultúra, az identitás és a társadalmi szerveződés közötti kapcsolatokat, a jelentés és a politika közti viszonyt, a szimbólumok többszólamúságát, a társadalmi klasszifikáció folyamatát, a csoportszintű kirekesztést és marginalizálódást, a struktúra és a cselekvés, a struktúra és a folyamat közötti viszonyt, a folytonosságot és a változást. A multikulturális társadalmak elemzéséhez az etnicitás izgalmas, új terepeket nyitott meg a kutatók számára, melyeknek még nem aknáztunk ki minden lehetőségét (Eriksen 2011). A kulturális örökség kapcsán az etnikai jelleg és a lokalitás összefüggéseire kereshetjük a választ. A helyi gazdaságban például az örökséget legintenzívebben használó turizmus hatására milyen közösségi folyamatok zajlanak, és milyen azok etnikai beágyazottsága. Mindez hogyan függ össze kultúrpolitikai szándékokkal, lépésekkel, és ez a helyi folyamatokban lehet-e, és milyen formában etnikailag meghatározott. A nemzetiségi hovatartozás a szimbolikus reprezentációk terén, vagy a gazdasági életben kijelöli-e egy közösség helyét, és ha igen, mennyire segíti és mennyire veszélyezteti a helyi örökség közösségi védelmét. Egyáltalán összefügg-e az etnikai hovatartozás a helyi erőforrások kihasználásával, gazdasági tevékenységekkel. Számos témát vethetünk még fel, melyeken keresztül a szellemi kulturális örökség kérdése a közösségek boldogulási, gazdasági érdekeihez, fenntarthatósági törekvéseihez, a helyi társadalom tervezési és fejlesztési folyamataihoz kapcsolódhat. A kulturális értékek feloldódása, vagy sikeres védelme egyszerre függ a helyi közösségi értékrendtől, az állam döntéseitől, nemzetközi gazdasági folyamatoktól és még sorolhatnánk. Ideális esetben a sokszínűség és a helyi identitás megtartó erejű lehet. Kulcsfontosságú szerepe lehet a szellemi kulturális örökségnek abban, hogy az egyént olyan „mi” tudattal vértesse fel, amely támogatja és stabilizálja társadalmi helyzetét. A helyi biztonságérzet, az identitás felvállalásának lehetősége, támogatottsága és elismerése alapvető feltétel a kreativitás kibontakozásához. Mindez természetesen a kultúrák közötti harmonikus viszonyt, a kölcsönös toleranciát is feltételezi.

Az ebben rejlő lehetőségek talán csökkenthetik azokat a problémákat és konfliktusokat is, amelyek akár fegyveres konfliktusokhoz, falvak elnéptelenedéséhez, a természeti környezet károsodásához vezethetnek.

Az egyre gyorsabb ütemben változó világ kulturális sokszínűségének védelme érdekében vajon mennyire hatékony eszközök a nemzetközi szervezetek és a részes államok törekvései? Vajon van arra esély, hogy tevékenységük annyira meggyőző, hogy valóban megóvhatja a kulturális közösségek érdekeit? Napjainkban a kultúra és demokrácia kapcsolata is a figyelem középpontjában van azzal az igénnyel, hogy a kulturális jogok biztosításának, illetve kiszélesítésének támogatásával javítsák a különböző kulturális közösségek együttélésének esélyeit. Látható, hogy a különböző nemzetközi vagy hazai feszültségforrások szinte mindegyike hordoz magában kulturális összetevőt, függetlenül attól, hogy gazdasági, társadalmi vagy etnikai jelzőkkel illetjük-e az adott jelenséget. Az antropológiai értelemben vett kultúra dimenziójában mindez úgy értelmezhető, ahogy Clifford Geertz „jelentéshálóként” írta le a kultúrát, azaz a kultúra kiemelkedik az erkölcsi tanulságokat, esztétikai élményt nyújtó szerepből és élő, konstruktív tényezője a különös, az idegen megértésének.

A magyarországi nemzetiségek kulturális örökségükhöz való viszonyának történetét sok esetben a helyi társadalmon belüli szociális és vallási törésvonalak mentén írhatjuk le. Az etnikai közösségek általában evidenciaként kezelt etnikai identitása elsősorban a nyelvhez, tradíciókhoz és főképpen a lokalitáshoz fűződő viszonyában nyer kifejezést, miközben a magyar nemzethez való kapcsolódása történetileg is egyre hangsúlyosabb, ami a közösség tagjait származása társadalmi és identitásvonzatainak átgondolására, esetenként újraértelmezésére készíti. A mindenkori, éppen aktuális nemzetiségi politikára reflektálva alkalmazkodik a változó viszonyokhoz és rendezkedik be „túlélési stratégiára”. E stratégia vonatkozhat a nyelv használatára (nyilvános vagy privát szféra); a hagyományokhoz való ragaszkodásra (hétköznapi és ünnepek szokásai, zene, tánc stb.); az identitás térbeli reprezentálására (helyek megnevezése és használata, városrészhez való ragaszkodás, terek időleges birtokbavétele); valamint a közéletben való aktív részvételre, mindezek közösségi szintű gyakorlatára, egymás kölcsönös megismerésére és a közösség tagjainak aktív kapcsolatára. A 20. századi jelentős asszimilálódást követően mára az identitásában a kultúrához való kötődés, a közös származás tudata, valamint a szülőfaluhoz fűződő érzelmi kötelékek dominálnak. Néhány közösség esetében azt látjuk, hogy az „átmentett értékeket” minden erejével igyekszik megőrizni és továbbadni a jövő generációinak. Tehát egyszerre vagyunk tanúi a helyi sajátosságok feloldódásának és ugyanezen helyi sajátosságok újrafelfedezésének. Mindez a nemzetiségi, etnikai sajátosságoknak nem feltétlenül eltűnését, sokkal inkább átrendeződését eredményezi. A nemzetiségi kultúra kifejeződésére sok esetben a jogvédelem szintjén kell lehetőséget biztosítani, más esetben viszont a társadalmi keretek, a beágyazottság és az identitás miatt óvakodni kell a beavatkozástól.

5. Helyi identitás és gazdaság

A gazdasági alapját veszített helyi kultúra a közösségi emlékezetre támaszkodva gyakran az aktuális kultúrpolitika által „felmutatva”, ugyanakkor áruvá téve, folklorizálva, a helyi erőforrások etnikai indíttatású vagy okból történő kihasználásaként jelenik meg. Az aktuális gazdasági szempontok, illetve a gazdaság szereplői közötti konkurencia is felerősíti a helyi kultúra, a helyi identitás, a helyi örökség szerepét. Az örökség egyik fő gazdasági „használója” a turizmus szintén formálja, alakítja a helyi folyamatokat (Szabó 2013). Az egy-egy

régióról konstruált turisztikai imázs alapját olyan helyi kulturális érték is adhatja, amivel azonosulni tud a helyi közösség, ami a helyi identitás lényeges eleme. Azaz a helyi identitásképző örökségi érték a turisztikai marketing kiindulópontja, a turizmus eszköze. A kulturális örökséget hasznosító turizmus tehát jelentős szerepet játszhat egy adott hely kultúrájáról, az ott élőkéről alkotott kép kialakításában. Ugyanakkor ez a kép folyamatosan vissza is hat a helyi közösségekre és alakítja belső képüket. Ennek következtében az adott területről alkotott, egymás mellett élő és folyamatosan változó képpel kell számolnunk. Ha a turisztikai imázs-teremtés diskurzusaira gondolunk, máris az önkép és a külső kép, azaz a helyi társadalom és a külső szemlélők, vagyis a turisták által alkotott, észlelt kép kérdésével kell számolnunk. Ezek egymással dinamikus, kölcsönös kapcsolatban állnak, hiszen az ún. hivatalos turisztikai imázst irányított, marketing célokat követő imázskommunikáció hozza létre, mely részben a turisták vonzását szolgálja, részben a lakosság turizmustudatosságát formálja. Az imázs persze többé-kevésbé egyértelmű elemekre, a területre vonatkozó klisékből építkezik, ilyen értelemben a területen élőkre jellemző kultúrának a leegyszerűsítésére, abból való kiemelésére. Ebből következően nem is fedheti le a közösségek sokrétű és összetett képét önmagukról, ami így módon egyedi válaszokat, akár a helyi identitás változását is eredményezheti. A helyi lakosság turizmus tudata tehát összefüggésben van a közösség önértelmezésével, formálója a helyi identitásnak (Spiegler 2009: 16–23).

A marketingeszközök identitásalakító szerepéről már számos írás született. A terület- és térségidentitás megkülönböztető ereje a versenyképesség jelentőségére hívja fel a figyelmet. Az örökség vonatkozásában a marketing alapkérdése az lehet, hogy vajon a közösségek valóban azonosulnak-e az adott értékkel, azt valóban identitásuk szerves részének tekintik-e, vagy ki kell alakítani az érintettekben az azonosulást, ami egyben a turisztikai vonzerő alapját is képezi majd. Az adott élettér vajon olyan helyként jelenik meg számukra, ahol érdemes élni, érdemes életterveket kialakítani, amivel érdemes azonosulni, érdemes a jövője építésében részt venni. A helyi társadalom egyes csoportjainak képe a helyről fontos útbaigazítást adhat a települési politika, a helyi gazdasági fejlesztési elképzelések számára is (Enyedi 1995: 3). A szellemi örökségként megnevezett és hazai listázásban megjelent elemek esetében nem egy kialakítandó, hanem a kiválasztást feltételező, élő, napjainkban is formálódó identitáselemről, azaz vonzerőről van szó. Az örökség kortárs értelmezése szerint olyan kulturális elemről beszélünk, amelyet az éppen aktuális közösségek vesznek birtokukba és formálják identitásuk részévé. Töröcsik Mária (1995) értelmezését követve a jelen tanulmányban kiemelt szellemi örökségek eleve megfelelnek a kialakítást célzó stratégiai koncepciók követelményeinek, vagyis kiváltják a helyi közösség azonosulását, hitelesek, azaz a térség (a hely) tényleges adottságát jelenítik meg, a bizalom kiépítésére alkalmasak, hiszen élő és aktív formában léteznek. Az örökségvédő közösségek kompetenciája megkérdőjelezhetetlen, az egyedi és megkülönböztető sajátosság valóban a település, a térség (a hely) jellegzetessége, és a helyi közösség birtokolja azokat. Az identitás kiindulópontjának tehát az adott földrajzi, szociális és ökológiai környezetben élők érdekvizonyait kell tekintenünk, amely megalapozza az adott hely pozícióját és funkcióját (Töröcsik 1995: 20).

A helyi értékek, a helyi termékek fokozódó népszerűsége és a helyi gazdaságban való erősödésük szintén a kulturális örökség fogalmának terjedésével hozható összefüggésbe. Az a szellemi örökség, melyet a helyben élő, gazdálkodó, alkotó ember hordoz, kiemelkedő jelentőségű a hely megtartó ereje szempontjából. A helyi termékekkel való foglalkozás (a helyi termékeknek turisztikai hasznosítása és a helyi terméket előállítók segítése) fő célja nem más, mint ennek az örökségi értékek hordozó tevékenységnek a támogatása, miközben

javul a termelők piaci pozíciója is. Az örökség lényege gazdasági szempontból is abban rejlik, hogy mit jelent az a ma embere számára. Nem az évszázadokkal ezelőtti utánzását, hanem a mai ember számára fontos és különleges értékeket képviselő dolgok felfedezését és hasznosítását. Példaként gasztrokulturális örökségeinknek, fogyasztási szokásainknak kulturális vetülete is van. Ebből eredeztethetően számos nyugat-európai országban nőtt meg a kereslet a tradicionálisan előállított, egyes régiókra jellemző élelmiszerek iránt. A koncepciók lényege az, hogy a hagyományos és tájjellegű élelmiszereket a nemzeti kulturális örökség részének tekintik, melyek erősíthetik a nemzeti identitásokat (Gonda 2013: 4, 37).

Feltehetjük a kérdést, hogy akkor kik azok, akik formálják és meghatározzák egy térség/település vagy egy közösség életét? Egyrészt mindenképpen a helyi kultúra mibenléte, a helyi közösségek identitása, belső cselekvési képessége és szándéka, másrészt a külső gazdasági és politikai szereplők és tényezők. Ez egyben a dinamizmusát is adja a folyamatoknak, hiszen a helyi kultúra a külső hatásokra folyamatosan reagál, azokkal folytonos viszonyban van.

6. A kulturális identitás artikulációja - reprezentációs stratégiák

Jómagam 2002 óta foglalkozom a mohácsi busójárás kutatásával. A mohácsi sokácok mint hazai horvát nemzetiségű csoport szokását, betelepülésük óta nagyon sok külső hatás érte, de mindig a kortárs közösségek igényei szerint aktualizálódott. Olyan sokrétű kulturális és társadalmi jelenség, amelyben egy időben vannak jelen egy népszokás hagyományait őrző rítusok, az arra ható külső tényezők, valamint a résztvevők, viselkedésük által reprezentált belső világa.

A mohácsi sokácok számára a betelepülés kezdeteitől a közös múlt, a közös vagy hasonló horvát kultúra és az újonnan birtokba vett tér reprezentálja a közösség szerves és élő összetartozását, s egyben az etnikai identitás alapjául szolgál. A kultúra és a terek közösségek által történő alakítása, a kulturális és térbeli határok elmosódása, illetve a terek időleges birtokbavétele folytán e reprezentációk nem csak térben, de időben is meghatározott formában artikulálódnak. A mohácsi sokácság – ahogy elnevezése is tükrözi – a városhoz kötődő népesség, amelynek identifikációjában a kultúra és a tér fogalmai lefedik egymást, és együttesen határozzák meg a csoporthoz tartozás érzését. Az etnicitást és így a mohácsi sokác kulturális identitást is a Mohácson megragadható kulturális különbségek lokális artikulációjának tekintem. A lokalitás fogalma ebben az esetben nem térbeli zártságra utal, hanem az etnicitás dinamikusán változó, és adott térben létező modelljének minden időben aktuális megformálásának kijelölésére szolgál, azaz „mohácsi modell”. Elgondolkodtató az a barthi feltételezés (Barth 1996: 3–25), hogy az etnikai csoportok közös cselekvését olykor mobilizálni próbáló külső erőket politikai szándék vezeti, és az így létrejött cselekvés nem az adott nép akaratának közvetlen kifejeződése. Példánkban a trianoni döntést követően kezdeményezett busójárás sikertelensége éppen a népakaratnak a hiányát mutatja. A busójárás történetében láthatjuk, hogyan áll ellen, illetve milyen hatásoknak engedve mobilizálható, bírható közös cselekvésre a sokácság. Például az 1950–60-as évek kultúrpolitikai szándékának kivételéseképpen miként sikerül egy embert példaként állítani a közösség elé a Népművészet Mestere cím odaítélésével, majd az ő hatására aktivizálni a közösséget. Ha a busójárás történetét követjük, felismerhetővé válik, hogy az a mohácsi sokác népesség reprezentációs stratégiájaként és egyben identitásreprezentációjaként értelmezhető, amelyet a város egész társadalma számára is felkínál. E lehetőség egyik mutatója a mohácsi busótársadalom vegyes etnikai összetétele.

A busójárás hazai és nemzetközi, UNESCO általi elismerése, a szokás követhető példaként történő felmutatása öntudatában erősítette meg a helyi közösségeket, és gyakorol rájuk pozitív hatást, erősíti meg a reprezentáció más formáit is. Ilyen pl. a Mohácsi Sokacok Olvasóköre által 2009 nyarán felelevenített Dunai mosás (Pranje) szokása a Sokác révénél, ahol egykor a sokác lakosság mosott a Dunában. Azóta évente rendezik meg, a sokác közösségek felvonulnak, megjelenésükkel is reprezentálnak, sokác viseletet húznak, sokác muzsikások kísérik őket. Hasonlóan jelentős reprezentációs alkalom a 2016-ban 23. alkalommal megrendezett és egyre nagyobb népszerűségnek örvendő sokác babfőző verseny. Szimbolikus cselekvés a közismert sokác étel elkészítése is, de magának a versenynek a helyszíne, a Mohácsi Sokacok Olvasókörének utcája is. A busójárás, az Antal-napi búcsú és más események mellett ezeket is a sokácok szimbolikus térfoglalásainak példaként említhetjük. E térfoglalások alkalmiak ugyan, de a szabályos időközönkénti megjelenés megerősíti a környezetében a sokác kultúrával való azonosítását. A farsang időszakában a város számos pontja válik ilyen terré. Magának a szokatlan busóalaknak a megjelenése és kitüntetett szerepe, a hétköznapiétól eltérő, de ilyenkor megszokott viselkedése a teret is „busójárásivá”, ha úgy tetszik, sokáccá alakítja, hiszen a sokác jelleg uralja a terek elfoglalásának mozzanatait.

A hagyományát hűen őrző sokácok képe, függetlenül a mindenkori valóságtartalmától, maga is egy történetileg megkonstruált kép. Mohácson a sokác népnév összekapcsolódott a kulturális identitás felmutatásának reprezentatív példáival, ami sokak számára vonzó és követendő minta lett. Ez nem feltétlenül a saját (magyar, német, cigány) kulturális értékek felmutatásának szándékában nyilvánul meg, hanem a sokác hagyományok birtokbavételének vágyában, az ahhoz való aktív viszony kialakításában. A busótársadalom tagjainak többsége nem sokác, ennek ellenére a sokác mintákat követik, annak leglényegesebb vonásait adaptálják, nem változtatják meg azt, hűen követik a szokásrendet.

A sokác etnikai identitás tehát nem tulajdonítható egy etnikailag behatárolható csoportnak, mert a hovatartozás dinamikáját aktuális helyzetek, alkalmak, szimbolikus cselekvések és tudások alakítják. Az interakciók során használt társadalmi határokat befolyásolhatja a nézőpont, az érintkezések gyakorisága, az egyéni érdek. A sokác identitás megnyilvánulásai folytonosan – természetesen más identitáskonstrukciókkal együtt – alakítják a település társadalmának struktúráját.

Mohácson ma a sokác kulturális identitás a „moháccsiságban” és a sokác közösséghez való kötődésben artikulálódik. Mohácsi sokácnak vallja magát a több generáció óta Mohácson élő sokác mellett a sokác családba házasságon keresztül bekerült, más településről származó horvát is. Részben mert más településeken is nevezik magukat sokácnak horvát anyanyelvűek, részben mert így vált „szokásossá” Mohácson a horvát nyelvűek megnevezése. Mohácsi sokácnak lenni tehát egy a horvát származáshoz való lokális kötődést, és annak helyi megnyilvánulásaival, sajátosságaival való azonosulást jelent.

Ebben a nehezen áttekinthető, állandóan változó társadalmi térben a kulturális különbségek és etnikai hovatartozások észlelésének és értelmezésének módja az, ami az etnicitás lényegét jelenti. Tehát nem arról van szó, hogy leírható-e az, hogy hogyan él Mohácson ma a sokác etnikum, és miként jelenik meg mások viszonyában, hanem hogy egyáltalán miképpen lehet etnikai, nemzeti hovatartozásról, etnicitásról vagy kulturális identitásról beszélni. Milyen stratégiák segítségével és hogyan lehet azt egy olyan társadalmi térben reprezentálni, amelyet nem az egyes etnikai csoportok közötti világos határok, hanem a kulturális különbségek egymásba fonódó hálója jellemez.

Ebben a kultúrafelfogásban az etnicitás és identitás egy le nem záródó és le nem zárható konstrukciós folyamat állandóan változó produktuma. Így válik értelmezhetővé a kultúra és annak valamely eleme (pl. a busójárás), hogy az nem valamiféle megőrizendő vagy védelmezendő érték, hanem olyan szimbolikus eszköz, amelyet egy közösség folyamatosan létrehoz, alakít, változtat, cserél, azaz a legkülönbözőbb társadalmi helyzetekben aktualizálva használ. Remek példa arra, hogy válik egy etnikai csoport szokásvilága a vele érintkező csoportok számára is egy változtatható, választható, vagyis „opcionális” kulturális elemmé, és ezzel a kulturális identifikáció egyik lehetséges meghatározójává (Minorics 2012: 87–100).

A busójárás mint folytonosan változó jelenség időről időre eltérő szemantikai tartalmakat hordozott, folyamatosan újraalkotható volt, és így az egyes társadalmi csoportok a változó társadalmi környezetre, politikai helyzetre, hatalmi és csoportközi viszonyokra, szemiotikai kódokra folyamatosan reagálni és reflektálni tudtak (Niedermüller 1999: 96–111). A reflektálás számára a város szimbolikus és diszkurzív térként, a társadalmi nyilvánosság színtereként jelenik meg, ami lehetővé teszi az etnikai csoportként történő megjelenést.

A reprezentációs stratégiák lényege az a felismerés, hogy a társadalmi létezés elengedhetetlen feltétele, hogy önmagunkat az egész társadalom számára észlelhetően és érthetően megjelenítsük, azaz társadalmi létünket egy folyamatos kulturális és szimbolikus reprezentáción keresztül legitimáljuk. Az etnicitás egyik jellemző tartozéka az etnikai fesztivál gyakorlat a busójárás esetében is megfigyelhető, amely „egzotikus” táncokat, zenéket és rítusokat, azaz etnikus kultúrát és archaikus hagyományt mutat be. Az etnicitásnak ez az esztétikai és expresszív, zenére, táncra, egzotikus kultúrára épülő formákon keresztül történő önreprezentációja az, amit a „helyiek”, a városi társadalom is elfogad, és amit egyfajta élményként élhet meg (Hall 1996: 56–57).

A szellemi kulturális örökség védelmével mint reprezentációs stratégiával elkerülhető az etnikai/kulturális csoportok társadalmi perifériára szorulása. A szellemi kulturális örökség felmutatásával az etnikai kultúra, a kulturális identitás válik értékke, amittől nem szükséges megszabadulni, és amely társadalmi elismerést is biztosíthat, gazdasági, ugyanakkor szimbolikus tőkére fordítható. Ennek eredményeképpen az adott közösség újra és folytonosan felfedezi, konstruálja és rekonstruálja kultúráját. Az örökségén keresztül, függetlenül attól, hogy külső hatásra vagy belülről való megújulással, de megerősíti, megfogalmazza, artikulálja saját kulturális identitását is. A busójárás, vagy bármely más szellemi kulturális örökség nem egyszerűen expresszív vagy esztétikai jelenség, amelyet évente egyszer megünnepel egy város, hanem a nyelv, a zene, a tánc, a szokások praxisa, a mindennapi élet része.

Hivatkozások

- Barth, Fredrik 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7/1: 3–25.
- Eriksen, Thomas Hylland 2011. *Etnicitás és nacionalizmus*. Gondolat Kiadó–Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest.
- Enyedi György 1995. Városverseny, várospolitikai, városmarketing. *Tér és Társadalom* 9/1–2: 1–3.
- Gonda Tibor 2013. A helyi termékek csoportosítása és turisztikai hasznosítási lehetőségei. In: Minorics Tünde (szerk.): *Kulénaris utazások Baranyában*. Határokon Túli Magyarságért Alapítvány, Pécs. 37–45.

- Hall, Stuart 1996. A kulturális identitásról. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris–Láthatatlan Kollégium, Budapest. 60–85.
- Illényi Balázs 2003. Újabb világörökség-kategória. Hagyatéki eljárás. *Heti Világgazdaság* 41: 100–102.
- Jelentés az Egyezmény megvalósításáról és az emberiség szellemi kulturális örökségének reprezentatív listájára felkerült elemek helyzetéről <http://www.szellemikulturalisorokseg.hu/doks/orszagjelentes.pdf> (2016.08.01.)
- Minorics Tünde 2007. Közösségek szellemi öröksége. *Tudásmenedzsment* 8: 115–119.
- Minorics Tünde 2012. „Ehhez mérem az egész évet”. *A mohácsi busók szokásvilága*. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs. (kézirat)
- Niedermüller Péter 1999. A kultúraközi kommunikációról. In: Béres István–Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest. 96–111.
- Spiegler Patrícia 2009. A turisztikai imázs és a területi identitás jelentősége a térségi marketingben. *Területfejlesztés és innováció* 3/1: 16–23.
- Sonkoly Gábor 2004. A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. In: Erdősi Péter–Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség*. L'Harmattan (Atelier Füzetek), Budapest. 45–66.
- Szabó Á. Tőhötöm 2013. *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- Törőcsik Mária 1995. Település- és területidentitás kialakítása marketing eszközökkel. *Tér és Társadalom* 9/1–2: 17–23.

Minorics, Tünde

The impact of the heritage policy on local societies with nationality aspects

The local cultural heritage shapes the local social dialogues and it often enhances the coexistence, culture and identity of the nationalities. The paper reviews the impact of the contemporary interpretation of heritage, and also the international and Hungarian heritage policy on the local societies and communities through the Hungarian practice of heritage protection. By examining the examples of community heritage it also focuses on those elements of the subject of intangible cultural heritage which appear in multinational environment and express the cultural identity and ethnic representations of the local societies.

BEREGSZÁSZ ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ HATALOMVÁLTÁS

SZAKÁL IMRE

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász
szklmr@gmail.com

Bevezetés

Úgy vélem, az első Csehszlovák Köztársaság kialakulásának időszakát is érdemes abból a szempontból vizsgálni, hogy egy-egy kisebb közösség hogyan viszonyult az újonnan létrejövő államhatalomhoz. Ezzel az írással arra vállalkozom, hogy Beregszász város példáján bemutassak néhány olyan változást, a város életében elindult folyamatot, amelyek az államfordulat tényéhez köthetők. Továbbá igyekszem szemléltetni azt, hogy a helyi közösség ezekre hogyan reagált, milyen alkalmazkodási, esetleg ellenállási stratégiákat választott az új helyzetre válaszul. A kutatás fő forrásbázisa Beregszász Városi Tanácsának iratanyaga, amelyet a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár 108. számú fondjában¹ őriznek, és a levéltárosok rendszerező munkájának hála 2015-ben hozzáférhetővé vált a kutatók számára. A dokumentumok alapján elsősorban a helyi közigazgatás működtetéséről, a város életének szervezéséről, és a megszálló katonai parancsnokság, valamint a város vezetése közötti kapcsolatról szolgálhatunk adalékokkal Beregszász 1919–1923 közötti történetéhez.

Beregszász jelentőségét a csehszlovák térfoglalás időszakában elsősorban közigazgatási státusza adta. Bereg megye központja rendezett tanácsú város volt, törvényszékkel rendelkezett. Lakossága az 1910. évi népszámlálás alapján 12 933 fő volt, amelynek 96,1%-át magyar anyanyelvűként regisztrálták.² Ezt a képet némileg árnyalja, hogy az összlakosságból 2 770 fő izraelita vallású volt, s jelen volt a városban kis létszámú ruszin, német és szlovák anyanyelvű lakosság is. A városi vezetés 1919-es közlése szerint az év végén Beregszász lakossága meghaladta a 16 000 főt.

Az 1918 őszétől 1919 nyaráig eltelt időszak eseménydús volt a város életében. Az első világháború felerősített feszültségeket, és újakat is létrehozott, amelyeket 1918 őszének eseményei felszínre hoztak, és ezek az ország keleti végében is jól érzékelhetők voltak. Cieger András Bereg vármegyében az első világháború alatt kialakult helyzetet a következőképp foglalta össze: „Az első világháború – és az azt követő néhány év – eseményei Bereg megyét különös mértékben sújtották. A frontvonal közelsége, idegen csapatok betörései, a megyében állomásozó és azon átvonuló nagyszámú katonaság, a menekültek, valamint a kolera-járvány tovább rontotta az amúgy is igen szegény lakosság helyzetét. Így a szétzilált helyi közigazgatás ekkori vezetőinek lényegében csak a kialakult állapotok enyhítésére volt ereje” (Cieger 1997: 221). Az áldatlan állapotokat csak tetézte az 1917-től főispáni tisztségben lévő Mezőssy László, és az alispáni teendőket 1905-től ellátó Gulácsy István közötti ellentét, ami végül a közellátási és járványügyi problémáknak az országos politikai ellentétekkel való

1 Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (Державний архів Закарпатської області) – továbbiakban: KTÁL, Fond 108. – Beregszászi Városi Jegyzői Hivatal (Берегівське міське нотарське управління, м. Берегове, 1919–1939).

2 A magyarországi népszámlálások adatai 1784 és 1990 között. 1910. *Népszámlálási Digitális Adattár* – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára (2015. november 22.).

összekapcsolódása miatt mindkettőjük eltávolításához vezetett (Cieger 1997: 221). A főispáni teendőket 1918 tavaszától Csuha István, ungi főispán látta el (Cieger 1997: 229). Az őszirózsás forradalom hírére 1918. november 1-jén megalakult a Beregszászi Nemzeti Tanács, amely támogatta a Magyar Nemzeti Tanácsot. 1918. november 3-án a forradalom iránt szimpatizálók zuhogó esőben tartottak nagygyűlést a város központjában lévő Kossuth téren, ahol megszervezték a helyi nemzetőrséget, s kinyilvánították a város nemzeti tanácsának fő kívánalmát, miszerint „új Magyarország” legfontosabb feladatának a rend megteremtését tekintik.³ Az 1918-as őszi fordulat megmozdulásai Magyarország vidéki részein több helyütt torkolltak erőszakoskodásokba (Romsics 2004: 114), Bereg vármegyében is előfordultak hivatalos közegekkel szembeni atrocitások. Kozma György szerint – aki 1918-ban a vármegye másodfőjegyzője volt, és ahogy az az *Egy vármegye harca és haldoklása* című könyvéből is érzékelhető, nem volt a forradalom híve – huszonnégy jegyzőt zavartak el helyükről a megyében (Kozma 1938: 111). Az őszirózsás forradalom hozta változások közül az 1918 decemberében kiadott X. számú néptörvény heves reakciókat váltott ki Bereg megyében. Az egyik helyi lapban a *Kis térképrajzolók* című cikk reagált a néptörvényre, úgy, hogy új vármegyét vizionált elég szarkasztikus módon: „Bereg máramarosugocsakisung! Ez legyen a kisdied neve. A földek szőlők, városkák a magyaroké lesznek. Rutén testvérek, nektek adunk erdőt, mezőt, hegyet és ligetet. Mire nektek eszetekbe jut elszakadni tőlünk, kész lesz a megye.”⁴ 1919. február 19-én pedig Bereg, Ugocsa és Máramaros megyék ötvenfős küldöttsége igyekezett eljárni Nagy Vince belügyminiszternél Ruszka Krajna határainak megállapítása ügyében, amit a sajtó úgy interpretált, hogy a „négy vármegye magyarsága remeg attól a gondolattól, hogy szintiszta vagy nagy többségben magyar területek is a ruszin impérium alá juthatnak.”⁵

A polgármesteri tisztségben 1918–1919 folyamán többször is változás állt be. Gáthy Zsigmond polgármester 1918 végén történt nyugdíjazása következtében Linner Jenő közigazgatási tanácsnok, polgármester-helyettes vette át a város irányítását, aki a tanács hatalomig maradt ebben a pozícióban. 1919 márciusában a Tanácsköztársaság létrejöttével Simon Mózes vezette beregszászi direktórium is megalakult. A direktórium mellett Forradalmi Törvényszék alakult a városban (Fedinec 2002: 52). A vármegyei és a városi vezetés egy része is elhagyta a települést. A román megszállás kezdetén fordult a kocka, és a tanács hatalom reprezentánsai hagyták el a várost. A település vezetését ekkor vette át Hunyady Gyula főjegyző, aki helyettes polgármesterként irányította a várost a hatalomváltás időszakában. A hosszú háború, a 1918 őszétől végbement sűrű változások, a katonai megszállás szétzilálta a város igazgatását, közellátási rendszerét. A város készletei kimerültek, a hatóságok nehezen vagy nem tudták pótolni a hiányzó közszükségleti cikkek jelentős részét, a városi közraktárt a román megszállást megelőzően az őrzésével megbízott személyek lopták meg, majd a román katonák fosztották ki.⁶ A közrend fenntartását az is nehezítette, hogy a rendőrfőnök a tanács hatalom kezdetétől nagyszólósn tartózkodott, és a főjegyző többszöri hívására sem volt hajlandó helyét elfoglalni. A csehszlovák megszállás ilyen állapotban találta Beregszász városát. Persze, voltak dolgok, amiket nem mozdítottak ki ilyen egyszerűen kerékvágásukból 1918–1919 történései. 1919 áprilisában a csehszlovák megszállás alatt lévő Munkácsról

3 Bereg. Független politikai, társadalmi és megyei érdekű hetilap, 1918. november.

4 Új Bereg. Politikai napilap, 1918. december.

5 Az északi magyarországi veszedelme Ruszka-Krajna határai miatt. *Budapesti Hírlap*, 43. szám. 1919. február 19. 4.

6 KTÁL, Fond 108. Op. 7., Od.zb. 106.

Kozma György, a román megszállás alatt lévő Beregszászra utazott gépkocsival. Útjáról a következőket írta: „A munkács–beregszászi állami úton nagy forgalom volt s feltűnő sok lakodalmas menettel találkozunk. Háború, forradalom, megszállás, együttvéve sem sokat változtat az élet lényegén” (Kozma 1938: 139).

A katonai megszállás

Az első Csehszlovák Köztársaság időszaka Beregszászon a békeszerződések aláírását hónapokkal megelőzve a katonai megszállással vette kezdetét. A Tanácsköztársaság ellen megindult román, majd az ahhoz csatlakozott csehszlovák hadmozdulatok megszüntették a városban a magyar fennhatóságot. A békekonferencia 1919. június eleji döntése értelmében⁷ a városra és környékére az első Csehszlovák Köztársaság formálhatott jogot, így július 22-én kétszáz cseh légionárius élén egy Ján Hostas nevű ezredes különvonaton Beregszászba érkezett, és felhívás útján tájékoztatta a város közösségét arról, hogy „A Cseh-szlovák Köztársaság katonai-kirendeltsége Beregszász városát megszállotta.”⁸ A katonai megszállás Beregszászon békésen, a helyi lakosság ellenállása nélkül zajlott le. A városi előljáróság, a település hivatalnokainak jelentős része az év végéig a helyén maradt, feladataikat a kialakult helyzethez alkalmazkodva igyekeztek ellátni. A beregszásziak remélték, hogy a csehszlovák fennhatóság ideiglenes lesz, azonban az, 1919 telére állandósulni látszott. Beregszászon, akárcsak a többi kárpátaljai magyar közösségben, időt vett igénybe annak a tudatosítása, hogy a határok véglegesek (Fedinec 2007: 107). Tamás Mihály *Két part közt fut a víz* című regényében így írt a Beregszászon uralkodó hangulatról: „A kábulat már engedni kezdett, az emberek hideg szemmel kezdték nézni az eseményeket, de senki se hitte, hogy az állapot állandó maradjon: mindenki valami megváltó csodát várt” (Tamás 1983: 42).

A források érdekes információval szolgálnak a megszálló hatóságok, illetve a helyi lakosság viszonyáról. Már a megszállás pillanatától megfigyelhető volt az, hogy rendeletekben, felhívásokban – melyeket tucatjával tettek közzé az utcákon, illetve dobszóval is a lakosság tudomására hoztak – a Beregszászra érkező katonaság igazolni kívánta a megszállás jogos és szükségszerű voltát. Ján Hostas a megszálláskor kiadott felhívásában így fogalmazott: „A csapatok a nép akarására jöttek ide, mint barátok és kíváncsiak, hogy annak tekintessenek.”⁹ A fentebb idézettekhez hasonló stílusban jelent meg az utcákon 1919 nyarán az a felhívás, melyben Edmond Hennocque a megszállt területek tábornoka közölte a lakossággal, hogy Jan Brejcha lesz a polgári közigazgatás vezetője. Ahogyan a dokumentumban szerepel: „Ez a ki-nevezés biztosítékot nyújt nektek arra, hogy a Csehszlovák Köztársaság keretében, amelyhez a szláv vér kötelékei fűznek, szabadon fejlesszétek: függetlenségeket, nemzetiségeket, nyelveket, vallásokat, intézményeiteket és nemzeti szokásaitokat.” Ugyanitt így írnak: „Elmúlt a rettenetes nyomor öt esztendeje, amelyet a borzalmas háború idézett elő. Most már meg kell gyógyítani a még mindig fájdalmas sebeket és békében és munkában élni.” Továbbá: „A Csehszlovák Köztársaság híven nemes elveihez, amelyek egyszersmind a Tietek

⁷ Kárpátalja kapcsolatban a csehszlovák delegáció 1919 februárjában nyújtotta be az igényét a békekonferenciához, majd március végén kérelmezte a prágai kormányzat a demarkációs vonal megváltoztatását és határozott Kárpátalja megszállásáról, amire végül is a Tanácsköztársaság ellen indított hadmozdulatok által került sor (Ormós 1984: 176).

⁸ KTÁL, Fond 108., Op. 7., Od.zb. 286.

⁹ *Nemzetgyűlési napló*, 1922. I. kötet • 1922. június 19 - 1922. július 12. - http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_01/?pg=33&layout=s 2015. november 23.

is, szeretettel nyújtja felétek kezét: fogadjátok bizalommal hívó szózatát.”¹⁰ Az idézetekben megjelenő fogalomhasználat természetesen nem jelent meg mindenhol, nem csupán az utcákon masírozó fegyveres katonaság látványa ébresztett kétséget a lakosokban a megszállás békés volta felől, a rendeletek fogalomhasználatát is sok esetben inkább szigorról árulkodott. 1919. október 13-án jelent meg az a hirdetmény, melyben a lakosságot felszólították az Ungvári Katonai Parancsnokság által nem engedélyezett fegyverek beszolgáltatására. Ebben egyrészt házkutatásokat irányoztak elő, másrészt így fogalmaztak a városon kívül elrejtett fegyverekkel kapcsolatosan: „A feltalált fegyverek számához képest a lakosság egy része internáltatni fog. A kiválasztás sorshúzás útján történik.”¹¹ Egy 1919 decemberében kiadott rendelkezés pedig a következő büntetésformát helyezte kilátásba arra az esetre, hogyha a csehszlovák haderő ellen vétő személyt nem tudják elfogni: „Oly eseteknél ahol a tettes kézre kerítése lehetetlenné válik, a felső parancsnokság által a környéken 10 km távolságon belül fekvő községekből tűszok lesznek kijelölve, akik internálva lesznek.”¹² Látható tehát a kommunikáció kettős volta, amely a csehszlovák katonai jelenlét békés, igazságos, a lakosság akaratát tükröző voltát igyekezett igazolni. Az 1919 júliusában–augusztusában keletkezett iratok egyértelműen a lakosság békés viselkedéséről számolnak be. Ellenállás a megszálló katonasággal szemben nem alakult ki. Ennek következtében olyan gyászos esetekről sincs Beregszász esetében tudomásunk, mint amilyen Ungváron volt Pós Alajos¹³ meggyilkolása, vagy a még több életet követelő pozsonyi eset.¹⁴ A megszálló katonaság békés fogadtatása leginkább annak volt a következménye, hogy a helyiek a kialakult állapotot ideiglenesnek fogták föl. Maguk a megszálló katonaság vezetői is beszámoltak a békés fogadtatásukról. Hostas augusztusban Kaminszkynek írt levelében így fogalmazott: „a cseh-szlovák csapatokat ezen vidék megszállása alkalmával mindenütt barátságosan fogadták.”¹⁵ Jan Schauer, a beregszászi állomásparancsnok a városi tanács számára írt levelében pedig következőképp fogalmazott: „Szívből köszönöm Önöknek Uraim, mint olyanoknak, kik előttem Beregszász városát képviselik, a hálának azon meleg szavait, amelyek tisztikarunk és legénységünk munkásságának legszebb elismerését képezik. Nagy örömmel tölt el az a tudat is, hogy az Önök kedves kis városának lakosságával ilyen jó egyetértésben élhetünk. Meggyőződésem, hogy a közöttünk meglévő jó egyetértés idővel a viszonyokhoz mérten a lehető legszívélyesebben fog erősödni. Meggyőződésem, hogy a mai nehéz idők dacára is sikerülni fog nekem az Önök nagyra becslést és hathatós támogatása mellett céloimat elérni, hogy, mint e város katonai parancsnoka megértéssel és demokratikus szellemben a rendet, tisztességet és közbiztonságot a lehető legnagyobb fokra emeljem.”¹⁶ Bár semmilyen jelentős konfliktus nem alakult ki a megszálló hadsereg, majd az 1919 őszétől felálló új közigazgatás képviselői, illetve a város lakossága között, kétségtelen, hogy volt feszültség közöttük. Ezt az újonnan létrejött hatalom sokszor türelmetlen, vagy a helyi lakossággal szemben néhol érzéketlen fellépései is generálták. Kétségtelenül negatívan hatottak a városi lakosság hangulatára az olyan rendelkezések, mint amely 1919. október 25-én kelt, és a Csehszlovák Köztársaság kikiáltá-

10 KTÁL, Fond 108, op. 7., od.zb. 15

11 U.o.

12 KTÁL, Fond 108, op. 7. od.zb. 85.

13 Ungváron 1919. március 7-én a csehszlovák katonák a nyílt utcán megölték Pós Alajos újságíró.

14 1919. február 12-én Pozsonyban tömeggyűlésre került sor, ahol a magyar és német lakosok szociális követelések megfogalmazása mellett tiltakoztak Pozsony Csehszlovákiához csatolása ellen. A csehszlovák katonák a tüntetők közé lőttek, nyolcan meghaltak, tizennégyen megsérültek (Simon 2008: 37).

15 KTÁL, Fond 108., op. 7., od.zb. 4.

16 KTÁL, Fond 108, op. 7. od.zb. 53.

sának október 28-án esedékes első évfordulójának méltatásáról intézkedett a következőképp: „Az összes házak legyenek a Cseh Köztársaság nemzeti színű zászlóival díszítve. Minthogy háztulajdonosok bizonyosan rendelkeznek magyar nemzeti színű piros–fehér–zöld zászlókkal, a szövethiány miatt a zászlókérdés úgy volna megoldható, [...] hogy a magyar nemzeti színű zászlókból elvéve a zöld színt, az már a Cseh Köztársaság nemzeti színű lobogója lesz, amikkel kell tehát a házakat díszíteni. Jogosan sérelmezték a beregszásziak azt is, hogy 1920. augusztus 20-án a Szent István napja alkalmából magyar nemzeti viseletben utcára vonult embereket a csendőrök bekísérték, Sepsi Márton segédlelkész pedig, aki a római katolikus templomban ünnepi misét celebrált, kitiltották a városból (Fedinec 2002: 64). A fenti eseten túl hosszabb távon ható jelenséget is meg tudunk nevezni az államfordulat hatásaként.

Közigazgatási változások

A Nagy Háború előtti és utáni Beregszász közötti legszembevetőbb különbség talán a város közigazgatási státuszában mutatkozott. A csehszlovák térfoglalás időszakában is ez adta a város jelentőségét: Bereg megye központja rendezett tanácsú város volt, törvényszékekkel rendelkezett. Míg 1919-et követően előbb a megyeközponti funkcióját, majd 1923-ban városi rangját is elveszítette a község (Fedinec 2002: 11, 18). Utolsó jelentős hivatalként a törvényszék maradt Beregszászon, melynek Munkácsra vagy Nagyszőlősrre való áthelyezéséről rendszeresen jelentek meg különböző híresztelések, sőt volt, hogy konkrét rendelkezés is. A település közigazgatási hierarchiában betöltött szerepének változása nem csupán presztízs-kérdés volt, hanem konkrét gazdasági következményei is voltak, hiszen a hivatalok megszűnésével, elköltöztetésével együtt jelentősen csappant a városban élő hivatalnokok száma is, akik felvásárló erőt jelentettek a város iparának és a környező falvak mezőgazdaságának.

A hivatalnoki réteg kiköltözése Beregszászból nem csak a hivatalok megszűnésével magyarázható. 1919 júliusában a várost elfoglaló csehszlovák katonaság már az ideérkezésük másnapján hűségesküt kért a város közszolgáitól, melyen egy pénzügyi segédtitkár és egy törvényszéki jegyző kivételével mindenki átesett. A július 23-i fogadalomtételen a Beregszászi Magyar Gimnázium városban maradt tanári kara is részt vett Schrüger Ferenc igazgató vezetésével (Fedinec 2002: 54). Itt fontos megjegyezni, hogy a Hostas előtt letett fogadalom nem volt egyenlő azzal, a már polgári közigazgatás alatt kért eskütelletel, melynek megtagadása miatt többen elvesztették hivatalukat. Nagy Ernő, korábbi alsóvercekei főszolgabíró, a megszállás idején Bereg megye alispán helyettese 1922-es elmondása szerint akkor, 1919 nyarán a katonai parancsnok előtt szóban volt szükséges megfogadni azt, hogy a tisztviselők hivatalaikat nem hagyják el, és a rendet fenntartják. „Az általános hangulat az volt, hogy mindenki maradjon a helyén, [...] nehogy a megüresedő helyekre idegenek kerüljenek.” – számolt be róla az alispánhelyettes.¹⁷ 1919 decemberétől azonban írásban kértek hűségfogadalmat a hivatalnokoktól, melyben a Csehszlovák Köztársaságra kellett felesküdni. Ezt már a közszolgák egy része megtagadta. Jól jellemzi a helyzetet, hogy 1920 augusztusában a beregszászi járásbíróóság összes alkalmazottját elbocsátották a hűségfogadalom megtagadása miatt (Fedinec 2002: 64). A fogadalom megtagadásának okáról szemléletesen írt az egyik aljegyző a helyettes polgármesternek 1920 januárjában: „Tekintetes polgármester Úr! [...] Én ennek a hűségfogadalomnak a felvételét nyilatkozatban megtagadtam [így] ennek folytán a

17 *Nemzetgyűlési napló*, 1922. I. kötet • 1922. június 19 – 1922. július 12. - http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_01/?pg=33&layout=s 2015. november 23.

jelen viszonyok között a rendelet értelmében illetményeim nem folyósíttatnak, s a fogadalom megtagadásával alkalmaztatásom megszűnik. Tisztelettel kijelentem tehát, hogy mindaddig, míg ismét a magyar államnak tett eskümhöz híven mint magyar tisztviselő tovább nem szolgálhatok, a mai naptól szolgálatot nem teljesítek.”¹⁸ Az így állásukból kikerült közszolgák egzisztenciájukat elvesztve rendkívül különböző életutakat futottak be, a legtöbben az anyaországban keresték boldogulásukat. Figyelemreméltó, hogy Beregszász közössége legalább is a magasabb tisztséget elhagyó hivatalnokok életútját nyomon követte, s haláluk esetén a város lapjaiban egy-egy nekrológgal tisztelegtek előttük. Ilyen volt az a gyászír, amelyben Rell Ferencre, elbocsátott pénzügyi főtanácsosra emlékeztek: „Beregszász egyik legismeretebb és legtiszteltebb polgára volt, aki a fordulatkor itt maradt és nagy nélkülözésekkel küzdve az elbocsátott állami tisztviselők szószólója lett. Mindenüvé elment, ahol a szélnek eresztett magyar tisztviselők, „az újkori vízözön e legsajnálatraméltóbb hajótöröttjei érdekében valamit tenni lehetett”, és rendíthetetlen hittel hirdette, hogy az önhibájukon kívül nyomorgó magyar tisztviselők válláról előbb utóbb leveszik a keresztet.”¹⁹ A csehszlovák hatóságok az esetlegesen megürült hivatalnoki helyeket légionáriusokkal kívánták feltölteni, azonban Hunyadi Gyula lehetőségeihez mérten ezt igyekezett megakadályozni. 1920 tavaszán több hivatalnok felmondását követően is arról tájékoztatta a felettes közigazgatási szervet, hogy nincs olyan állás, amit légionáriusok betölthetnének.²⁰ Még 1924-ben is a polgármesteri hivatal harminckét fős hivatalnoki gárdájából ketten voltak cseh nemzetiségűek, a katonai előadó és a cseh gépirónó.²¹ Itt megjegyzendő, hogy a zsupáni kirendeltség, illetve 1921-től a rendőrség összetételében azonban már más etnikai arányok voltak megfigyelhetők, itt abszolút többségben voltak a cseh nemzetiségűek.²²

A fogadalom letételének vagy le nem tételének kérdése rendkívül feszültségterhes ügy volt. Voltak, akik a korszakban a hivatalukat megtartó magyar tisztviselők csehszlovák állam iránti hűségesküjét szervilizmusnak, vagy pusztán egzisztenciájuk érdekében tett kicsinyes megalkuvásnak tekintették. Mások úgy vélték, hogy akik vállalták a csehszlovák fennhatóság alatti munkát, hozzájárultak ahhoz, hogy Beregszászban létrejöjjön egyfajta magyar irányítású közigazgatási folytonosság, s ezáltal a város lakosainak érdekeit, az azokat leginkább ismerők szolgálhatták – persze, szoros csehszlovák felügyelet mellett. A hatalomváltás idején a város élén Hunyadi Gyula városi főjegyző állt, aki Linner Jenő polgármestert helyettesítette. Az 1920–1922 között fennálló statárium során nem tartottak Beregszászban helyhatósági választásokat, a település irányítását kormánybiztos és a helyi csehszlovák szervek végezték. Az első kormánybiztos Dudits Endre görögkatolikus lelkész volt, majd rövid idő után őt Karel Blecha cseh rendőrtiszt váltotta. 1923 szeptemberében megtartott választások eredményeként dr. Polchy István került a főbírói tisztségbe. Rájuk, s velük működő apparátusra hárult a két világháború között a város ügyes-bajos gondjainak intézése.

Gazdasági nehézségek

Gondokból, különösen gazdasági tekintetben az első Csehszlovák Köztársaság első éveiben bőven kijutott a városnak. A város vezetésének hivatali levelezéséből kitűnik az, hogy

18 KTÁL, Fond 108., Op. 7., Od.zb. 147.

19 *Jövő*, 1926. október 23.

20 KTÁL, Fond 108., Op. 7., Od.zb. 147..

21 KTÁL, Fond 108., Op. 7., Od.zb. 222.

22 U.o.

a Nagy Háború következtében általánosan jelentkező gazdasági, élelmezési nehézségek Beregszászt sem kerülték el. A város 1919. évi költségvetéséből látszik, hogy nem csupán a világháború volt a közszükségleti cikkek hiányának oka, de a román és a csehszlovák megszálló csapatok ellátásának költségei is. A város csehszlovák megszállását követő napokban maximálták az árakat, illetve bizonyos közszükségleti cikkek ellátását is biztosította a katonai igazgatás. Hunyadi helyettes polgármester 1919. augusztus 5-én kelt, Jan Schauer állomásparancsnoknak címzett levelében leírta, hogy a város milyen cikkekben szenvedett hiányt. Ilyen volt a cukor, gyertya, szappan, petróleum, szabókellékek, szövetek, bőr, cipő, vászon, fehérnemű. A későbbi keltezésű iratokból kiderül, hogy ezek egy részét a katonai hatóságok biztosították a város számára.²³

A közszükségleti cikkek beszerzését nem csupán az áruk hiánya nehezítette, hanem a pénzhasználat terén tapasztalható zűrzavar is. 1919 második felére a megszállt területeken az Osztrák Magyar Bank által kibocsátott bankjegyeket a megszálló hatóságok bélyeggel látták el, nosztrifikálták. Ezeken kívül azonban érvényesek voltak a lebélyegezetlen bankjegyek is átmeneti jelleggel, 1919 októberének végéig a bélyegzettekkel egyenlő értékűként, azt követően 2:1 arányban. Természetesen megjelentek a Csehszlovák Köztársaság által kibocsátott új bankjegyek is, ezen túl pedig Beregszász városa szükségpénzt is kiadott. Ez a helyzet több problémát is eredményezett. A kereskedők nem akarták elfogadni a régi bankjegyeket, erre vonatkozólag a hatóságok többször is felhívást intéztek a lakossághoz.²⁴ A másik gond pedig az volt, hogy a zűrzavart kihasználva széles körben kezdődött pénzhamisítás a megszállt területeken. A beregszászi városi tanács közlése alapján 1919-ben több mint száz olyan család volt a városban, akik állandó segélyezésre szorultak, ugyanis elvesztették a családfenntartót, vagy az elveszítette munkaképességét az első világháborúban. Mint már volt róla szó, jelentős jövedelemkiesést jelentett a városnak a közhivatalok megszűnése, elköltözése. Ezen túl pedig a határ meghúzásával Beregszászt természetes gazdasági vonzáskörzetének jelentős részétől elvágták – ez, főleg a korszak kezdetén, ellátási problémákkal járt a város számára.²⁵ Ennek a helyzetnek persze több esetben igen feltűnő következményei voltak. Gyakorlatilag a határ létrejöttétől kezdve megjelent a csempészet. Ennek méreteiről és arról, hogy a jelenség az egész korszakot végigkísérte, jól árulkodik ez az 1935. március 30-i híradás: „Ismeretes, hogy a kárpátjai csehszlovák–magyar határ mentén a magyar területről való árucsempészség szinte már szertelen méreteket öltött. Egész falvak, száz meg száz ember foglalkozik a kenyérszerzésnek ezzel a halálos veszedelemmel járó, de mindenki előtt nyitva álló és legtöbbször bő hasznot hajtó módjával. A csempészség elterjedtségére jellemző az a seregfogás, amelyet a beregdémai pénzügyőrség egy minapi éjszaka tett. Ötvenkét csempészt tartóztatott fel egyszerre, akik szakadásig megrakodva a magyarországi Beregdarócra igyekeztek hazafelé, Dédára, Beregszászra, Ardóra. A csempészeknél 14 métermázsza búzát, 3 métermázsza búzalisztet, 40 kiló mézet, 50 kiló szalonnát, 25 kiló szalámit és 20 liter spirituszt találtak.”²⁶ Egyoldalú lenne, ha csak az imént elmondottak alapján ítélnénk meg a két világháború közötti beregszászi közállapotokat. Az első világháború lezárását követően jól láthatóan nyilvánult

23 KTÁL, Fond 108., op. 7., Od.zb., 53.

24 KTÁL, Fond 108., op. 7., Od.zb. 34.

25 A határrezsimről részletesebben lásd: Rychlík, Jan 2014. Határrezsim Kárpátalján 1919–1939 között. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Kalligram Kiadó, Pozsony.; Sallai János 2003. Kishatárforgalom, kelet-magyarországi határkapcsolat. *Rendőrtiszt Főiskola, Rendvédelmi füzetek* 2003/11. Budapest.

26 Aminek nem akar vége szakadni. Egyetértés. 1935. március 30.

meg a város lakosainak igénye arra, hogy a törvényes keretek között tegyenek megélhetésük érdekében. 1920–1921-ben napi rendszerességgel érkeztek a kérelmek ipar- és kereskedelmi engedélyek iránt a városi hatóságokhoz. A lakosok fantáziája a fafeldolgozó üzem nyitásától, a szeszfőzden át, a karamellcukor gyártásáig széles spektrumon szülte a friss üzleti ötleteket.²⁷

Összegzés

Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé az államfordulat következtében beállt változások mélyebb részletezését, így természetesen több jelenség ismertetésére sem sikerült kitérni. Úgy vélem, fontos megállapítani, hogy a csehszlovák megszállás fogadtatását, a lakosságnak az annak következtében beállt változásokhoz való reakcióit meghatározta a megszállást megelőző eseménysor. Az első világháború négy évének keserű következményei, a megyét feszítő politikai ellentétek, valamint az 1918 ősztől kezdődő hirtelen átalakulások kimerítették a város lakosságát, és változtattak a mindennapok rendjén. 1918 őszi forradalma nem hozhatta meg a sokak által várt átalakulást, a kormányzati sem a belpolitikai válsággal nem tudott megküzdeni, sem a nemzetközi elszigeteltségből nem sikerült kitörnie (Varga 2010: 4–24). A Tanácsköztársasággal szembeni román előrenyomulás a város megszállását eredményezte, ami csak sokat rontott az egyébként is nehézségekkel küzdő közellátás biztosításában. A csehszlovák katonák által elfoglalt Beregszász egy kimerült, megroppant város volt. Így a megszállás fontos jellemzője volt, hogy a csehszlovák szervek felvállalták ennek a kedvezőtlen helyzetnek valamilyen mértékű rendezését, feltételezhető, hogy ez hozzájárult a viszonylag békés átmenethez, az ellenállás a helyiek részéről az esetek többségében csak passzív volt. Ennek a passzív ellenállásnak az egyik legjellemzőbb megnyilvánulása a hivatalnokok hűségesküvel kapcsolatos attitűdje volt. A csehszlovák térfoglalás új folyamatokat indított el a város életében. Gyökeresen változott meg a település közigazgatási szerepe, a hivatalnokok egy része nem vállalta a csehszlovák fennhatóság alatti működést, ami amellet, hogy egyfajta törésvonalat eredményezett a város tisztviselői között, Beregszász vezetését olyan praktikák alkalmazására készítette, amelyek segítségével a lehető legtöbb helyen próbálták megőrizni a helyi magyar közösség irányító szerepét. Ez főként a városi tanácsban, illetve a gazdasági érdekeltségekben sikerült is, már ami a vizsgált időszakot illeti. A gazdasági nehézségeket több tényező is felerősítette, ezek mellett pedig a mindennapokat jelentősen befolyásolta a határ megjelenése, mindazonáltal hosszabb időt vett igénybe, hogy a kialakult kapcsolatrendszerek működését befolyásolja, emellett pedig az egész korszakot végigkísérő csempészet is megjelent. A fentiekkel leírtakkal persze távolról sem lehet egészen érzékletes képet festeni az első világháborút követően meghúzott új határvonal mentén fekvő város életéről, azonban talán sikerül felhívni a figyelmet néhány olyan jelenségre, melyek szélesebb kontextusban történő vizsgálata hozzájárulhat az államfordulat egészének árnyaltabb értelmezéséhez.

27 KTÁL, FOND 108. Op. 7. Od.zb. 115.

Hivatkozások

- Cieger András 1997. A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában. In: Nagy Ferenc (szerk.): *Levéltári Évkönyv*. Nyíregyháza: Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár (A Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának kiadványai, XII.).
- Fedinec Csilla 2002. *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, Galánta–Dunaszerdahely.
- Fedinec Csilla 2007. Magyar pártok Kárpátalján a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 1: 83–110.
- Kozma György 1938. *Egy vármegye harca és haldoklása*. Szentesi Napló ny., Szentes.
- Ormos Mária 1984. *Padovától Trianonig 1918–1920*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 2004. *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rychlík, Jan 2014. Határrezsim Kárpátalján 1919–1939 között. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Sallai János 2003. Kishatárforgalom, kelet-magyarországi határkapcsolat. *Rendvédelmi füzetek* 11.
- Simon Attila 2008. A Csehszlovákiához került felvidéki magyarok (1918–1921). Impériumváltás és nemzetállamok 1918–1921. In: Fedinec Csilla – Bárdi Nándor – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Tamás Mihály 1983. *Két part közt fut a víz*. Madách Kiadó, Bratislava.
- Varga Lajos 2010. A forradalom konszolidációjának esélyei 1918–1919-ben. *Múltunk* 55/3: 4–24.

Szakál, Imre

Beregovo and the change of power after the First World War

The paper deals with microsynthesis of events in Berehovo originating from Czechoslovakia after the First World War. The objective of the paper is to show how the population of the town dealt with this new political and social situation, which incorporated Berehovo into the new state unit and its administration. The paper is based on archive documents of the Town Council from 1919 which provide information about activities of administration, organization of town life and about the relationships between military command in the town and the headquarters of Berehovo. The arrival of the Czechoslovak army was without incidents and without the resistance of local people. Though the population of Berehovo and other citizens of different settlements believed in temporariness of the state of things, after the winter 1919 they realized the persistent presence of boundaries. It took a certain time to cope with this change.

Kötetünk a 2016. augusztus 21–26. között Pécsen megrendezett, *Kultúra- és tudományköziség. Magyarságtudomány a 21. században* címet viselő, VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus három, nyelvészeti szimpóziumának előadásait tartalmazza. Az egyes szimpóziumok egyben az előadások témakörét, a nyelvi, nyelvhasználati jelenségek elemzési szempontjait is jelzik.

Nyelvhasználat-történet, tudományköziség, magyarságtudomány című részben közölt tanulmányok a nyelvet időbe, térbe, kultúrába ágyazottan mutatják be a dimenzionális nyelvszemlélet jegyében. A tanulmányok ugyanakkor többéves kutatási programokat mutatnak be, és a terület újabb kutatási eredményeiről is számot adnak, a tematikai sokszínűséget is megjelenítve.

Nyelvi sokszínűség: A Kárpát-medencei magyarság jelene és jövője című szimpózium előadóinak többsége a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat munkatársa volt. Ezek az előadások a külső régiók és a magyarországi nyelvi változásokkal kapcsolatos szociolingvisztikai kérdéseket ismertették. Az interdiszciplináris megközelítés szellemében íródott tanulmányok a Kárpát-medencei nyelvi helyzetek, jelenségek és folyamatok sokféleségét elemzik, utalva a nyelvtervezési feladatokra is.

Az *Identitás, régió, nemzetiség* címmel közölt tanulmányok multidiszciplináris keretben elemzik a regionalizmus jelenséghöz kapcsolódó problémákat: a kisebbségi, nemzetiségi kérdéseket. A regionalizmus szemlélete alapján a szerzők a jelenséget nyelvészeti, jogi, esztétikai, politikai, politikai földrajzi, szociológiai és politológiai megközelítésben tárgyalják.

Ajánljuk a kötet írásait mindazoknak, akiket foglalkoztat a Kárpát-medencei magyar nyelvváltozatok jelene, múltja és jövője, a nyelvi norma története, a kétnyelvűség és a nyelvi tervezés, a nyelvi és társadalmi folyamatokat meghatározó regionális kontextusok kérdése.